

Radovi sa konferencije i radionica projekta BIHERIT

Banja Luka (27. 2. 2014), Tuzla (8. 5. 2014), Sarajevo (2.–3. 7. 2014)

Uredili: Predrag Novaković, Ivana Pandžić, Zrinka Mileusnić

RADOVI SA KONFERENCIJE I RADIONICA PROJEKTA BIHERIT BANJA LUKA (27. 2. 2014), TUZLA (8. 5. 2014), SARAJEVO (2.–3. 7. 2014)

Uredili: Predrag Novaković, Ivana Pandžić, Zrinka Mileusnić

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta 2014

Vse pravice pridržane.

Založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani

Izdal: Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta v Ljubljani

Za založbo: Branka Kalenić Ramšak, dekanja Filozofske fakultete v Ljubljani

Naslovnica: Predrag Novaković

Tisk in prelom: Birografika Bori, d.o.o.,

Ljubljana 2014

Prva izdaja

Naklada: 149 izvodov

Publikacija je brezplačna

Publikacija je izšla v okviru projekta BIHERIT (Curricular Reform of Heritage Sciences in Bosnia and Herzegovina; 2012-2014/001-001, št. projekta: 530755-TEMPUS-1-2012-1-BA-TEMPUS-JPCR) v programu TEMPUS, ki ga financira Evropska komisija.

V publikaciji so objavljena stališča avtorjev in publikacija ne predstavlja stališč Komisije. Evropska komisija ni odgovorna za kakršno koli uporabo informacij, objavljenih v publikaciji.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.85(497.6)(082)

378.147:902(082)

RADOVI sa konferencije i radionica projekta BIHERIT, Banja Luka (27. 2. 2014),
Tuzla (8. 5. 2014), Sarajevo (2.-3. 7. 2014) / uredili Predrag Novaković, Ivana Pandžić,
Zrinka Mileusnić. - 1. izd. - Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014

ISBN 978-961-237-711-3

1. Novaković, Predrag, 1963-
276463616

SADRŽAJ

O projektu BIHERIT	5
--------------------	---

KURIKULUM

Predrag Novaković <i>Študij arheologije na univerzah v nekdanji Jugoslaviji do druge svetovne vojne</i>	13
---	----

Rajna Šošić Klindžić, Ina Miloglav <i>Bolonjska reforma na studijskim programima arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu</i>	25
---	----

Staša Babić, Vera Vasiljević, Risto Drašković <i>Reforma nastavnog plana na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu</i>	31
---	----

Darko Babić <i>Muzeologija - podučavati teoriju i praksu, iskustvo Sveučilišta u Zagrebu</i>	37
--	----

Irena Lazar <i>Izobraževanje na području kulturne dediščine na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper, Slovenija</i>	43
---	----

Haris Dervišević <i>Nastanak oblasti Islamska umjetnost na Katedri za historiju umjetnosti Filozofskog Fakulteta u Sarajevu</i>	53
---	----

BAŠTINA

Andrew Lawler <i>NGOs and Heritage in Bosnia and Herzegovina</i>	61
--	----

Andrew Lawler <i>Preliminary Results of the Discovering the Archaeologists of Europe Project (Bosnia and Herzegovina)</i>	67
---	----

Bojan Djurić <i>Preventivna arheologija i upravljanje arheološkom baštinom</i>	75
--	----

Jelka Pirković <i>Public Service for the Protection of Cultural Heritage in Slovenia and its Mission</i>	81
--	----

Amra Šaćić <i>Antički epigrafski spomenici kao dio kulturno-historijskog naslijeđa BiH</i>	87
--	----

Mitja Guštin <i>Refleksija o identitetu: O Bosanskoj krajini i Bosni i Hercegovini – zemlji sa dva lica</i>	95
---	----

TEHNOLOGIJE

Nika Lužnik <i>Computer Visualizations of Architecture</i>	107
--	-----

Seta Štuhec <i>3D Dokumentacija arheoloških predmeta</i>	117
--	-----

Sabina Vejzagić <i>Počeci arheoloških geofizičkih istraživanja u Bosni i Hercegovini u kontekstu projekta BIHERIT</i>	127
---	-----

STUDENTSKI RADOVI I IZVJEŠTAJI**Dženan Brigić**

*Historijat prahistorijskih arheoloških istraživanja
bosanskohercegovačkog dijela Panonije*

133

Sanda Hasagić

Mitologija kao historijski izvor

139

Senad Bolić

Brak, porodica i seksualnost u grčkom i rimskom
društvu, uz poseban osvrt na neke kultove u
Dalmaciji

145

Edin Veletovac

Kratki osvrt na historijat istraživanja političke
historije provincije Dalmacije u V. stoljeću s
posebnim naglaskom na doba Marcelina

153

Mersiha Imamović

Rimske ciglane u Bosni i Hercegovini

159

Dijana Koljić, Neđo Malešević

Arheološka ljetna škola – Zecovi kod Prijedora

165

Emina Čalija

Terenska Istraživanja – Ljetna terenska škola
u Travniku na lokalitetu Đelilovac

169

Azra Šarić

O radu arheološke škole na lokalitetu Zaketuša kraj
Srebrenika

177

RADIONICE I KONFERENCIJA (PROGRAMI)

Banja Luka

181

Tuzla

182

Sarajevo

183

Sarajevo (konferencija)

184

O PROJEKTU BIHERIT

Prostor današnje Bosne i Hercegovine je od vremena duboke prahistorije predstavljao mjesto tranzicije kroz koje su tokom vremena prolazile brojne zajednice i državne tvorevine ostavljajući za sobom bogatstvo različitih kultura i materijalnih ostataka. Spoznaja o bogatoj prošlosti Bosne i Hercegovine egzistira još od prve pojave Austro-Ugarske monarhije i njenih trupa na ovim prostorima, kada je došlo do prvih značajnih arheoloških istraživanja koja su rezultirala otkrićem glasinacke kulture i njenih materijalnih ostataka.

Od tog trenutka do modernog vremena je bosanskohercegovačka arheologija egzistirala i razvijala se kao jedan od značajnih arheoloških čimbenika u zemljama i državama koje su postojale na prostoru zapadnog Balkana. U vrijeme kada je jedino poznato arheološko djelovanje bio puki antikvarizam, na prostoru Bosne i Hercegovine je dominiralo proživljavajući svoje posljednje dane Osmansko carstvo sa svojom karakterističnom kulturom i pristupom prošlosti. Njegov kraj je označila i pojava nove, zapadne, Austro-Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini koja je sa sobom na ove prostore donijela i nove kulturološke i historijske poglede među kojima je značajnu ulogu igrala arheološka prošlost. Međutim, vjetrovi Prvog svjetskog rata koji su sa sobom odnijeli sa pozornice novog gospodara u Bosni i Hercegovini nisu dozvolili da ona dostigne puni razvoj te je kao takva, infrastrukturno još uvijek nedovoljno razvijena, bosanskohercegovačka arheologija ušla u novu državu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Nedugo zatim, Drugi svjetski rat koji je zahvatio i ove prostore je još jednom na historijsku pozornicu doveo novu

državu, narodnu, Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju koja je egzistirala sve do kraja XX. stoljeća kada je i sama doživjela disoluciju iz koje su se pojavile kao samostalne države njene nekadašnje republičke jedinice.

Iz burnog stoljeća previranja i vlasti velikih imperija, kraljevina i narodnog samoupravljanja, u novi milenij je prešla Bosna i Hercegovina kao samostalna država sa svojom prošlošću koja čak ni nakon više od punog stoljeća nije posjedovala u potpunosti samostalnu arheološku znanost. Generacija koja je označila zlatno doba bosanskohercegovačke arheologije u drugoj polovini 20. stoljeća i koja je uspjela izuzetno razviti bosanskohercegovačku arheologiju postupno je napuštala arheološku i životnu pozornicu, ne uspijevši do kraja kompletirati njen razvoj uspostavljanjem studija arheologije na bosanskohercegovačkim univerzitetima. Sa tom generacijom je nestajala i država tokom čijeg postojanja je ova generacija stekla značajnu međunarodnu afirmaciju i ugled, ostavljajući za sobom potpunu prazninu na arheološkoj sceni.

Više od decenije nakon završetka ratnih zbivanja iz 90'ih godina, ideja o stvaranju studija arheologije na Univerzitetu u Sarajevu je zaživjela te je Katedra za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu osnovana akademske 2008. – 2009. godine, kada je i upisana prva generacija studenata arheologije. U prvim danima je Katedra za arheologiju započela svoj razvoj skromnim koracima sa samo jednim uposlenikom u zvanju asistenta. Ostatak osoblja su činili nekolicina već postojećih profesora na Odsjeku za historiju te, potrebno je naglasiti,

gostujući profesori sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zagrebu i Osijeku i Fakulteta za humanističke studije Univerziteta u Primorskoj u Kopru, koji su veliki dio nastavnog programa tokom dosadašnjih godina egzistiranja Katedre za arheologiju u Sarajevu ponijeli na svojim ramenima. U takvim uvjetima, kao i vrlo dobro poznatoj ekonomskoj i političkoj situaciji Bosne i Hercegovine, osoblje Katedre za arheologiju je pokrenulo inicijativu razvoja kroz različite projekte te je već u drugoj godini svoga postojanja Katedra za arheologiju dobila i svoj prvi projekt u okviru kojeg je nabavljena prva značajnija arheološka oprema za geofizička istraživanja. Tokom ovog projekta su dodijeljene i prve nepovratne stipendije studentima prve godine studija arheologije u akademskoj 2009- 2010. školskoj godini. Od svojih prvih dana postojanja Katedra za arheologiju je aktivno djelovala unutar mreže razmjene studenata arheologije i drugih srodnih disciplina ARHEOPED u programu CEEPUS kojeg je koordinirao Odsjek za arheologiju sa Univerziteta u Ljubljani. Ta je mreža odigrala vrlo značajnu ulogu jer je po prvi put bila ponuđena realna mogućnost stipendiranja i studija u inostranstvu većem broju studentata iz regiona, Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske, Makedonije koji su bili uskraćeni za prednosti programa ERASMUS za studente iz zemalja EU. Iskustvo stečeno u razmjenama i prilikom gostovanja stranih profesora omogućilo je Katedri za arheologiju postavljanje ambicioznijih ciljeva ne samo u izgradnji kvalitetne suradnje sa susjednim Univerzitetima već i u planiranju vrlo značajnih razvojnih inicijativa. Pri tome je bila posebno intenzivna suradnja sa arheološkim odsjecima sa Univerziteta u Zagrebu i Ljubljani.

Kao jedan od najznačajnijih rezultata te suradnje bila je inicijativa kolega iz Ljubljane o stvaranju većeg međunarodnog projekta koji bi imao za cilj infrastrukturnu i

konceptualnu modernizaciju studija arheologije a i drugih baštinskih znanosti u Bosni i Hercegovini koje su jednako kao i arheologija bile nedovoljno razvijene na bosanskohercegovačkim univerzitetima.

Početkom 2012. godine pristupilo se pripremi aplikacije za program TEMPUS koji je glavni program EU za modernizaciju visokoškolskih i univerzitetskih programa u manje razvijenim zemljama u okruženju. Glavni cilj naše aplikacije bio je putem sredstava EU uspostaviti trajnije i održive infrastrukturne uvjete za nastavu arheologije na Univerzitetu u Sarajevu i uključenje drugih baštinskih predmeta (muzeologija, zaštita i upravljanje kulturnim naslijeđem, baština i turizam...) u nastavne programe historijskih i drugih studija na Univerzitetima u Sarajevu, Banja Luci i Tuzli. Naša aplikacija (u njenoj pripremi lavovski dio posla obavili su kolege iz Ljubljane) se pokazala vrlo uspješnom. Na jesen 2012 formiran je konzorcij od 11 partnerskih institucija: 3 univerziteta iz BiH: Sarajevo, Banja Luka, Tuzla; 5 stranih univerziteta (Ljubljana, Cambridge, Beč, Slobodni univerzitet iz Berlina, Univerzitet u Primorskoj; te 3 muzejske odnosno upravno konzervatorske institucije iz BiH: Zemaljski muzej, Muzej Republike Srpske i Komisija BiH za očuvanje nacionanih spomenika kulture) koji je imao za zadatak provesti planirani dvogodišnji program modernizacije procijenjen na približnu vrijednost 600.000 €.

Program je sadržavao više sklopova različitih aktivnosti usmjerenih u izgradnju modernijeg i održivog sistema studija arheologije na 2. ciklusu na univerzitetu u Sarajevu (skraćeno MARH) i uspostavljanje nove grupe predmeta posvećenih proučavanju, zaštiti i upravljanju kulturnom baštinom (modul HERITAGE). Skraćen naslov projekta bio je BIHERIT.

Na planu konceptualne modernizacije, kako u MARH tako i u HERITAGE, program je uključivao gostujuća predavanja profesora sa partnerskih univerziteta iz EU, stipendiranje studenata i nastavnika iz BiH na partnerskim univerzitetima i izvođenje praktičnih terenskih škola. Usporedo sa projektom BIHERIT išao je i drugi vrlo značajan proces, doktorske studije mlađeg nastavničkog kadra iz BiH na Univerzitetu u Ljubljani, čime se osigurao jedan od najznačajnijih vidika održivosti novih studijskih programa – vrlo kvalitetno osposobljeni domaći stručnjaci, nosioci budućeg razvoja na matičnim institucijama.

Infrastrukturni vidik projekta BIHERIT išao je prije svega u smjeru nabavljanja nužne istraživačke opreme za izvođenje nastave iz arheologije i druge opreme za podršku samom pedagoškom procesu. Drugi dio infrastrukture bio je namijenjen modernizaciji stručnih biblioteka na univerzitetima u BiH i prevođenju ključnih tekstova iz svjetske arheologije kao značajnog korpusa literature za nastavu iz arheologije i baštinskih nauka. Uz to, u projektu se tiskalo i originalnih djela autora iz projektnih timova.

Svakako je potrebno spomenuti i nekoliko strateških dokumenata, koji su nastali tijekom projekta – nov nastavno-naučni plan studija arheologije na 2. ciklusu Univerziteta u Sarajevu i strateški dokumenti o razvojnim perspektivama arheologije na univerzitetima u BiH. Kao vrlo značajan rezultat na polju infrastrukture i strateške održivosti ocjenjujemo i osnivanje Arheološkog instituta na Filozofskom fakultetu u Sarajevu koji se u BiH već uspio profilirati kao značajan partner u preventivnim arheološkim istraživanjima.

BIHERIT projekt je želio u konzorciju okupiti najznačajnije institucije u BiH na području arheologije i kulturne

baštine. No, nažalost, dva najveća muzeja u zemlji na samom su početku implementacije projekta morala istupiti iz konzorcija iz objektivnih razloga. Umjesto njih projektu su se pridružili regionalni muzeji iz Travnika i Prijedora koji su vrhunski obavili vrlo nezahvalan zadatak pri izvođenju terenskih škola i muzejske nastave.

Ako pokušamo ukratko sumirati rezultate, tijekom projekta održano je preko 600 časova nastave gostujućih profesora iz Slovenije, Njemačke i Velike Britanije na sva tri univerziteta u BiH, izvedene su 3 terenske škole (Đelilovac kod Travnika, Zecovi kod Prijedora, Zaketuša kod Srebrenika), 16 studenata iz BiH dobilo je stipendije na arheološkim odsjecima na partnerskim univerzitetima u EU, 31 student sudjelovao je na terenskim školama, organizirane su 3 stručne radionice (Banja Luka, Tuzla, Sarajevo) i 1 konferencija (Sarajevo) na kojima se diskutiralo o problemima zaštite i upravljanja kulturnim naslijeđem, problemima i uvjetima nastave arheologije po bolonjskom modelu i drugim stručnim temama bitnim za bosanskohercegovačke baštinske znanosti u aktualnom trenutku.

Novom opremom su se znatno popravili i uvjeti za nastavu, a najvažnije, i same studijske biblioteke. Nabavljeno je oko 300 naslova knjiga i naučnih časopisa, a tiskano 5 prijevoda i 18 originalnih djela. Uz to Katedra za arheologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu dobila je modernu opremu za geofizička istraživanja i precizna geodetska snimanja bez koje je danas nemoguće zamisliti kvalitetan i učinkovit terenski rad.

Kao što smo već spomenuli, usporedo sa projektom, teklo je (i još traje) obrazovanje mlađih suradnika iz BiH na doktorskim studijima na Univerzitetu u Ljubljani. Upravo

u tome vidimo jednu od najznačajnijih dodanih vrijednosti projekta, u školovanju domaćih vrhunskih stručnjaka sposobnih nastaviti razvoj domaće arheološke struke u BiH. Bez toga bi značaj projekta BIHERIT bio puno manji.

U ovoj publikaciji donosimo radove koji su bili predstavljeni na tri radionice i na završnoj regionalnoj konferenciji. Na početku je bilo planirano da radove sa svakog pojedinog skupa objave posebno. No, pošto su skupovi tematski bili vrlo slični a neki od radova zbog različite publike prezentirani na više skupova, odlučili smo se za zajedničku publikaciju. U njoj su radovi organizirani u četiri glavna poglavlja.

Prvo poglavlje posvećeno je kurikularnim i studijskim vidicima nastave arheologije odnosno baštinskih disciplina u susjednim zemljama. U tom poglavlju objavljen je i rad o nastavi arheologije na Univerzitetu u Beogradu koji nije bio predstavljen na konferenciji u Sarajevu ali su se autori na našu želju da šire sagledamo probleme nastave arheologije vrlo ljubazno odazvali.

Drugo poglavlje namijenjeno je baštinskim vidicima i praksama. Ti vidici su po našem mišljenju ključni za razvoj svih akademskih disciplina koje se neposredno ili posredno bave baštinom, jer upravo refleksija baštine i u širem društvenom kontekstu omogućava relevantnost akademskim disciplinama koje ju proučavaju.

Treće poglavlje nazvali smo "Tehnologije" i u njemu su predstavljena tri kraća rada doktorskih i magistarskih studenata. Sva tri rada jasno pokazuju jedan od glavnih pravaca budućeg razvoja arheologije i baštinskih nauka – u sposobnosti svladavanja novih tehnologija i komunikacije sa javnošću.

Publikaciju završavamo četvrtim blokom u kojemu su skupljeni studentski radovi na konferenciji i radionicama. Ti skupovi su bili za najmlađu generaciju budućih arheologa i historičara u BiH jedna od rijetkih prilika da u javnim nastupima predstave rezultate svog rada. Sa velikim zadovoljstvom možemo konstatirati da su tu priliku odlično iskoristili. Na samom kraju publikacije objavljeni su i programi konferencije i sve tri radionice.

U realizaciji našeg projekta uz autore koji predstavljaju svoje radove u ovom zborniku moramo se zahvaliti i brojnim drugim kolegicama i kolegama, bez kojih projekat ne bi mogao uspjeti. Ivana Pandžić i prof. Bego Omerčević bili su naši glavni suradnici na Univerzitetima u Banja Luci i Tuzli koji su se brinuli za tekuće izvođenje aktivnosti projekta na njihovim institucijama. Dvije godine stalnog rada na projektu zaslužuje veliko poštovanje i zahvalnost. Ekipa nastavnika sa Univerziteta Primorske, uz Mitju Guština i Irenu Lazar, intenzivno su surađivali i Zrinka Mileusnić i Katja Hrobat, nekoliko puta je prekrstarila cijelu Bosnu i Hercegovinu i brojne studente upoznavała sa njima do tada manje poznatim problemima kulturnog naslijeđa. Glavni angažman u ekipi iz Cambridga odradili su Tonko Rajkovača i Preston Miracle. Bez Tonka ljetnja škola u Zecovima ne bi bila moguća, kao ni bez direktora Muzeja Kozare Miljenka Radivojca. Jednako smo duboko zahvalni i ekipi Muzeja iz Travnik, a pogotovo Ajli Sejfulli, na uspješnoj stručnoj suradnji u terenskoj školi na Đelilovcu, koja ne bi mogla uspjeti bez velikog angažmana i znanja Darje Grosman. Branko Mušić je sa avtoritetom vrhunskog arheološkog geofizičara i odličnim rezultatima oduševio studente na terenskoj školi na Zaketuši. Posebno smo zahvalni i prof. Blagoju Govedarici, vrhunskom poznavaoцу arheologije BiH, koji je svojim angažmanom predočio studentima arheologije sav značaj razvoja

arheološke discipline u Bosni i Hercegovini. Blagoje Govedarica je u Sarajevo uspio dovesti brojne svoje kolege iz Berlina što će ostati u trajnom sjećanju studenata. Katja Predovnik, Tarik Jazvin, Azra Hadžimuhamedović, Wolfram Schier i Elke Kaiser, svojim znanjem i iskustvom u mnogome su nam pomogli na radnim sastancima projekta. Staša Babić nesebično je ponudila na raspolaganje svoje dugogodišnje znanje i iskustvo eksperta evalvatora kurikularnih programa i brojnim sugestijama znatno pridonijela podizanju kvaliteta novog nastavnog plana arheologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Projekt nikako ne bih mogao uspjeti bez administrativne i tehničke pomoći Dekanata Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Salmedin Mesihović hrabro se upustio u veliku avanturu vođenja projekta BIHERIT na samom početku njegovog djelovanja dok su Tijana Križanović i Samra Terzić, demonstratorice na Katedri za arheologiju, brinule o brojnim tehničkim i organizacionim zadacima.

Posebno smo zahvalni dvojici kolega sa Rektorata Univerziteta u Sarajevu, Aleksandri Nikolić i Adnanu Rahimiću. Nihovo menadžersko znanje i ustrajnost bilo je ključno, da je projekat uspio. Koordiniranje tako šarenog međunarodnog tima kao što je bio konzorcijum BIHERIT nije bio mali izazov. Želimo spomenuti i Suada Muhibića iz nacionalnog ureda programa TEMPUS za Bosnu i Hercegovinu koji nam je cijelo vrijeme projekta pomagao svojim savjetima i sugestijama. U uspjehu projekta sudjelovali su još brojni drugi saradnici. Nemoguće je sve nabrojati o ovom kratkom uvodu ali naša zahvalnost nije ništa manja. No, prava nagrada za napore svih suradnika projekta slijedi u budućnosti – u novim generacijama kompetentnih mladih stručnjaka iz Bosne i Hercegovine iz oblasti arheologije i baštinskih nauka.

*Adnan Kaljanac
Predrag Novaković*

KURIKULUM

ŠTUDIJ ARHEOLOGIJ NA UNIVERZAH V NEKDANJI JUGOSLAVIJI DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

*Predrag NOVAKOVIĆ
(Univerza v Ljubljani)*

Danes se arheologija poučuje na univerzah v vseh državah, ki so nastale na področju nekdanje Jugoslavije, razen v Črni Gori in na Kosovu. Na tem prostoru trenutno deluje 8 univerz, kjer je možno študirati arheologijo oziroma pretežno arheološke vsebine na vsaj eni od treh stopenj po bolonjskem sistemu in pridobiti diplomu iz arheologije. Poleg tega pa so arheološke vsebine na različnih stopnjah študija prisotne na še 7 univerzah, običajno v sklopu študija zgodovine, zgodovine umetnosti ali kulturne zgodovine.

V Sloveniji je možno študirati vse tri stopnje bolonjskega študija arheologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in na Univerzi na Primorskem (na 1. stopnji kot dvopredmetni študij). Na 3. stopnji študija je možno iz arheoloških vsebin doktorirati tudi na Univerzi v Novi Gorici in sicer na interdisciplinarnem programu *Primerjalni študij idej in kultur*.

Na Hrvaškem je možen celovit tristopenjski študij na Univerzah v Zagrebu in Zadru, medtem ko so na Univerzi v Puli arheološke vsebine, organizirane v "arheološke module", del programa na študiju zgodovine na 1. In 2. stopnji. Nekaj, vendar precej manj, arheoloških vsebin je ponujen tudi na študiju umetnostne zgodovine Univerzi na Reki, študiju zgodovine na Univerzi Josipa Juraja Strossmayerja v Osijeku in na Katoliški univerzi v Zagrebu, prav tako v programu zgodovine.

V Srbiji obstaja samo ena univerza s kompletnim tristopenjskim programom, Univerza v Beogradu. Na Univerzi v Novem Sadu pa je v sklopu programa zgodovine na 1. stopnji (v manjši meri pa tudi na 2. stopnji) ponujenih nekaj posameznih arheoloških predmetov. V Srbiji ni možen dvopredmetni študij arheologije.

V Makedoniji je študij arheologiji na vseh treh stopnjah organiziran na Univerzi Cirila in Metoda v Skopju, možno pa je tudi doktorirati iz arheoloških vsebin v sklopu kulturnih študij tudi na Inštitutu Euro-Balkan, prav tako v Skopju.

V Bosni in Hercegovini obstajata dve univerzi, ki imata arheološke programe. Na Univerzi v Sarajevu obstajata programa iz arheologije na 1. In 2. stopnji, na Univerzi v Mostarju pa program na 1. stopnji študija.

Univerzitetni študij arheologije se je v posameznih akademskih centrih zelo različno ustanavljal in oblikoval. Prve katedre za arheologijo so nastale na Univerzah v Beogradu (1881¹), Zagrebu (1893²) i Ljubljani (1923). Na vseh ostalih

1 Samostojni arheološki seminar je bil na Univerzi v Beogradu formiran 1920. leta.

2 Prva predavanja iz arheologije so se na Univerzi v Zagrebu pričela že l. 1878 s prihodom Isidorja Kršnjavija v sklopu kombiniranega programa zgodovine umetnosti in arheologije. Leta 1893 pa je bila ustanovljena samostojna Katedra za arheologijo.

univerzah pa se je študij arheologije oblikoval po drugi svetovni vojni: Zadar³ (1957), Skopje (1973⁴) oziroma v novem času: Mostar (2006), Sarajevo (2010⁵), Koper (2011).

Študij arheologije je na vseh univerzah organiziran kot enopredmetni študij, na hrvaških univerzah in na Univerzi na Primorskem pa je možen tudi dvopredmetni študij na 1. stopnji, običajno v kombinaciji z zgodovino ali umetnostno zgodovino.

Po grobi oceni, danes študij arheologije na osmih univerzah, kjer podeljujejo arheološke diplome, obiskuje neke med 500 do 600 študentov vseh treh stopenj, v njihovem študiju pa sodeluje približno 100 do 120 visokošolskih učiteljev in sodelavcev in gostujočih predavateljev.

Študij arheologije na treh najstarejših univerzah v nekdanji Jugoslaviji (Beograd, Zagreb, Ljubljana) je nastal v kontekstu modernizacije avstrijskih dežel oz. oblikovanja nacionalne infrastrukture na področju izobraževanja in kulture. Model študija v času pred drugo svetovno vojno je temeljil na katedrah (za arheologijo oz. klasično arheologijo), ki so jih vodili posamezni eminentni profesorji, običajno tudi najpomembnejši arheološki znanstveniki svojega časa.

Nastajanje arheoloških kateder v Srbiji in na Hrvaškem sodi v čas, ko so se podobne katedre ustanovljale tudi drugje po Evropi. Med najstarejše katedre za arheologijo sodita

3 Takrat je bila Filozofska fakulteta v Zadru še del Univerze v Splitu.

4 Od leta 1973 je možen samostojni študij arheologije na Filozofski fakulteti Univerze v Skopju. Pred tem, že od l. 1946 pa so bile arheološke vsebine vključene v študij umetnostne zgodovine.

5 Na Filozofski fakulteti Univerze v Sarajevu je obstajala Katedra za arheologijo v sklopu Oddelka za zgodovino že od leta 1957 vendar vse do sprejetja samostojnega programa iz arheologije l. 2010 ni bilo mogoče diplomirati iz te vede.

Katedri z Univerze v Pragi iz leta 1850 in Univerze v Berlinu iz leta 1851. Na Univerzi na Dunaju je bil Inštitut za arheologijo ustanovljen leta 1868⁶, Inštitut za prazgodovinsko arheologijo in arheologijo zgodnjega srednjega veka pa 1892. Na Univerzi v Grazu je Inštitut za klasično arheologijo nastal leta 1877, že od 1865 pa je obstajal tudi Arheološki kabinet. V Münchnu je bila katedra, kjer se je poučevalo antropološke in prazgodovinske vsebine, ustanovljena 1875. Na Madžarskem, na Univerzi v Budimpešti, je bil prvi profesor za arheologijo imenovan leta 1868. Za razliko od avstrijskih in nemških univerz takratnega časa, kjer sta običajno obstajali dve katedri, ena za klasično, druga pa za prazgodovinsko arheologijo, je na Univerzah v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani bila ustanovljena samo po ena katedra, ki je običajno združevala celotno arheologijo, v Ljubljani pa veliko časa tudi antično zgodovino. Razlog temu je bil predvsem v pomanjkanju sredstev za nove profesorje, deloma pa tudi v pomanjkanju strokovnjakov in, nenazadnje, tudi v precej šibkejši tradiciji prazgodovinske arheologije, ki je šele proti koncu 19. stoletja postala samostojna disciplina.

Ti najzgodnejši inštiti oziroma katedre so bile relativno majhne akademske enote. Običajno je takšna katedra imela enega profesorja in še nekaj sodelavcev in študentov, organiziranih v seminarju. Katedre so običajno imele tudi svojo knjižnico, nekatere pa tudi študijske zbirke arheoloških in umetnostno zgodovinskih predmetov.⁷ Velikokrat pa se je tudi poučevalo v muzejih in posameznih zbirkah.

6 Že leta 1851 je bil na tej univerzi imenovan prvi profesor za arheologijo – Ján Kollár, vendar je kmalu za tem umrl (1852) in skoraj dve desetletji ni bilo na tem novega profesorja.

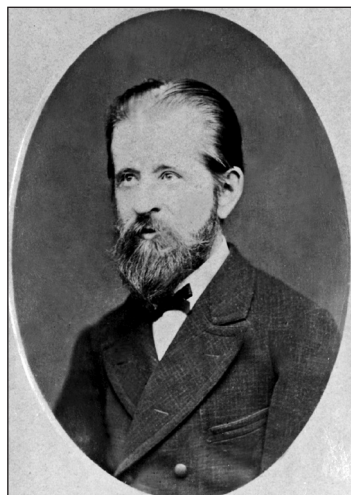
7 Kot zanimivost lahko na tem mestu navedemo znamenito zbirko okrog 200 mavčnih kopij skulptur atenskega Partenona, ki jo je za Filozofsko fakulteto pridobil Isidor Kršnjavi.

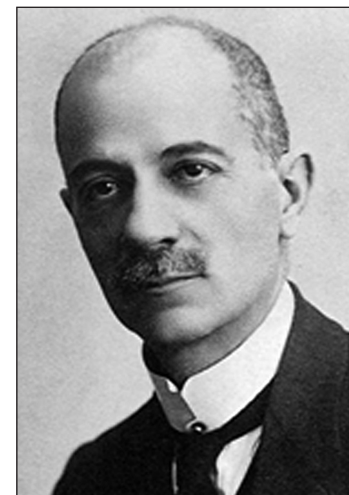
Univerzitetni kurikuli so bili v času do prve svetovne vojne običajno dolgi 6 do 8 semestrov. Predmeti oz. discipline, iz katerih je bilo mogoče diplomirati so bili organizirani v tri skupine: glavni predmet - vzporedni predmet - pomožni predmet. Študentje so glavne predmete za diplomu običajno morali obiskovati vsaj 6 semestrov, za drugi predmet je bilo potrebno imeti dokončane običajno najmanj 4 semetre, medtem ko za pomožni predmet najmanj 2 semestra. Študentje so lahko relativno samostojno izbirali katedre, pri katerih so obiskovali predmete in opravljali izpitne obveznosti, toda diplomska kombinacija z glavnim, vzporednim in pomožnim predmetom ni bila povsem svobodna. Diplomske kombinacije (skupine) je ponavadi predpisovalo Ministrstvo za izobraževanje, enako tudi predmete oz. skupine, iz katerih se je lahko doktoriralo.

Slika 2. Prof. Miloje Vasić (1869–1956), profesor arheologije na Univerzi v Beogradu (1904–1955).

Slika 1. Mihailo Valtrović (1839–1915), profesor arheologije na Univerzi v Beogradu (1881–1904).

Slika 3. Nikola Vulić (1872–1945), profesor antične zgodovine na Univerzi v Beogradu (1897–1938).

Študentje so običajno obiskovali 12 do 18 ur predavanj in seminarjev tedensko. Več predavanj in seminarjev iz istega področja je tvorilo študijsko skupino (npr. zgodovina, filozofija, klasična filologija, arheologija itn.). V taki skupini je bilo lahko več kateder (npr. pri zgodovini: katedra za srednjeveško zgodovino, katedra za antično zgodovino, katedra za zgodovino novega veka...) ali pa tudi samo ena katedra, kot je bil primer z arheologijo. Edino učitelji z nazivom izrednega ali rednega profesorja so bili lahko vodje kateder. Večina docentov (t.i. privatni docenti) so bili zunanji strokovnjaki (npr. iz muzejev), ki so dopolnjevali osnovni program profesorja nosilca katedre. Število izpitov je bilo veliko manjše kot danes. Po končanem semestru (pa tudi letniku) običajno ni bilo posebnih izpitov (Periša 2014), temveč so ti bili na koncu študija oz po absolviranju kompletnih kurzov.

Program oziroma vsebina predmetov in predavanj običajno ni bil stalen in se je pogosto menjal v odvisnosti od profesorjevih načrtov, ki so najavljali naslove svojih predavanj in seminarjev za vsak semester posebej. Pri preučevanju zgodovine študija arheologije na Univerzi v Ljubljani (Novaković 2004) smo ugotovili, da so se v času med 1919 in 1947 izmenjali trije glavni diplomski in doktorski redi. Ker je tovrstne rede predpisovalo takratno Ministrstvo za izobrazbo za celo državo, lahko predpostavimo enake ali zelo podobne rede tudi na drugih dveh univerzah v tedanji Kraljevini Jugoslaviji. Na Univerzi v Beogradu je leta 1901 arheologija že nastopala kot samostojen predmet in je bila uvrščena v skupino z Zgodovinsko slovnico srbskega jezika, skupaj z Zgodovino in nacionalno književnostjo (skupina 5b). Leta 1906 pa je vključena v umetnostnozgodovinsko skupino. Prvi red, ki mu je sledila Univerza v Ljubljani in je veljal do leta 1925, je temeljil na redu, ki je bil leta 1906 sprejet

za Univerzo v Beogradu in bil delno dopolnjen z uredbo iz leta 1911, ki je veljala za avstrijske univerze. V njem se navaja 18 diplomskih (znanstvenih) skupin, pri čemer so študentje oddali pisno nalogo pri glavnem in vzporednem predmetu ter obenem pisali tudi klavzuro iz obeh predmetov. Poleg diplomskih izpitov je bilo obvezno tudi opravljanje splošnih izpitov iz filozofije in pedagogike, s čimer je diplomant lahko poučeval na srednjih šolah, gimnazijah oz. licejih.

Arheologija je bila v 16. diplomski skupini (t. i. klasični) določena kot vzporedni ali pomožni predmet vse do leta 1948 skupaj z Zgodovino starega veka. Nosilna predmeta v tej skupini sta bila oba stara jezika, Grščina oz. Latinščina s književnostima, med pomožnimi predmeti pa Narodna zgodovina in Primerjalna gramatika indoevropskih jezikov oz. sodobni tuji jeziki.

V 7. skupini, kjer je bila glavni predmet Antropogeografija in fizikalna geografija, vzporedni pa Etnologija z etnografijo, je Arheologija nastopala kot pomožni predmet. Enak status je imela tudi v 11. skupini, kjer je bil nosilni predmet Geografija, vzporedni pa Zgodovina.

Leta 1928 je stopil v veljavo nov zakon o univerzah, ki je določal nekoliko spremenjene diplomske skupine in je predmete razvrščal v skupine A (glavni predmeti), B (vzporedni predmeti) in C (pomožni oz. izbirni predmeti). Periša (2014) za Univerzo v Zagrebu navaja, da so so A predmeti poslušali 8 semestrov in ga zaključevali s pisnim in ustnim izpitom po njegovem absolviranju. B predmete je bilo potrebno poslušati 6 semestrov in ravno tako opraviti pisni in ustni izpit po končanih vseh predavanjih. C predmete je bilo potrebno poslušati 4 semestre, čemur je sledil ustni izpit po petem semestru.

Študijsko leto 1922/23 Fakulteta *Filozofska*
 Oddelek *um. zgod., lik. zgod., fil.*

Univerza kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani.

Zimski semester od *1. 8. 1922* – *15. 5. 1923* Število semestra: *1*
 Poletni semester do _____

Osební izkaz
 rednega slušatelja.

Ime in priimek	<i>Ložar Rajko</i>	Zrelostni izpit	dne <i>22. junija 1922</i> na <i>Režimontu gimnaziji</i>
Rojen	dne <i>29. avgusta 1904.</i> kraj (okraj) <i>Ljubljana</i> dežela <i>Horoenija</i>	Dosedanje visokošolske študije	
Pristojen (domovinstvo)	občina <i>Ljubljana</i> okraj _____ dežela <i>Horoenija</i>	Državni izpiti	
Ime očeta oz. varuha (ako je slušatelj mladoleten)	<i>Janež Ložar</i>	Imatrikuliran na tuk. univerzi dne	<i>5. 8. 22.</i>
Narodnost	<i>Slovenka</i>	Štev. v matriki	<i>29</i>
		Naslov v Ljubljani	<i>Rajko Ložar Lv. Petračeva 20 Ljubljana</i>

Seznam predavanj.

Ime docenta	Naslov predavanja	Tedenske ure	Opombe
<i>Dr. J. Candau</i>	<i>Helijanska razsvetljava</i>	<i>2</i>	
"	<i>Priznanka skitarstva III, IV, V, VI.</i>	<i>1</i>	
"	<i>Antika in Patristika umetnosti.</i>	<i>2</i>	
<i>Dr. V. J. Mole</i>	<i>Umetnost Helenistične dobe.</i>	<i>2</i>	
"	<i>o bližnjega Priznanka o sred. veku</i>	<i>1</i>	
"	<i>Rembrandt</i>	<i>2</i>	
<i>Dr. J. Prijatelj</i>	<i>Umetnost mladoslovenskega v slov. št.</i>	<i>2</i>	
<i>Dr. J. Mantua</i>	<i>Grška in Helenistična umetnost.</i>	<i>2</i>	
<i>Dr. J. Copeland</i>	<i>Anglistina I. t.</i>	<i>2</i>	Univerzitetna pisarna v Ljubljani
<i>Dr. Prodanovitch</i>	<i>Rusčina I. t.</i>	<i>2</i>	

V Ljubljani, dne *5. oktobra* 1922.

Lastnoročni podpis slušatelja: *Rajko Ložar*
 Dekanat: _____ veljavnost semestra: _____

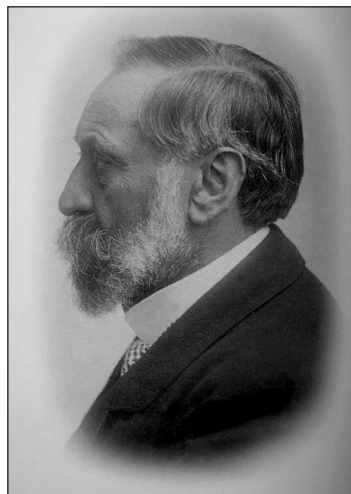
Slika 4. Osební izkaz študenta Rajko Ložarja, iz katerega je razvidno, katere predmete je študent izbral v študijskem letu 1922/23 na Univerzi v Ljubljani.

Periša (2014) za Univerzo v Zagrebu navaja nekoliko drugačne diplomske skupine: 18. skupino (A predmet: Grški in latinski jezik z literaturo, B predmet: Zgodovina starega veka in Arheologija) in 25. skupino, kjer je bil A predmet Zgodovina umetnosti z arheologijo, B predmet pa Nacionalna zgodovina. C predmete so študentje lahko prosto izbirali.

Leta 1932 je po uredbi Filozofske fakultete v Ljubljani, sicer že obstajala samostojna arheološka diplomska skupina (20. skupina), s Klasično arheologijo kot glavnim predmetom in Zgodovino starega veka z epigrafiko ali Latinskim oz. grškim jezikom kot vzporednim predmetom, vendar pri pregledu diplom v arhivu Univerze v Ljubljani diplomantov 20. skupine nismo našli. Po isti uredbi je Arheologija kot vzporedni predmet lahko nastopala še v dveh različicah že standardne 16. skupine (umetnostnozgodovinski oz. umetnostno-zgodovinsko-arheološki), kot pomožni predmet pa v dveh klasično-narodnih skupinah (18. in 19.), v zgodovinsko-narodni skupini (25.) in v etnološki skupini (30.).

V uredbi o doktorskih izpitih na Filozofski fakulteti v Ljubljani iz leta 1920 (SP 1920/1921), je v 17. doktorski skupini Arheologija z epigrafiko bila navedena kot glavni predmet, kot pomožni predmeti pa Splošna zgodovina starega veka, Splošna zgodovina srednjega veka ali Splošna zgodovina novega veka ali pa Umetnostna zgodovina. Pomožni predmet je Arheologija bila v 18. doktorski skupini (glavni predmet Etnologija z etnografijo).

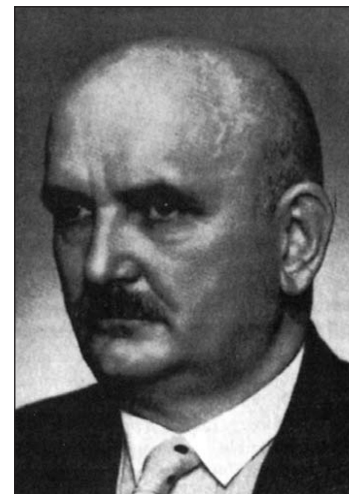
V tem času je bilo v veljavi 26 doktorskih (znanstvenih) skupin, ki so bile pretežno identične diplomskim skupinam. Po t.i. švicarskem in francoskem modelu pa so jim bile dodane še nekatere znanstvene skupine, ki jih na

Slika 5. Isidor Kršnjavi (1845–1927), profesor arheologije na Univerzi v Zagrebu (1878–1891).

Slika 6. Josip Brunšmid (1858–1929), profesor arheologije na Univerzi v Zagreb (1896–1923).

Slika 7. Viktor Hoffiller (1877–1954), profesor arheologije na Univerzi v Zagrebu (1923–1951).

diplomskem nivoju ni bilo med glavnimi predmeti – med njimi tudi arheologija. Glavna obveznost doktorskega študija je bila disertacija in doktorski izpit – rigoroz. Disertacije so običajno bile dolge približno 50 – 70 strani rokopisa in so bile obveznost pri glavnem predmetu. Pri pomožnih predmetih je kandidat na doktoratu običajno opravljal samo izpite.

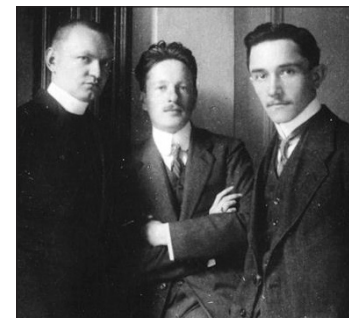
Ker je bila struktura študija zelo podobna na večini avstrijskih univerz pred prvo svetovno vojno, v mnogočem pa so avstrijskim univerzam sledile tudi univerze v sosednjih deželah, je bilo prehajanje študentov iz ene univerze na drugo relativno enostavno, saj je bilo omogočeno priznavanje obveznosti, ki so jih študentje opravili na univerzi, od koder so se preselili. Ravno tako ni bilo večjih težav, če je študent diplomiral na eni univerzi in šel doktorirat na drugo.

Na vseh univerzah je bil v tem obdobju v pedagoški praksi prisoten t.i. humboldtovski model; kjer je profesor z manjšo skupino študentov zelo intenzivno delal v specialnih seminarjih. Prioriteta je bila predvsem v osvajanju metodologije in tehnik znanstvene analize na konkretnih znanstvenih primerih. Vsi diplomanti filozofskih fakultet so dobili naziv diplomiranega filozofa, doktoranti pa naziv doktorja filozofije.

Koliko je bilo študentov arheologije od začetka arheoloških kurikulumov do l. 1945. na vseh treh univerzah v tedanji Jugoslaviji, je precej težko oceniti. Zaradi relativno svobodnega kombiniranja predmetnikov je del študentov izbiral tudi arheološke predmete, vendar ni diplomiral iz njih, del študentov pa je verjetno opuščal te predmete in se prepisoval na študij na drugih katedrah. Prav tako je zaradi poenotenih diplomskih in doktorskih nazivov potrebno natančno pregledati, iz katerih diplomskih skupin so bile opravljene diplome.

V tem trenutku imamo na voljo natančnejše podatke samo za Univerzo v Ljubljani, kjer je v času med 1923 in 1944 iz arheologije kot vzporednega (B) ali pomožnega predmeta (C) diplomiralo 29 študentov, povprečno 2 na leto oziroma 6,5% vseh diplom na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Od vseh treh univerz v Kraljevini Jugoslaviji je bila ljubljanska najmlajša (ust. 1919) in tudi študij arheologije se je na njej začel pozneje (1923/24) v primerjavi z Univerzama v Beogradu (1881) in Zagrebu (1878 oz. 1893). Zaradi daljše tradicije lahko upravičeno sklepamo, da je na teh dveh univerzah bilo več diplomantov z arheološkimi predmeti; po naši grobi oceni skupno kakih 150 v obdobju do konca druge svetovne vojne.

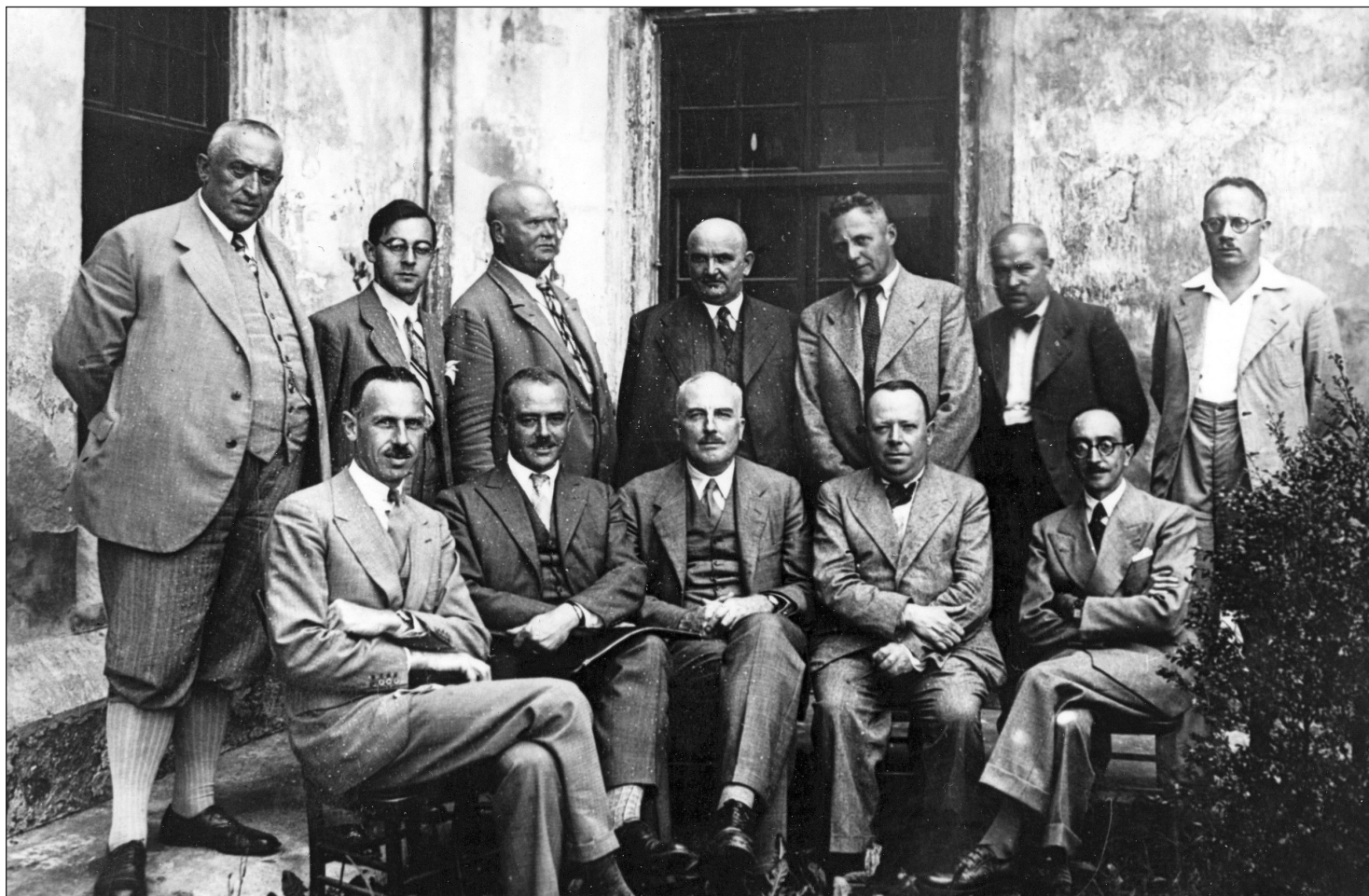

Slika 8. Vojeslav Molè (1886–1973; v sredini; skupaj z Izidorjem Cankarjem in Francetom Steletom). Profesor arheologije na Univerzi v Ljubljani (1923–1925).

Vse do konca druge svetovne vojne je bilo pravih arheoloških služb v takratni državi izjemno malo; nekaj delovnih mest v večjih muzejih in na univerzah. Neprimerno več je bilo delovnih mest učiteljev v klasičnih gimnazijah in drugih srednjih šolah, kamor so povečini odhajali diplomanti klasičnih ved oz. kar povečini tudi diplomanti filozofskih fakultet.

Takšno stanje in skromne možnosti zaposlovanja na arheoloških delovnih mestih se je odražalo tudi v majhnem številu doktoratov iz arheologije. Teh je bilo na takratnih jugoslovanskih univerzah zelo malo, verjetno manj kot 10 v času med 1900 in 1945. Vsi glavni nosilci študija arheologije oz. antične zgodovine (B. Saria, J. Brunšmid, V. Hoffiller, G. Novak, N. Vulić, M. Vasić) so doktorirali na Univerzah na Dunaju oz. v Münchnu. Tudi velika večina drugih arheoloških strokovnjakov, ki so delovali v času med obema vojnama, je imela doktorate tujih univerz, poleg omenjenih je bil pomemben akademski center za arheološke in sorodne doktorate Univerza v Pragi, kjer so med pomembnejšimi strokovnjaki z arheološkega področja doktorirali J. Korošec, F. Mesesnel in M. Grbić.

Slika 9. Balduin Saria (1893 – 1974; druga vrsta, drugi z desne). Srečanje Tabula imperii romani, Ptuj 1937. Profesor arheologije in antične zgodovine na Univerzi v Ljubljani 1926 – 1942.

UNIVERZA KRALJA ALEKSANDRA I. V LJUBLJANI

Št. 81/1938.

DIPLOMA FILOZOFSKE FAKULTETE

Gospod K l e m e n č i č A l o j z i j. rojen dne 25. maja 1914. leta ---

v L j u b l j a n i. ---- je naredil diplomski izpit iz 16. znanstvene skupine in prejel naslednje ocene:

iz latinskega in grškega jezika z književn. pri pism. izpitu šest /6/, pri ustnem izpitu šest /6/.

iz zgodovine starega veka in klasične arhe-
ologije ----- pri pism. izpitu devet /9/; pri ustnem izpitu sedem /7/.

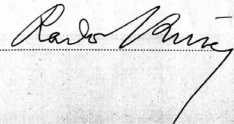
iz narodne zgodovine in primerjalne gramatike indoevropskih jezikov -- pri ustnem izpitu šest /6/;

s tem je izpolnil vse predpise zakona o univerzi in uredbe filozofske fakultete.

Univerza kralja Aleksandra I. v Ljubljani mu izdaja to diplomo in mu priznava fakultetno izobrazbo z vsemi pravicami, katere mu na tem temelju po zakonu pripadajo.

Dano v Ljubljani, dne 14. junija 1938.

Dekan filozofske fakultete:

Rektor univerze:

Opomba: Izpitni uspeh se ocenjuje s številkami od 1 do 10. — Kandidat je izpit naredil, ako znaša ocena vsakega posameznega pismenega in ustnega izpita najmanj šest (6).

Slika 10. Diplomska listina Filozofske fakultete iz leta 1938.
(Klasična arheologija kot vzporedni predmet 16. diplomske skupine).

Na Univerzi v Ljubljani vse do leta 1947 sploh ni bilo pravih doktorantov iz arheologije. Od kasneje pomembnih slovenskih arheologov je leta 1943 tu doktoriral Jože Kastelic, vendar je bil njegov doktorat s področja klasične literature. Tudi na zagrebški in beograjski univerzi ni bilo bistveno drugače. V Zagrebu je sicer l. 1906. Milan Ivančević odbranil prvi arheološki doktorat na tej Univerzi (Periša 2014). Šele l. 1929 je tu iz arheologije doktoriral Josip Klemenc, povojni profesor antične zgodovine in arheologije na Univerzi v Ljubljani Med pomembnejšimi arheologi prve polovice 20. st. je imel doktorat te univerze tudi Čiro Truhelka, vendar iz umetnostne zgodovine.

Če primerjamo vse tri univerze, lahko vidimo, da je daleč največji vpliv na nadaljnji razvoj arheologije imela Univerza v Zagrebu, iz katere so izšli pomembni strokovnjaki, ki so v času po drugi svetovni vojni dali zelo pomemben prispevek v razvoju hrvaške pa tudi širše jugoslovanske arheologije. Med pomembnejšimi diplomanti zagrebške univerze tako najdemo Grgo Novaka (predsednika Hrvaške akademije znanosti in umetnosti), Josipa Klemenca (profesorja na Univerzi v Ljubljani), Frana Dujmovića (ravnatelja Muzeja v Šibeniku), Joza Petrovića (ravnatelja Zemaljskega muzeja v Sarajevu), Iva Bojanovskega (sodelavca Zavoda za zaščito kulturne dediščine BiH in Centra za balkanološka ispitivanja), Branimirja Gabričevića (ravnatelja Arheološkega muzeja v Splitu in profesorja na Univerzi v Zadru), Mladena Nikolancija, (kustosa Arheološkega muzeja v Splitu), Duja Rendića – Miočevića (profesorja na Univerzi v Zagrebu in ravnatelja Arheološkega muzeja v Zagrebu), Mata Suća (ravnatelja Arheološkega muzeja v Zadru in profesorja na Univerzah v Zadru in Zagrebu), Ivana Marovića (kustosa Arheološkega muzeja v Splitu), Marcela Gorenca in Ivico Degmedžić (kustosa Arheološkega muzeja

v Zagrebu), Marijo Zakarijo Slavnić (kustosinjo Muzeja Vojvodine), Šimo Jurića (sodelavca Arheološkega muzeja v Zadru), Cvita Fiskovića (kustosa Arheološkega muzeja v Splitu in direktorja Konzervatorskega urada za Dalmacijo), Antuna Bauerja (predavatelja na Univerzi v Zagrebu, Mirka Šeperja (profesorja na Univerzi v Zagrebu in kustosa Arheološkega muzeja v Zagrebu), Franja Buntaka (kustosa Muzeja Slavonije), Vladimirja Miroslavljevića (profesorja na Univerzi v Zagrebu).

Takšen nabor strokovnjakov, ki so izšli iz zagrebške univerze v 1930. in zgodnjih 1940. je bil ključen za hitro obnovo hrvaške arheologije prav tako pa odraža tudi precej visok status arheološke vede v na Hrvaškem v primerjavi s Srbijo in Slovenijo, kar se bo nadaljevalo še v desetletjih po drugi svetovni vojni. Toliko usposobljenih arheoloških strokovnjakov v 1950. in 1960. letih ni imela nobena tedanja jugoslovanska republika. Ravno obratno, v Sloveniji, Srbiji in Bosni in Hercegovini je po vojni nastopila precejšnja diskontinuiteta na kadrovskem področju, Makedonija in Črna Gora pa sta šele postavljali lastno infrastrukturo z arheološko stroko. Ravno kontinuiteta s predvojnimi tradicijami, kjer je bila Hrvaška v izraziti prednosti, je omogočila relativno hitro in učinkovito reorganizacijo arheološke vede v prvih dveh povojnih desetletjih v nekdanji Jugoslaviji.

Po drugi svetovni vojni so se razmere na univerzah v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu zelo spremenile. Najpomembnejšo spremembo je pomenilo ustanavljanje oddelkov za arheologijo med leti med 1947 in 1950. Stari model z enim vodilnim profesorjem je bil dokončno opuščen. Spoznanje, da je arheologija postala zelo kompleksna veda, je najprej pomenilo angažiranje večjega števila strokovnjakov in profesorjev in tudi njihovo organizacijo v specilizirane

fakultetne oddelke. Z organiziranjem arheoloških oddelkov je arheologija tudi dokončno dobila status samostojne in celovite akademske vede. Tudi organizacija študija je doživela velike spremembe; načeloma je vsak oddelek imel celovit študijski program, ki je bil skoraj v celoti obvezen za vse študente določene vede. Poslej je bilo možno na vseh univerzah, kjer se je poučevala arheologija, tudi diplomirati iz nje kot glavnega predmeta.

Toda, čeprav je bilo potrebno (re)organizirati študij v novih družbenih pogojih, je imela tradicija študija arheologije in arheološke vede izpred druge svetovne vojne vendarle pomembno vlogo. Najprej v samih strokovnjakih, ki so prevzeli vodilno vlogo v povojnih jugoslovanskih arheologija, ki so bili vsi po vrsti diplomanti izpred I. 1945. V tem obdobju so se tudi razvili standardi in merila za kvalitetno izobrazbo arheoloških strokovnjakov, merila za objavljanje znanstvenih del, terenskih raziskav in

predstavljanja arheoloških dosežkov strokovni in drugi javnosti. Ravno uspehi predvojne generacije profesorjev in njihovih študentov so bili zelo kvalitetna podlaga in zagotovilo za nadaljnje razvojne korake.

BIBLIOGRAFIJA

NOVAKOVIĆ P. (2004), Zgodovina arheologije na Univerzi v Ljubljani. V: Novaković P, Lovenjak M. in Budja M., *Osemdeset let študija arheologije na Univerzi v Ljubljani*. Ljubljana 2004.

PERIŠA D. (2014), Studij arheologije na filozofskom fakultetu Sveučilišta u zagrebu od 1877. do 1954 (u tisku).

SP - *Seznam predavanj Univerze v Ljubljani*. (Za posamezna študijska leta glej letnike od 1920 do 1959).

SREJOVIĆ D. Arheologija na Velikoj školi Univerziteta u Beogradu. <http://www.rastko.rs/arheologija/srejovic/dsrejovic-univerzitet.html>

BOLONJSKA REFORMA NA STUDIJSKIM PROGRAMIMA ARHEOLOGIJE NA FILOZOFSKOM FAKULTETU SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

*Rajna ŠOŠIĆ KLINDŽIĆ, Ina MILOGLAV
(Sveučilište u Zagrebu)*

Okolnosti implementacije

Republika Hrvatska potpisala je Bolonjsku deklaraciju 2001. godine. Unatoč mnogim problemima u sustavu visokog obrazovanja, glavni motiv za potpisivanje Bolonjske deklaracije i prijelaz na novi sustav studiranja bio je političke prirode. Tadašnja Vlada RH, a pogotovo njezina nasljednica (od 2003.) kao jedno od glavnih ciljeva postavila je približavanje i što skoriji ulazak Hrvatske u Europsku Uniju koji se u to doba procjenjivao na 2007. godinu. Promjena sustava visokog obrazovanja bio je prepoznat kao jedan od važnih elemenata približavanja i usklađivanja s Europskom Unijom. Jedno od glavnih načela Bolonjske deklaracije je upravo stvaranje jedinstvenog obrazovnog prostora preko sustava lako prepoznatljivih, usporedivih i kompatibilnih stupnjeva kako bi se promicala mobilnost i zapošljavanje europskih građana te konkurentnost europskih sustava visokog obrazovanja. Slijedeći važni aspekt je promicanje mobilnosti te savladavanje zapreka slobodnom kretanju studenata i nastavnika te promicanje europske dimenzije u visokom obrazovanju. Redoslijed ciljeva bolonjske deklaracije ovdje je naveden onim redoslijedom za koji smatramo da je bio najvažniji pri odlučivanju o uvođenju bolonjske reforme u hrvatske visokoškolske ustanove.

Ostali ciljevi bolonjske deklaracije kao što su promjena broja kolegija i ispita, ustroj prema ECTS bodovima, veće opterećenje nastavnika i studenata, vrlo kratki rokovi za

pripremu novih studijskih programa, slaba edukacija o zahtjevima i pravilima reforme, koji su zapravo faktori koji su se odrazili na sve korisnike i zaposlenike visokoškolskih ustanova bili su od sekundarne važnosti i nije im se poklanjalo dovoljno niti kvantitativne niti kvalitativne pažnje. U medijima se inzistiralo na mnogostrukim koristima bolonjske reforme, a kao jedan od glavnih navođeno je skraćivanje vremena studiranja što je trebalo biti od višestruke koristi i sustavu i studentima te njihovim roditeljima. Sustav je trebao postati dinamičniji, prohodniji, a studenti bi nakon minimalnog potrebnog vremena dobili sve potrebne kvalifikacije i spremni izašli na tržište rada u Hrvatskoj ili ostalim zemljama EU što bi u konačnici dovelo i do višeg udjela visokoobrazovanih građana u populaciji RH.

Neposredno nakon potpisivanja deklaracije krenulo se s pokušajima primjene Bolonjske deklaracije. Tako primjerice vijeće FFZG 2002. donosi odluku da će se postojeći četverogodišnji nastavni programi Filozofskog fakulteta bodovati po ECTS-u. Prijedlozi se upućuju Senatu Sveučilišta u Zagrebu na prihvatanje, no s time se ipak nije započelo. Četverogodišnji studij prema ECTS ipak nije započeo, a nisu izrađeni niti novi studijski programi usuglašeni s Bolonjskom deklaracijom koji su trebali biti dovršeni do 31. svibnja 2003. Neko vrijeme reforma nije niti bila predmetom ozbiljnije i opširnije rasprave. Opseg reforme i posljedice koje ona donosi nisu bile dovoljno jasne dobrom dijelu nastavnika Filozofskog fakulteta koji najviše

vremena posvećuju problemu koji će se model sustava preuzeti – 3+2 ili 4+1. Konsenzus oko toga koji je sustav prikladniji i bolji na Filozofskom fakultetu u Zagrebu nije nikada donesen, iako je vijeće 15.7.2003. donijelo čvrstu preporuku da se prihvati 3+2, tako da se danas izvode studijski programi i kao 3+2 (velika većina) i 4+1. Sveučilište u Zagrebu nije donijelo okvir unutar kojega bi postojao jedinstveni sustav preddiplomskih i diplomskih studija jer u trenutku provođenja reforme i donošenja odluka Statut Sveučilišta u Zagrebu nije postojao, donesen je tek 2005. godine, a novi zakon o Znanosti i visokom obrazovanju se donosi u jeku rasprava na Sveučilištu i sastavnicama i stupa na snagu u srpnju 2003. (NN 123/03).

Krajem 2003. dolazi do promjene vlasti i restrukturiranja Ministarstva znanosti i tehnologije u Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa te se donose nove izmjene i dopune Zakona o znanosti i visokom obrazovanju. Stoga se u početku novi zakon ne primjenjuje, a kroz nekoliko mjeseci se počelo s izmjenama i dopunama zakona te pomaknulo implementaciju bolonje s 2004/05. na akad. g. 2005/06. (Barišić 2014). Nacionalna skupina za praćenje Bolonjskog procesa na visokim učilištima u RH osniva se 2004, a prvi sastanak održan je nepunih godinu i pol dana prije početka primjene Bolonjske deklaracije u potpunosti.

U kolovozu 2004. je osnovana „ključna institucija za jamstvo kvalitete visokoga obrazovanja i znanosti, vrednovanje studijskih programa, visokih učilišta i znanstvenih organizacija“, Agencija za znanost i visoko obrazovanje, a s radom je započela 28. 2. 2005. Rektorski zbor krajem 2004. usvoja dokument „Upute za sastavljanje prijedloga preddiplomskih i diplomskih studijskih programa“ (Kralik 2014)

Novi studijski programi izrađeni su do siječnja 2005, postupak recenzije i akreditacije studijskih programa

okončan je u lipnju, a s akad. god. 2005/06 započelo se sa izvođenjem novih studijskih programa. Za razliku od mnogih europskih zemalja (primjerice Njemačka) nije bilo razdoblja prilagodbe u kojima su se „probno“ provodili novi studijski programi kako bi se utvrdile moguće nelogičnosti i poteškoće. Ministar znanosti, obrazovanja i športa studijskim je programima izdao dopusnice na vremenski period od 5 godina.

Iz svega navedenoga vidljivo je da je veći dio vremena utrošen na rasprave načelnog karaktera, prije svega jer nije bio definiran zakonski i regulativni okvir, a da je svega nekoliko mjeseci preostalo za konkretni rad na korjenitoj reformi studijskih programa. Nije se dovoljno pažnje posvetilo edukaciji nastavnika kako bi im se objasnio smisao i pravila reforme tako da su mnoga strogo definirana pravila bolonjske deklaracije poput primjerice ECTS boda ostale nerazjašnjene, nedorečene i ostavljene na volju interpretacije pojedinog nastavnika. Zbog nedovoljne pripreme različiti studijski programi se suočavaju s različitim problemima koji kao posljedicu uglavnom imaju manji opseg znanja i kompetencija s kojima studenti izlaze iz sustava visokog obrazovanja, a uz mnogo više administrativnih poteškoća.

Među dokumentima o Bolonjskom procesu na stranica-ma MZOS stoji i tekst prof. Gvozdena Flege pod naslovom „Bolonjski je proces prilika za »veliko pospremanje, ono što nismo uspjeli uraditi danas uradit ćemo sutra“ u kojem izražava veliki optimizam u vezi s prihvaćanjem Bolonjske reforme te naglašava: „Otpočetak se govori o procesu, dakle o mijenjanju, a ne jednokratnoj promjeni, pa su mi se sporadična upozorenja nekolicine naših kolega o nespremnosti Hrvatske za »Bolognu« učinila bespredmetnima: ono što nismo uspjeli uraditi danas, uradit ćemo sutra, učeći na vlastitim, ali i na tuđim iskustvima i pogreškama.“ Danas možemo reći da smo znanje o

tome kako funkcionira sustav po bolonji naučili uglavnom iz vlastitih pogrešaka, no bez pravih prilika za njihovo popravljanje. Dodatnu poteškoću pri ispravljanju uočenih pogrešaka predstavlja pravilnik prema kojem se ne dopuštaju programske izmjene veće od 20%. Reforma studijskih programa je pokrenuta 2010. kada su svi studijski programi morali izraditi svoje revidirane verzije koje su poslale u recenzijski postupak koji međutim nikada nije okončan. U tim verzijama su već ispravljene mnoge uočene pogreške i manjkavosti koje bi znatno unaprijedile kvalitetu studijskih programa.

Ishodi učenja i trajanje studiranja

Ishodi učenja na kojima su definirani studijski programi koji su stupili na snagu akad. g. 2005./06. doneseni su tijekom akad. g. 2013/14. Zbog opisanih političkih okolnosti i nedostatka ustroja reforme, nisu se prije reforme donijeli važni temelji za istu, poput definiranja ishoda učenja za svaki pojedini studijski program i svaki pojedini kolegij.

Prosječno trajanje studija na Filozofskom fakultetu bilo je preko 7 godina i potpuno se opravdano postavljalo pitanje zašto studij koji ne traje 7 godina ne završava u tom roku. Danas diplomu magistra struke studenti stječu u prosjeku nakon nešto manje od 8 godina. Tome su vjerojatno 2 razloga. Prvi je što imaju mogućnost koristiti jednu apsolventsku godinu nakon prvog ciklusa i dvije apsolventske godine nakon drugog ciklusa, što omogućava studentska prava tijekom 8 godina, a drugi je stanje na tržištu rada.

Ustroj studijskih programa po Bolonji na Filozofskom fakultetu

Filozofski fakultet je najveća sastavnica Sveučilišta u Zagrebu. Na cijelom Sveučilištu izvodi se 569 studijskih programa

(podaci 2013/14), od čega se 107 izvodi na Filozofskom fakultetu. Preddiplomskih studijskih programa je 43, diplomskih 44, jedan studijski program je integrirani (povijest i geografija), te 19 poslijediplomskih. Na preddiplomskim studijskim programima su moguće sve kombinacije, a na diplomskim sve, osim arheologije i povijesti koji su isključivo jednopredmetni programi. Količina studijskih programa i brojnost mogućih kombinacija govori o kompleksnosti Filozofskog fakulteta u odnosu na ostale sastavnice.

Studij arheologije – nekad i danas

Četverogodišnji jednopredmetni i dvopredmetni studij arheologije sastojao se od kolegija koji su trajali 2 – 6 semestara. Student jednopredmetne arheologije odslušao je 76 jednosemestralnih jedinica (podaci iz vodiča kroz studij FFZG za akad. g. 2004/05). Programom studija bilo je obavezno polaganje 21 ispita + odrada terenske nastave u trajanju od 20 radnih dana.

Odsjek za arheologiju bio je jedan od glavnih oponenta modela 3+2 tijekom rasprave o tome koji će se model preuzeti. Dosta snažno mišljenje bilo je da se u 3 godine ne može studenta arheologije obučiti niti za kakav rad u struci. U zapisnicima vijeća FFZG mogu se pronaći stavovi da se u prve tri godine mora inzistirati na temeljima struke, a tek u završne dvije godine može raditi na interdisciplinarnosti. Izrađeni je program u suprotnosti sa takvim zaključcima. Većina interdisciplinarnih kolegija je upravo na prve 3 godine, dok se na diplomskom studiju, u okviru pojedinog smjera pobliže obrađuju teme vezano uz arheološko razdoblje kojem je taj smjer usmjeren.

Od bolonjske reforme na studiju arheologije tijekom preddiplomskog studija potrebno je položiti između 35

i 40 ispita, te između 13 i 18 ispita na diplomskom studiju (brojke se razlikuju zbog izbornosti jer svaki kolegij ne završava ispitom). Student mora položiti između 48 i 58 ispita, te predati određen broj seminarskih radova i odraditi terensku nastavu u trajanju od 12 radnih dana na preddiplomskom i diplomskom studiju arheologije. Obavezna terenska nastava u trajanju od 20 radnih dana uvedena je još za starog studijskog programa.

Od 2005/2006. obvezna terenska nastava propisana je u trajanju od 12 radnih dana svake godine tijekom preddiplomskog studija, a na smjeru antička arheologija i tijekom diplomskog studija. Akademske godine 2006/07, zbog straha od financijske krize i nesigurnog financiranja ta je obaveza smanjena na 12 radnih dana do završetka preddiplomskog studija. Zbog pravila bolonjske reforme prema kojima je sudjelovanje na nastavi obavezno, vrlo je teško organizirati terensku nastavu jer se gotovo cijele godine odvija ili nastava ili ispitni rokovi. Većina terenske nastave trenutno jest organizirana u vrijeme ispitnih rokova što studentima predstavlja poteškoće u izvršavanju obaveza, a i prekida kontinuitet terenske nastave zbog potrebe odlaženja na ispite. Zbog obaveznog pohađanja nastave iskustvo studenata arheologije u terenskom radu znatno je manjeg opsega nego onih u prijašnjem sustavu jer osim obavezne terenske prakse zbog nedostatka slobodnih termina često niti drugog terenskog iskustva nemaju prilike steći tijekom trajanja studija.

Jednopedmetni i dvopedmetni studij arheologije

Prije reforme studij arheologije je bio ustrojen kao četverogodišnji sveučilišni jednopedmetni ili dvopedmetni sveučilišni studij. Između jednopedmetnog i dvopedmetnog programa bilo je vrlo malo razlike, pa tako

dvopedmetni studenti nisu morali položiti samo ispite iz numizmatike i epigrafike, te latinskog i grčkog jezika koji su se ionako polagali na Odsjeku za klasičnu filologiju.

Studijski program prema bolonji je ustrojen na temelju obaveznih te izbornih kolegija. Izborni kolegiji se mogu slušati na matičnom studijskom programu, te izabirati iz ponude Filozofskog fakulteta ili Sveučilišta u Zagrebu.

Zbog regulative bolonjske reforme u kojoj je poželjna veća izbornost morao se ograničiti broj ECTS bodova koji student može skupiti na pojedinom dvopedmetnom studijskom programu na 12. Kako se zbog manjkave edukacije i razumijevanja značenja ECTS bodova u pravila pri izradi programa kolegijima davao veći broj ECTS bodova nego što bi to trebalo po pravilu, dvopedmetnim studentima je preostao vrlo mali broj obaveznih kolegija. Treba napomenuti da inicijalna recenzija studijskih programa nije ukazala na prevelik broj ECTS bodova po kolegiju nego se to uočilo kroz praksu.

Međutim, iskustvo je pokazalo da studenti dvopedmetnog studija arheologije kao izborne predmete upisuju one s arheologije, čak ako im to i donosi višak bodova te da su u konačnici razlike između opsega gradiva kod jednopedmetnih i dvopedmetnih studenata vrlo male.

Iako je prediplomski studij arheologije ostao u svojoj strukturi vrlo sličan starom studiju, osim što je uveden niz interdisciplinarnih kolegija, struktura je bitno izmijenjena na novoustrojenom diplomskom studiju. Uvedena su tri smjera definirana prema kronološkom faktoru – prapovijesni, antički i srednjovjekovni smjer. Sukladno tome, studenti i dobivaju odvojene nazive ovisno o smjeru koji završe – magistar arheologije – smjer prapovijesna arheologija, magistar arheologije – smjer antička arheologija

ili magistar arheologije – smjer srednjovjekovna arheologija. Program diplomskog studija definiran je kao isključivo jednopredmetni studij. Motiv za tu odluku bio je stav Odsjeka za arheologiju da se kroz tri godine ne može steći dovoljno znanja za stručno i znanstveno bavljenje arheologijom te se kroz jednopredmetnost diplomskog studija željelo taj manjak znanja i vještina nadoknaditi. Osim studija arheologije, na Filozofskom fakultetu još je kao isključivo jednopredmetni jedino diplomski studij povijesti. To dvopredmetnim studentima predstavlja poteškoću jer ne mogu nastaviti na diplomskom studiju s kombinacijom koju su završili na preddiplomskom studiju. Za sada i uprava fakulteta i MZOS taj problem rješavaju dopuštanjem upisa 1,5 studijske grupe, no taj će se problem uskoro morati riješiti na način da se uvede i dvopredmetni diplomski studij arheologije. Drugi problem predstavlja posljedica nepostojanje jedinstvene odluke o strukturi studija na FFZG, a to je moguća kombinacija 3+2 i 4+1. Student arheologije tako može završiti preddiplomski studij arheologije, no ne i filozofije jer taj program traje 4 godine. Formalno, ne može mu se izdati diploma koja je uvjet za upis na diplomski studij. Trenutno se studenti mogu upisati na diplomski studij koji je nastavak trogodišnjeg studija ako su na njemu izvršili sve obveze, a „punopravno“ se upisuju u diplomski studij kada za to ostvare uvjete i na studijskom programu prema 4+1.

Mobilnost

Primjena bolonjske deklaracije omogućuje mnogo intenzivniju i lakšu mobilnost nego prijašnji sustav. Hrvatska je ušla u program ERASMUS 2009. godine, no punopravna članica je tek od 2011. godine. To znači da su studenti mogli početi koristiti pune kapacitete mobilnosti tek 6. godina nakon početka primjene „bolonje“ na hrvatskim

sveučilištima. Studenti koriste mogućnosti mobilnosti kroz programe ERASMUS i CEEPUS, no još se uvijek suočavaju s poteškoćama priznavanja ECTS bodova nakon povratka s mobilnosti.

Kontrola kvalitete

Jedno od osnovnih načela Bolonjske deklaracije je i uspostava sustava kontrole kvalitete studijskih programa. Sveučilište u Zagrebu 2008. osniva Odbor za upravljanje kvalitetom koji osigurava i unaprijeđuje kvalitetu u svim područjima rada. Pravilnik o osiguravanju kvalitete kojim se pravno uređuje sustav osiguravanja kvalitete na Sveučilištu donešen je 2011. Pravilnik o postupku vrjednovanja studijskih programa sveučilišnih preddiplomskih, diplomskih, integriranih preddiplomskih i diplomskih te stručnih studija Sveučilišta u Zagrebu stupa na snagu tek 2010. Tim se pravilnikom regulira vrednovanje novih studijskih programa i izdavanje dopusnice, izmjene i dopune studijskih programa s dopusnicom i periodično unutarnje vrednovanje studijskih programa.

Interna evaluacija se provodi svaki semestar u obliku studentske ankete, dok se vanjsko vrednovanje treba provoditi svakih 5 godina. Zbog kontrole kvalitete uvedena je i obveza reakreditiranja studijskih programa svakih pet godina.

Reakreditacija

Tijekom 2009. trebalo je započeti s postupkom reakreditacije kako bi se proces okončao i nove dopusnice izdale do početka akad. g. 2010/11. Prema Zakonu svaka ustanova mora proći proces reakreditacije svakih 5 godina. Međutim, postupak reakreditacije kasnio je, moguće i

zbog političke destabilizacije u zemlji i sektoru visokog obrazovanja uzrokovane ostavkom premijera, te ostavkom Ministra znanosti, obrazovanja i športa. Tijekom 2008. i 2009. proveden je postupak na pravnim fakultetima, a 2010/2011. na ekonomskim fakultetima (prema postupku definiranom u prijašnjem zakonu, a prije stupanja na snagu Zakona o osiguravanju kvalitete u znanosti i visokom obrazovanju). U 2011./12. reakreditacijom su se obuhvatili studijski programi iz područja tehničkih znanosti. Društveni i humanistički fakulteti su trenutno u procesu reakreditacije, u vrijeme kada bi po zakonima i pravilnicima trebao započeti drugi ciklus reakreditacije.

Hrvatski kvalifikacijski okvir

Novi sustav studiranja donio je i nove do tada nepostojeće kvalifikacije, zanimanja i nazive. Zbog zoga je bilo potrebno izraditi novi registar zanimanja te Hrvatski kvalifikacijski okvir. zakon o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru donesen je 2013. godine, a registar zanimanja još nije dovršen. Posljedica toga je nemogućnost zapošljavanja nakon tri godine, jer tržište rada nema potrebe ili saznanja o takvim zanimanjima.

Zaključak

Iz navedenoga je vidljivo da se reforma provodila prije svega bez jasno definiranih zakonskih okvira, bez jasno

definiranih smjernica i pravila, iako je trajala nekoliko godina. Rasprave o reformi su se vodile periodički, s velikim pauzama, tako da se sama implementacija odigrala u razdoblju kraćem od godinu dana. Nisu se niti pokušale sagledati dugoročne posljedice takve reforme, nego se sve rješavalo „u hodu“. Akademska zajednica nije pravilno pristupila reformi, ali veliki dio odgovornosti je i na nadležnim institucijama koje nisu uredile zakonodavne i pravne okvire prije same reforme, nego su se ključni pravilnici i zakonski akti donosili kada je sustav studiranja „po bolonji“ već započeo.

BIBLIOGRAFIJA

BARIŠIĆ P. (2014), Zakonski i institucionalni okvir Bolonjskog procesa HRVATSKA PUNIM JEDRIMA PLOVI U EUROPSKU LUKU OBRAZOVANJA: URL: <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=6138&sec=2305>.

FLEGO G. (2014), Bolonjski je proces prilika za »veliko pospremanje«. ONO ŠTO NISMO USPJELI URADITI DANAS, URADIT ĆEMO SUTRA, <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=6143&sec=2305>.

KRALIK G. (2014), Aktivnosti na provedbi Bolonjskog procesa; Imenovanja, prijedlozi, odluke. <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=6144&sec=2305>.

Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, *Narodne novine* 123/03, 2013.

REFORMA NASTAVNOG PLANA NA ODELJENJU ZA ARHEOLOGIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA U BEOGRADU

*Staša BABIĆ, Vera VASILJEVIĆ, Risto DRAŠKOVIĆ
(Univerzitet u Beogradu)*

Prvi koraci na reformi nastavnog plana na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu načinjeni su još tokom zime 2001/2002. godine, na osnovu nekoliko međusobno povezanih smernica: opštih tendencija reforme visokog obrazovanja, iskazanih u Bolonjskoj deklaraciji, Lisabonskoj deklaraciji, čiji je tadašnja SR Jugoslavija bila potpisnik, kao i u pratećim dokumentima i preporukama Evropske unije univerziteta i Saveta Evrope; rezultata procesa samoevaluacije Univerziteta u Beogradu i Filozofskog fakulteta kao njegovog konstitutivnog dela, i najzad, rezultata analize postojećeg stanja na samom Odeljenju. Zajednički elementi u svim ovim dokumentima bili su:

- potreba za većom efikasnošću procesa studiranja;
- nužnost uvođenja interaktivnih metoda nastave i aktivnog učešća studenata u procesu nastave;
- zahtevi svih disciplina, a posebno humanističkih, za interdisciplinarnim povezivanjem;
- zapažanje o sve većem broju mladih ljudi koji ulaze u proces visokoškolskog obrazovanja.

S obzirom na ove opšte ciljeve reforme visokog obrazovanja u Srbiji, u procesu analize postojećeg stanja na Odeljenju januara 2002. godine, uočene su sledeće slabosti, koje smo želeli da prevaziđemo izmenama nastavnog plana:

- veliki udeo zastarelih metoda nastave, uz zastarela i nedovoljna nastavna sredstva;
- dugački ciklusi predavanja, koji vode polaganju ispita posle 4, pa i 6 semestara nastave;
- veoma slaba efikasnost studiranja (prolaznost od maksimalno 30 %) i dugačak prosečan period studiranja (8 godina);
- teškoće u usklađivanju obima i sadržaja nastave na predmetima koje studenti slušaju i polažu na drugim Odeljenjima Fakulteta;
- veliki broj studenata u studijskim grupama (u proseku 60 bruceša godišnje);
- nedovoljna opterećenost nastavnog osoblja, posebno u svetlu tada najavljenih izmena u politici finansiranja Univerziteta.

S druge strane, uočene su i prednosti u radu Odeljenja, koje smo nastojali da naglasimo i afirmišemo u predlogu izmena nastavnog plana:

- širina polja istraživanja obuhvaćena planom nastave i praćena odgovarajućom strukturom nastavnog osoblja u smislu specijalizacija;
- postojanje ograničeno upotrebljenih, ali potencijalno veoma velikih kapaciteta za izvođenje praktične nastave;

- veoma izraženo raspoloženje među članovima Odeljenja da se nastavni plan reformiše i entuzijizam sa kojim se prišlo izradi predloga.

Uz analizu stanja na Odeljenju, početni elementi u izradi novog plana bila su i iskustva drugih visokoškolskih ustanova koje obrazuju arheologe, kao i univerziteta izuzetno uspešnih u sprovođenju reforme, kao što je Univerzitet Ernst Moric Arnt u Grajfsvaľdu, Nemačka. Najzad, jedan broj članova Odeljenja je, uz nastavno iskustvo u drugim akademskim sredinama, raspolagao i iskustvom sa alternativne akademske scene, koja je bila veoma aktivna u Srbiji tokom godina koje su prethodile reformi nastave arheologije u Beogradu. Iskustva u izvođenju nastave po ovom prvom reformisanom nastavnom planu iz 2002. godine pokazala su potrebu za daljim poboljšanjima, koja su usledila u izmenama plana iz 2006. godine.

Tada je na čitavom Filozofskom fakultetu uveden Evropski sistem prenosa bodova, koji je omogućio preciznije izražavanje studentskog opterećenja i veću fleksibilnost kurikuluma. Najzad, pokretanjem postupka akreditacije visokoškolskih ustanova, koji je usledio 2009. godine, kao obavezujući za sve institucije u zemlji, Filozofski fakultet u celini i Odeljenje za arheologiju kao njegov sastavni deo, ušli su u postupak usaglašavanja sa propisanim veoma precizno specifikovanim kvantifikovanim kriterijumima, koji su se pre svega ticali broja sati aktivne nastave za studente i, na drugoj strani, potrebnog i dozvoljenog opterećenja nastavnika. Zahtev Komisije za akreditaciju i proveru kvaliteta, da se omogući visok stepen izbornosti, za naš plan nije predstavljao problem, jer smo ovakvom rešenju težili od samog početka. Tokom ovih usaglašavanja sa zahtevima postavljenim opštim aktima, ostala je nepromenjena osnovna namera Odeljenja za arheologiju,

usaglašena 2002. godine, da zadrži širinu u disciplinarnom obrazovanju mladih arheologa, mogućnost interdisciplinarnog rada i, najzad, dublje upoznavanje sa pojedinim specifičnim oblastima arheološkog rada.

Specifičnosti nastave arheologije

Odeljenje za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu jedina je visokoškolska institucija u zemlji koja izdaje diplome arheologa, i otud je isključivo odgovorna za profil stručnjaka koji se zapošljavaju u ovoj oblasti. U okviru nastavnog plana, starog kao i novog, izučavaju se oblasti arheologije koje su na pojedinim univerzitetima organizovane kao posebne studentske grupe (praistorijska, klasična, srednjovekovna, bliskoistočna arheologija, egiptologija). Sa razvojem discipline, teorijske i metodološke pretpostavke istraživanja zahtevaju sve veću specijalizaciju u pojedinim oblastima. S druge strane, gotovo vek duga tradicija nastave arheologije na beogradskom Univerzitetu svedoči o veoma pozitivnim rezultatima koji se postižu tako što se studentima nudi širok spektar arheoloških znanja i, u isto vreme, mogućnost za specijalizaciju u određenoj oblasti. Ovakva je mogućnost postojala i u ranijim nastavnim planovima našeg Odeljenja, u vidu blokova izbornih predmeta na IV godini studija, koji su povezani sa oblašću diplomskog rada kandidata. S obzirom na prirodu naše discipline i pozitivna iskustva koja smo do sada imali, nastojali smo da zadržimo specifičnosti Odeljenja i da ih uklopimo u opšte tendencije i zahteve reforme. S druge strane, nastojali smo i da novim, reformisanim nastavnim planom u većoj meri izadjemo u susret potrebama raznolikih institucija koje zapošljavaju diplomirane arheologe (zavodi za zaštitu kulturnog nasledja, regionalni muzeji, ustanove kulture, mediji i slično).

Struktura nastavnog plana

S obzirom na prethodno iznete posebne odlike nastave na našem Odeljenju i nameru da ih očuvamo i unapredimo, novi nastavni planovi od 2002. do danas podrazumevaju obaveznu dvosemestralnu nastavu iz svih oblasti arheologije (praistorijska, klasična, srednjevekovna, bliskoistočna arheologija, egiptologija, fizička antropologija, areheozoologija), kao i iz predmeta koji predstavljaju neophodne sadržaje u nastavi (teorija i metodologija arheoloških istraživanja). Nužno je na ovom mestu napomenuti da novi nastavni plan ne smanjuje obim gradiva na mehanički način, i time omogućava lakše polaganje ispita, već da je nastavni sadržaj u potpunosti prestrukturiran. Ukupno opterećenje studenata nije smanjeno, već je drugačije raspoređeno. Osim oblasti iz kojih nastavu izvode članovi Odeljenja, studenti pohađaju obavezne kurseve koji se izvode na drugim Odeljenjima Fakulteta (istorija starog veka, opšta istorija srednjeg veka, muzeologija, strani jezik, latinski/grčki jezik).

Produbljivanje znanja iz određenih oblasti odvija se kroz široku ponudu izbornih kurseva, koji su organski povezani sa gradivom izloženim u obaveznim kursevima. Njihov broj raste sa godinom studija, pod pretpostavkom da je znanje stečeno tokom obaveznih kurseva neophodno za izbor oblasti u kojoj će se student detaljnije specijalizovati. Tokom V semestra studenti odlučuju o oblasti svog diplomskog rada i dodeljuje im se mentor. Time je studentski izbor kurseva usmeravan zahtevima za pristupanje određenom kursu iskazanim u programu izbornog kursa, a od V do VIII semestra i kroz konsultacije sa predmetnim nastavnikom i/ili mentorom diplomskog rada. Na ovaj način postiže se postepeno produbljivanje znanja i omogućava se studentima i predavačima da izabranu oblast

obrade detaljnije, pri tome ne zapostavljajući široko opšte obrazovanje u oblasti arheologije, stečeno tokom prve dve godine studija.

Na svakoj godini studija predviđen je fond radnih sati po sedmici za interaktivne oblike rada sa studentima, u kojima posebno opterećenje snose mlađi saradnici Odeljenja. U trenutno važećem planu, akreditovanom 2009. godine, ovaj fond usklađen je sa opštim zahtevima. Kroz seminarska vežbanja i praktičan rad postiže se produbljivanje znanja stečenog kroz osnovnu nastavu i studentima se nudi neposredno profesionalno iskustvo. Tokom prve godine, studenti pohađaju Arheološki praktikum (10 ESPB), dok su tokom čitavih osnovnih studija dužni da prikupe još 14 ESPB iz različitih praktičnih aktivnosti, koje podrazumevaju učešće na iskopavanjima, obradu građe pri muzejskim institucijama i slično. U tom cilju, Filozofski fakultet sklapa sporazume sa partnerskim institucijama koje omogućavaju učešće studenata u svojim projektima. S druge strane, kapaciteti Odeljenja, posebno u obliku Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta, koji nisu bili iskorišćeni u dovoljnoj meri, na ovaj način dobijaju svoju punu vrednost. U ovaj fond radnih sati takođe se ubrajaju i mentorske konsultacije sa studentima završne godine, kojima rukovode nastavnici. Proporcionalna zastupljenost različitih oblika rada (obavezni kursevi, izborni kursevi, seminarska vežbanja, praktičan rad, mentorski rad) pruža dinamičan i efikasan ambijent studiranja i namera je bila da se i na ovaj način skрати prosečna dužina studija na našem Odeljenju.

Saradnja sa drugim odeljenjima Fakulteta

Budući da je Odeljenje za arheologiju jedna od jedinica Filozofskog fakulteta, i da je po oblasti svog rada kompatibilna sa drugim nastavnim grupama, nastavni planovi

od 2002. godine do danas podrazumevaju da se ova mogućnost interdisciplinarnе saradnje maksimalno operacionalizuje. Među kursevima obaveznim za sve studente arheologije predviđenim predlogom novog nastavnog programa nalazi se pet predmeta iz kojih nastavu ne izvode članovi Odeljenja za arheologiju: Istorija starog veka (Istorija antičke Grčke/Istorija starog Rima), Opšta istorija srednjeg veka, Muzeologija, strani jezik, latinski jezik. Uz to, studentima je otvorena i preporučena mogućnost da u svakom semestru tokom studija pohađaju po jedan izborni kurs na drugom Odeljenju Fakulteta, u pogledu čega se, kao i u slučaju odabira između kurseva ponuđenih u okviru Odeljenja za arheologiju, predviđa konsultacija sa predmetnim nastavnikom, odnosno mentorom. Ovo rešenje, međutim, u vreme kada je reforma na Odeljenju započeta, nije bilo moguće na osnovu važećeg Statuta Fakulteta, tako da je potpunije primenjeno tek sa izmenama iz 2006. i posebno 2009. godine. S obzirom da su svi obavezni predmeti matični na našem Odeljenju svedeni na dvosemestralne kurseve, kako bi se postigla što veća fleksibilnost programa, isto je pravilo primenjeno i na nastavu iz predmeta koje studenti arheologije slušaju i polažu na drugim Odeljenjima Fakulteta.

Iskustva i dosadašnji efekti izmena

Efekti izmena koje smo uneli i koji se mogu kvantifikovati daju osnova za umereno zadovoljstvo postignutim rezultatima. Od ciljeva postavljenih 2002. godine, neke smo ostvarili u potpunosti: ciklusi predavanja u potpunosti su svedeni na jedno- i dvosemestralne kurseve, praćene različitim oblicima interaktivne nastave i kontinuiranim ocenjivanjem; visoka izbornost, uključujući povezivanje sa drugim oblastima istraživanja; maksimalna dozvoljena

iskorišćenost nastavnog potencijala, kako u pogledu radnih sati, tako i specijalizacija. Na drugoj strani, neki ozbiljni nedostaci su i dalje prisutni. Pre svega, polaznost studenata na višu godinu studija neznatno je porasla u odnosu na generacije koje su studirale po nastavnim planovima pre 2002. godine, kao i broj diplomiranih.

Prolaznost studenata na osnovnim studijama

Generacija upisana školske 2006/2007. godine

1. upisani u prvu godinu studija	62
2. upisani u drugu godinu studija	38
3. upisani u treću godinu studija	36
4. upisani u četvrtu godinu studija	34
5. upisani u petu godinu studija	32
6. upisani u šestu godinu studija	31
7. upisani u sedmu godinu studija	25
8. upisani u osmu godinu studija	21

Generacija upisana školske 2007/2008. godine

1. upisani u prvu godinu studija	65
2. upisani u drugu godinu studija	47
3. upisani u treću godinu studija	42
4. upisani u četvrtu godinu studija	38
5. upisani u petu godinu studija	37
6. upisani u šestu godinu studija	35
7. upisani u sedmu godinu studija	23

Generacija upisana školske 2008/2009. godine

1. upisani u prvu godinu studija	56
2. upisani u drugu godinu studija	43
3. upisani u treću godinu studija	38
4. upisani u četvrtu godinu studija	38
5. upisani u petu godinu studija	35
6. upisani u šestu godinu studija	30

Generacija upisana školske 2009/2010. godine

1. upisani u prvu godinu studija	69
2. upisani u drugu godinu studija	52
3. upisani u treću godinu studija	52
4. upisani u četvrtu godinu studija	49
5. upisani u petu godinu studija	45

Generacija upisana školske 2010/2011. godine

1. upisani u prvu godinu studija	63
2. upisani u drugu godinu studija	51
3. upisani u treću godinu studija	45
4. upisani u četvrtu godinu studija	43

Generacija upisana školske 2011/2012. godine

1. upisani u prvu godinu studija	63
2. upisani u drugu godinu studija	53
3. upisani u treću godinu studija	47

Generacija upisana školske 2012/2013. godine

1. upisani u prvu godinu studija	62
2. upisani u drugu godinu studija	49

Okončanje osnovnih studija**2006/2007. god. (primljeno 62; ispisano 11; neupisano 10; ostalo 41);**

Okončali studije:

(u roku)	2009/10.	do 30.09.2010.	1
5. god. studija	2010/11.	do 30.09.2011.	4
6. god. studija	2011/12.	do 30.09.2012.	8
7. god. studija	2012/13.	do 30.09.2013.	3
8. god. studija	2013/14.	do 30.09.2014.	3

Ukupno 19 (nakon osme god. studija)	46.34%
Nakon pete godine studija (5)	12.19%
Nakon šeste godine studija (13)	31.70%
Nakon sedme godine studija (16)	39.02%

2007/2008. god. (primljeno 66; ispisano 9; neupisano 18; ostalo 39);

Okončali studije:

(u roku)	2010/11.	do 30.09.2011.	3
5. god. studija	2011/12.	do 30.09.2012.	3
6. god. studija	2012/13.	do 30.09.2013.	6
7. god. studija	2013/14	do 30.09.2014.	8

Ukupno 20 (nakon sedme godine studija)	51.28%
Nakon pete godine studija (6)	15.38%
Nakon šeste godine studija (12)	30.76%
Nakon sedme godine studija (20)	51.28%

2008/2009. god. (primljeno 56; ispisano 10; neupisano 8; ostalo 38);

Okončali studije

(u roku)	2011/12.	do 30.09.2012.	2
5. god. studija	2012/13.	do 30.09.2013.	4
6. god. studija	2013/14.	do 30.09.2014.	6

Ukupno 12 (nakon šeste godine studija)	31.57%
Nakon pete godine studija (6)	15.78%
Nakon šeste godine studija (12)	31.57%

2009/2010. god. (primljeno 69; ispisano 7; neupisano 13; ostalo 49)

Okončali studije:

(u roku)	2012/13.	do 30.09.2013.	2
5. god. studija	2013/14.	do 30.09.2014.	6

2010/2011. god. (primljeno 63; ispisano 10; neupisano 9; ostalo 44)

Okončali studije:

(u roku)	2013/14.	do 30.09.2014.	3
----------	----------	----------------	---

Dakle, iako je u početku primene reformisanih nastavnih planova, posebno u periodu od 2002/2003. do 2004/2005. školske godine prolaznost na studijama arheologije bila primetno povećana, u kasnijim godinama stabilan trend ne razlikuje se značajno od stanja pre reforme. Ovi statistički podaci vraćaju nas na pitanje koje je često postavljano u trenutku kada smo započeli sa reformama: da li je krajnji cilj nastavnog procesa povećanje prolaznosti ili povećanje znanja? Kao što nastojanje ka proširenju znanja ne sme biti opravdanje za slabiju prolaznost, tako ni težnja ka povećanju prolaznosti ne nudi opravdanje za neznanje. Izvesno pokrće za ovakvu tvrdnju proističe iz daleko jasnije formulisanih ishoda učenja za sve nivoe studija na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu (up. www.f.bg.ac.rs). Na drugoj strani, u pogledu viših nivoa studija takođe se otvaraju nova pitanja, koja delom proističu i iz brojeva studenata upisanih na master studije:

2007/2008.	12		2011/2012	18
2008/2009.	6		2012/2013	15
2009/2010.	13		2013/2014	20
2010/2011.	17			

Pri tom je nužno imati u vidu da, usled odluka koje su donošene izvan Odeljenja za arheologiju, ovaj ciklus studija i dalje traje godinu dana (dva semestra, 60 ESPB), čime nije kompatibilan sa značajnim brojem srodnih institucija, što otežava mobilnost studenata. Iako je pri formulisanju ishoda učenja ulagan veliki napor da se ovaj problem ublaži, ostaje zapažanje da studenti po okončanju prvog ciklusa studija u trajanju od 4 godine nisu značajno temeljnije obučeni nego pri ciklusu u trajanju od tri godine, dok je skraćen master-program skučen i ne pruža mogućnosti za temeljniji samostalni istraživački rad. Moguće je izvući naravoučenije da zbir od pet godina ukupno uloženi u osnovne i master studije može dati bitno različite rezultate, u zavisnosti od pozicije izlaznih tačaka.

Ostaje da zaključimo da su preliminarni rezultati izmena nastavnog plana na Odeljenju za arheologiju umereno zadovoljavajući, uprkos mnogim teškoćama sa kojima se susrećemo u realizaciji reformisanog programa nastave. Ovo se pre svega odnosi na organizacionu i logističko-tehničku podršku u izvodjenju projektovanog plana i još uvek veoma prisutnu inerciju, kako nastavnog tako i nenastavnog osoblja, kao i na materijalne i finansijske uslove pod kojima se nastava odvija. Najzad, smatrajući da je posao na reformi univerziteta dug i dinamičan proces, uvereni smo da će i u narednom periodu naš kurikulum biti podvrgavan periodičnim izmenama i poboljšanjima. Neki od problema koje smo uočili tokom reformskog procesa, međutim, ne mogu se rešiti samo radom unutar Odeljenja, već zavise i od ukupnog ambijenta Fakulteta i Univerziteta. Ostaje nada da će zakonodavac ne samo imati sluha za već pokrenute inicijative, već i podstaći aktivniji pristup reformi u čitavoj akademskoj zajednici Srbije.

MUZEOLOGIJA – PODUČAVATI TEORIJU I PRAKSU, ISKUSTVO SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Darko BABIĆ
(Sveučilište u Zagrebu)

Uvod

Studijski program muzeologije i upravljanja baštinom organiziran na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u 2014. godini slavi osobiti jubilej, 30 godina postojanja. Nadasve cinična primjedba o izlišnosti znanosti koja bi se tim područjem bavila danas, uzimajući u obzir ne samo broj sveučilišta i inih mjesta na kojima se određeno znanje iz područja može steći već vrlo često i frenetičnu opsjednutost koja se vezuju uz ovaj termin posebno pri metodama upotrebe ukazuju da je baka vjerojatno ironično, uzvratila udarac. Rezultat je da nas danas uopće ne iznenađuje kada se mnoge (tradicionalne) znanstvene discipline smatraju pozvane, ili prozване dati prilogom tom izučavanju, obogaćujući i nadograđujući tako korpus znanja koji je primarno nastao upravo uz muzeologiju, i prošireno studije baštine. Zahtjevi današnjeg društva za utilitarnošću baš svake ljudske djelatnosti, što je naravno samo za sebe predmet posebne diskusije, svakako je s jedne strane utjecalo u ovom pravcu. S druge reformirajući se tokom vremena muzeologija je mijenjala i sebe, ali i nas same uključujući i naš odnos prema stvarnosti koja nas okružuje. Ta neobična muzealnost ili fenomen baštine kao “specifičan odnos čovjeka sa stvarnošću, odnos koji je istovremeno spoznavanje i vrijednosno prosuđivanje” njeno je polje izučavanja, a tako definirana muzealnost u francuskom

jeziku u potpunosti se podudara s konceptom baštine. Nije bez razloga ovdje još jednom naglasiti da nas upotreba riječi muzeja ne smije zvesti. Muzeologija se doista bavi (i) muzejima, no njeno područje interesa kako je to argumentirao Peter van Mensch nije sama ustanova već institucija pri čemu termin muzej “kao strukturalistička kategorija (društveni sustav) ima znatno širi raspon nego kada se primjenjuje kao povijesno i društveno-kulturalno određena ustanova”. Uostalom jedino je iz takve perspektive moguće shvatiti i ICOM-ovu proširenu, makar nikad dovoljno uključivu definiciju muzeja. A takvo poimanje otvara nam cijeli dijapazon tema odnosa čovjeka sa stvarnošću - od onih iz rakursa proizvodnje kulture ili pak odnosa moći, preko analiza stvaranja prikaza i njegove recepcije (npr. nacionalnog ili bilo kojeg drugog nadnacionalnog ili lokalnog identiteta). Kao uostalom i koncept materijalnosti ili ključni izazov svake komunikacije i interpretaciju. Termini i područja nove muzeologije, ekomuzeologije, društvene muzeologije, muzeologije zajednice ili participativne muzeologije s pripadajućim formama kao što je npr. *inreach* nasuprot *outreach* pristupu stvaraju dodatne izazove i upotpunjuju tako kompleksnost muzeologije kao izričito interdisciplinarnog područja. To je i opsežno područje zaštite, kao i dokumentacije koja se razvojem tehnologije značajno mijenja do neslučenih dimenzija virtualnih prostora i društvene participacije.

Jasno distanciranje neprofitnih i profitnih aktivnosti, te procjena i odabir adekvatnog postaje sve teže posebice u nužnosti suradnje s izričito komercijalnim sektorima, poput turizma na primjer. Koji istovremeno i sam stvara neka rješenja, od održivog do mnogih drugih specijaliziranih oblika. Može li nam tu pomoći markiranje i koja je uostalom razlika između kreiranja marke (branding) i kreiranja identiteta (možda identitying)? Kako osigurati sredstva za redovite aktivnosti ili posebni projekt, funkcionirati u timu ili ga čak formirati i njime rukovoditi? Pred tako postavljenim izazovima kvalitetni oblici upravljanja i npr. tehnike marketinga postaju izuzetno vrijedna znanja. Konačno spomenimo da sam predmet i zbirku nismo zaboravili, nju naprosto podrazumijevamo unutar gotovo svakog elementa kojeg smo netom naveli. Ova (krajnje nepotpuna) lista dilema i izazova današnjice samo donekle pojašnjava koliko se područje koje pokriva muzeološko-baštinsko obrazovanje proširilo, koliko je porasla njegova važnost i konačno zašto je teško zamisliti da budući profesionalci znanje koje im je potrebno usvoje isključivo kroz neki budući praktični rad.

Iskustvo muzeologije Sveučilišta u Zagrebu

Organizirano školovanje za muzejsku profesiju ima zavidnu tradiciju. Najstarija muzeološka visoka škola koja djeluje i danas, L'École du Louvre utemeljena je 1882. god. u Parizu. Prva pak sveučilišna Katedra za muzeologiju osnovana je 1922. god. na Sveučilištu u Brnu gdje su se redovita predavanja održavala do 1939., te nakon drugog svjetskog rata od 1946. do 1948. godine. Kasnije, 1963. godine na istom je sveučilištu osnovan muzeološki odsjek. Prvi tečajevi iz muzeologije u Americi održavaju se od 1923., u Engleskoj od 1932. kada i u Portugalu kreće sveučilišni studij

za kustose umjetničkih muzeja. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu još davne 1946. g. uvodi se nastavni predmet Muzeologija za studente povijesti umjetnosti i arheologije, a 1966. započinje poslijediplomski studij muzeologije u isto vrijeme kada se i osniva danas jedan od najprestižnijih Odsjeka za muzejske studije u svijetu, u Leicesteru u Velikoj Britaniji. Stoga se Hrvatska pored Francuske, Češke, Portugala, Engleske i Njemačke može uvrstiti među zemlje s iznimnom tradicijom studija muzeologije. Godine 1984. utemeljena je Katedra za muzeologiju pri Odsjeku za informacijske znanosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a 1986. godine upisana i prva generacija studenata na studijski program muzeologije na kojem su se tokom narednih dva desetljeća obrazovali polaznici zainteresirani za rad unutar muzejske profesije, a u ovom trećem i oni za muzejsku i baštinsku profesiju. Iako se sam naziv studija do 2006. nije mijenjao promjene koje su se dešavale na teorijskoj i praktičnoj razini bile su uključene redefiniranjem sadržaja postojećih kolegija, odnosno uvođenjem novih. Kao studijski smjer unutar Odsjeka za informacijske znanosti njegova struktura slijedila je logiku razvijanja muzeologije kao grane unutar znanstvenog polja informacijskih znanosti. Na izvedbenoj razini to je značilo usvajanja zajedničke temeljne jezgre informacijskih znanosti unutar prve dvije godine studija, kojoj je na trećoj i četvrtoj slijedio studijski smjer muzeologije kojeg su formirali kolegiji zajedničkih programskih osnova informacijskih znanosti istovjetni svim tada postojećim studijskim smjerovima i specifični kolegiji koji su pokrivali područja povijesne, teorijske i primijenjene muzeološke razine. Takav četverogodišnji dodiplomski dvopredmetni studij upisivalo je u prosjeku godišnje do petnaestak redovitih studenata. Istovremeno studentima svih ostalih fakulteta Sveučilišta u Zagrebu od 1988. god. otvorena je mogućnost upisa na dopunski dvogodišnji muzeološki studijski program koji je

podrazumijevao usvajanje znanja isključivo muzeološke razine, a njihov završetak studija bio je uvjetovan izradom diplomске radnje opsegom istovjetne kao u slučaju redovitih studenata, ali i prethodnim završetkom matičnog studija. Dopunski program upisivalo je u zadnjim godinama izvođenja oko desetak polaznika godišnje. U takvoj strukturi daljnji nastavak studija bio je moguć unutar poslijediplomskog studija informacijskih znanosti koji je uključivao daljnji razvoj istraživačkih vještina i provođenje samostalnog istraživanja rada unutar specifičnih aspekata muzeološke teorije i prakse, a završavao je izradom magistarske radnje, odnosno u nastavku doktorske disertacije.

Značajne promjene, odnosno strukturalno rekonceptualiziranje samog studija koje se dogodilo početkom dvadeset i prvog stoljeća bile su potaknule s jedne strane novim potrebama, ali i stanovitim administrativnim zahtjevima. Naime, prepoznavanje potreba izgradnje i učvršćivanja intelektualnih, društvenih, znanstvenih, kulturnih i tehnoloških dimenzija u pravcu stvaranja utjecajnije Europe u novom svjetskom poretku paralelno s realiziranim i planiranim procesima eurointegracija u području obrazovanja rezultirali su zajedničkom deklaracijom europskih ministara obrazovanja potpisanoj u Bologni 1999. godine, dokumentu poznatijem kao Bolonjska deklaracija. Nadovezujući se na Sorbonsku deklaraciju iz 1998. koja je definirala središnju ulogu sveučilišta u razvijanju kulturnih dimenzija Europe Bolonjska je deklaracija odredila i operativne ciljeve koje je potrebno ostvariti unutar jednog desetljeća. Oni idu u pravcu prihvaćanja prepoznatljivih i usporedivih stupnjeva uključujući uvođenje dodatka diplomi (tj. opisnog dijela unutar diplome) kako bi se sustavno promicalo zapošljavanje europskih građana i međunarodna konkurentnost europskog sustava visokog obrazovanja, te usvajanje sustava temeljenog na dva glavna ciklusa: dodiplomskom i

diplomskom, pri čemu je prvi stupanja koji traje najmanje tri godine uvjet za upis narednog. Na istom tragu je i uvođenje sistema bodova (ECTS) koji mogu sukladno propisima biti ostvareni i izvan matičnog visokoškolskog obrazovnog programa, te promicanje mobilnosti kako studenata tako i nastavnog osoblja.

Oslanjajući se na spoznaje u području informacijsko-komunikacijskih znanosti i trenutne analize tržišta rada opći plan i program studija imao je za cilj pripremiti studente za rad u raznorodnim kulturnim, informacijsko-komunikacijskim i obrazovnim institucijama, te tvrtkama koje imaju potrebu za informacijsko-komunikacijskim stručnjacima. Na preddiplomskoj razini ovaj cilj se ostvaruje zajedničkim predmetima informacijskih znanosti u kombinaciji s nizom specijalističkih predmeta koji studenti odabiru prema svojim afinitetima i u dogovoru s mentorom-voditeljem. Baštinski je diskurs u ove tri godine zastupljen sa šest kolegija: Baštinske institucije na prvoj, Opća teorija baštine i Uvod u muzeologiju na drugoj, te Osnove upravljanja muzejskim zbirkama, Dokumentacija u muzejima i Osnove zaštite muzejskih zbirki na trećoj godina. Student nakon tri godine i obvezne izrade završnog rada stječe stupanj sveučilišnog prvostupnika (baccalaureus) informacijskih znanosti, dok se iz dodatka diplome može utvrditi osposobljenost za određeno područje.

Završetkom preddiplomskog studija studenti dobivaju mogućnost upisa na diplomске studije, no sada u potpuno ravnopravnom odnosu sa svim studentima koji su završili preddiplomsku razinu na bilo kojem komplementarnom sveučilišnom programu u Hrvatskoj ili u inozemstvu koji je akreditiran s 180 ECTS bodova. Na ovaj način (novi) studij muzeologije i upravljanja baštinom objedinjuje nekadašnji redoviti četverogodišnji i dopunski dvogodišnji studij i

postaje u potpunosti otvoren svima zainteresiranim za obrazovanje u navedenom području. Novim ustrojem studij je moguće pohađati kao jednopredmetni (ukupne vrijednosti 120 ECTS bodova) ili dvopredmetni (60 ECTS bodova) pri čemu u oba slučaja kroz obavezne predmete studenti savladavaju sve muzeološko-baštinske razine, dok studenti jednopredmetnog studija bodovnu razliku ostvaraju pohađajući izborne kolegije sukladno interesima i na osnovu preporuke mentora. Izborne kolegije formira ponuda ostalih studijskih programa Odsjeka za informacijske znanosti, drugih Odsjeka na razini Filozofskog fakulteta odnosno Sveučilišta u Zagrebu a, sukladno Bolonjskoj deklaraciji moguće je pohađanje i kolegija drugih sveučilišta u zemlji ili inozemstvu. Takvom strukturom novi studij otvara mogućnosti s jedne strane paralelnog studiranja komplementarnih programa iz ponude Filozofskog fakulteta u Zagrebu (kao dvopredmetne kombinaciji s npr. arheologijom, etnologijom, povijesti umjetnosti, povijesti...), ali isto tako i mogućnost nadogradnje stečenog znanja određene matične discipline sa znanjima muzeologije i onih koji proizlaze iz sintagme upravljanja baštinom. Tokom izrade novog studija razmatrana je i mogućnost jednogodišnjeg muzeološkog specijalističkog studija (u vrijednosti 60 ECTS bodova) koji bi vodio do certifikata o završetku programa, no on do sada nije realiziran s obzirom na stanovite administrativne poteškoće i nedorečenosti.

Izvedba studijskog programa

Samo planiranje i oblikovanje sadržaja novog studijskog programa muzeologije i upravljanja baštinom se u značajnim crtama oslanjalo na pozitivna iskustva dotadašnjeg studija, a dodatno se vodilo računa s jedne strane o potrebi usklađenosti programa sa suvremenim svjetskim

trendovima u području muzeološkog obrazovanja, a s druge se posebna pažnja posvetila specifičnim potrebama lokalne/regionalne sredine. U kontekst ovog vrijedi napomenuti da su tokom planiranja i izrade novog studijskog programa poštivane Smjernice za razvoj programa za obrazovanje muzejskih profesionalaca, te iskustva najvažnijih sličnih studija u Europi (Odjel za muzejske studije Sveučilišta u Leicesteru; Odjel za kulturnu politiku i upravljanje Londonskog gradskog sveučilišta; Reinwardt akademija za kulturnu baštinu iz Amsterdama).

Novi izazovi i dileme unutar rastućeg područja izučavanja fenomena sažeto ilustrirani u uvodnom dijelu, nužna multidisciplinarnost tokom procesa obrazovanja, te interdisciplinarni karakter same muzeologije kao znanosti sustavna su obilježja ovog programa kojim se sa sveučilišne razine nastoji dati kvalitetna potpora u pravcu učvršćivanja danas evidentno proširene struke, odnosno formiranju jasne i prepoznatljive profesije.

Odavno je jasno da preduvjet uvažavanja bilo koje profesije podrazumijeva i ekskluzivnost profesionalnog školovanja na sveučilišnoj razini, te je danas sve manje onih koje još uvijek treba podsjećati da "moraju odlučiti da li su oni etnolozi, povjesničari umjetnosti ili arheolozi (spomenimo tek humanističke znanosti) kojima se dogodilo da rade u muzeju ili su pak muzeolozi koji upotrebljavaju temeljne znanstvene discipline kako bi oblikovali i proširili poruke i znanje koje se javljaju kao rezultat različitih komunikacijskih procesa...". Proširenje fokusa, te eksponencijalni rasti interesa za cjeloviti korpus baštine i za mogućnosti njene raznovrsne upotrebe u suvremenom društvu i od strane profesionalaca i profesija koje tradicionalno nisu bile involvirane i zainteresirane za ovo područje stvara dodatnu kompetitivnost, te će ovaj postupak zasigurno i ubrzati.

Adresirajući upravo te i takve potrebe studij muzeologije i upravljanja baštinom u svom programskom dokumentu definira i kompetencije koje polaznicu stječu završetkom studija koji između ostalog uključuju i:

- sposobnost primjene teorijskih uporišta muzeologije u praksi;
- sposobnost za samostalno istraživanje u području muzeologije i teorije baštine;
- sposobnost upravljanja predmetima i informacijama o baštini;
- sposobnost planiranja, organiziranja i osnovnog oblikovanja različitih načina komuniciranja u muzeju ili srodnim ustanovama (muzeološkim institucijama);
- sposobnost osnovnog upravljanja na svim razinama;
- sposobnost osnovnog planiranja i razvijanja marketinške djelatnosti i svih resursa muzeja i srodnih ustanova (muzeološko-baštinskih institucija);
- sposobnost vođenja ravnopravnog dijaloga s gospodarskim subjektima, posebice turističkim sektorom.

Reformirani studijski programi daju osjetno veći naglasak na aktivno uključivanje studenata u realizaciji nastave. Iako predavanja ostaju važan dio prijenosa znanja ona sve manje zadržavaju tradicionalnu ex cathedra formu, dok su paralelno s njima i u ravnopravnom omjeru u opsegu sati unutar novog studijskog programa predviđeni seminarska nastava i vježbe.

Na taj se način kod mladih ljudi istovremeno s usvajanjem znanja stimulira i razvija mogućnost refleksivnog razmišljanja, te kritičke analize izučavanog. Povrh toga tokom dvije godine studija polaznici su obavezni izraditi

nekoliko samostalnih seminarskih radova, a predviđena je i mogućnost njihovog sudjelovanja u znanstvenim i stručnim istraživačkim projektima koje se provede na Odsjeku kao i sudjelovanja u mini projektnim ciklusima s ciljem stjecanja danas nužno potrebnih znanja i vještina upravljanja projektima.

Umjesto zaključka

Uzimajući u obzir definirane ciljeve, te do sada ostvarene rezultate možemo s pravom smatrati da dvogodišnji diplomski studij muzeologije i upravljanja baštinom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu sa sadržajne strane kvalitativno odgovara rastućem, interdisciplinarnom području koji obuhvaćaju termin muzeologija i sintagma upravljanja baštinom, te time uspješno odgovara povećanom rastu zainteresiranih dionika za navedena područja što u konačnici rezultira i novom generacijom mladih stručnjaka osposobljenih za rad kako u samim muzejima i inim baštinskim institucijama, tako i na mnogim propulzivnim poslovima gdje su potrebni stručnjaci za komunikaciju i upravljanje vrijednostima baštine - od području kulture, preko turizma do drugih relevantnih gospodarskih grana. Definiran kao otvoreni sustav ovakav studijski uključuje redovitu unutarnju i vanjsku evaluaciju, te podrazumijeva kontinuiranu reviziju.

U dinamičnom svijetu u kojem živimo i koji zahtijeva brzu i adekvatnu reakciju to je vjerujemo najbolji način na koji će se na obostranu korist razvijati kompleksni muzeološko/baštinski sustav i praktični rad koji iz njege proizlazi, te istovremeno stalno usavršavati sustav obrazovanja koji mu s obzirom na sve kompleksnije okolnosti i zadatke danas nužno mora prethoditi.

Predmet	7. semestar	8. semestar
Muzejske zbirke	p1s1	
Zaštita muzejskih zbirki	p1s1	
Dokumentacija u muzejima II	p1v1	
Osnove baštinske komunikacije	p1s1	
Baština i razvoj		p2s2
Virtualni muzej		p1s1
Muzejske izložbe		p1s1
Interpretacija baštine		p1s1
Muzejska edukacija		p1s1

Predmet	9. semestar	10. semestar
Marketing baštine	p2s2	
Upravljanje u muzejima	p1s1	
Upravljanje baštinom	p2s2	
Kulturni turizam		p1s1
Arhitektura muzeja		p1s1
Izborni predmeti		
Praksa		(120/60 sati)**
Završni diplomski rad		

Dodatak. Hodogram diplomskog studija muzeologije i upravljanja baštinom (ključni kolegiji) IV godina (VII i VIII semestar)

** minimalno 120 sati jednopredmetni studij, 60 sati dvopredmetni.

BIBLIOGRAFIJA

BABIĆ D. (2009), O muzeologiji, novoj muzeologiji i znanosti o baštini. U: Vujić, Ž.; Špikić, M. (ur.). *Ivi Maroeviću baštinici u spomen*. Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2009, 43-60.

GOB A., DROUGUET, N. (2007), *Muzeologija: povijest, razvitak, izazovi današnjice*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2007.

MAROEVIĆ I. (1993), *Uvod u muzeologiju*. Zavod za informacijske studije, Zagreb 1993.

MAROEVIĆ I. (2002). Upravljanje promjenama: novi teoretski pristupi muzejskoj praksi. *Informatica Museologica* 33, 1-2, 2002, 73-77.

MAROEVIĆ I. (2004), *Baštinom u svijet: muzeološke teme, zaštita spomenika, arhitektura*. Matica hrvatska, Ogranak Petrinja, 2004.

WASHBURN W. E. (1967), Grandmotherology and museology. *Curator* 10, 1, 1967, 43-48.

IZOBRAŽEVANJE NA PODROČJU KULTURNE DEDIŠČINE NA FAKULTETI ZA HUMANISTIČNE ŠTUDIJE UNIVERZE NA PRIMORSKEM, KOPER, SLOVENIJA

Irena LAZAR
(Univerza na Primorskem)

Univerza na Primorskem Fakulteta za humanistične študije (v nadaljevanju UP FHŠ), ki od leta 2006 kot prva v slovenskem prostoru izvaja bolonjski študijski program izobraževanja na področju kulturne dediščine na 1. stopnji (program Kulturna dediščina Evrope) in poleg tega v svojih vsebinah tudi v okviru ostalih študijskih programov od 1. do 3. stopnje ponuja širok razpon izobraževanja na področju varovanja in promocije kulturne dediščine.

V okviru Oddelka za arheologijo in dediščino UP FHŠ in sodelovanja z ostalimi fakultetami, pa se je izobraževanje na področju kulturne dediščine na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem še razširilo in zaokrožilo tudi s programom doktorskega študija (Lazar 2012). Zaradi tega želimo na te programe in vsebine ponovno opozoriti in jih zaokroženo predstaviti. Upamo, da bomo s tem pripomogli k njihovi boljši prepoznavnosti tako delujočimi na področju varovanja kulturne dediščine v slovenskem prostoru in širšem prostoru.

Fakulteta za humanistične študije v Kopru je bila ustanovljena kot samostojna inštitucija na področju univerzitetnega izobraževanja julija leta 2000 in nato v letu 2003 postala članica novoustanovljene Univerze na Primorskem (Čok 2012; www.fhs.upr.si).

Leta 2006 se je na fakulteti iz katedre v okviru Oddelka za zgodovino oblikoval samostojen Oddelek za dediščino (predstojnik prof. ddr. Mitja Guštin), ki se je nato

preimenoval v Oddelek za arheologijo in dediščino (l. 2012, predstojnica izr. prof. dr. Irena Lazar).

Oddelek danes izvaja bolonjske študijske programe na 1. stopnji (Kulturna dediščina – enopredmetni in dvopredmetni študijski program, Arheologija – dvopredmetni študijski program), 2. stopnji (Arheološka dediščina Sredozemlja, Dediščinski turizem – v sodelovanju s Fakulteto za turistične študije UP) in 3. stopnji (Arheologija, Upravljanje kulturnih virov in arhivov).

Kulturna dediščina – bolonjski študijski program 1. stopnje

Univerzitetni študijski program 1. stopnje Kulturna dediščina traja 3 leta (6 semestrov). Študentje, ki v Kopru obiskujejo predavanja, seminarje in vaje v okviru tega programa, pridobijo splošno izobrazbo s področja materialne in nematerialne kulturne dediščine, naravne dediščine v najširšem pomenu besede ter interdisciplinarni pogled na strokovno obravnavo ter vzdrževanje in ohranjanje kulturne zapuščine (www.fhs.upr.si/dodiplomski študij). Oblikovali smo preplet arheologije, zgodovine, umetnostne zgodovine, etnologije, arhitekture itd. Seznanimo jih z različnimi metodologijami znanstvenega raziskovanja in pomagamo razviti njihove veščine kritičnega razmišljanja ter samostojnega dela. Pridobljeno znanje in spretnosti se naučijo uporabiti v različnih poklicnih okoljih, kjer bodo prihajali v stik s kulturno dediščino.

Program zagotavlja poznavanje kulturne dediščine v najširšem pomenu besede in študenta seznani z osnovnimi zakonitostmi varovanja dediščine in njenega pomena za sodobno življenje. S programom izobraževanja 1. stopnje na področju dediščine se zapolnjuje strokovna vrzel, kar je za Slovenijo nujno potrebno in zelo pomembno pri nadaljnji evropski integraciji na področjih zaščite, ohranjanja, razvoja in trženja kulturne in naravne dediščine. To še posebej velja za območja, ki se nahajajo na občutljivem stičišču med državami oziroma kulturnimi sistemi.

Poleg temeljnih vsebin ponuja študij številna specifična znanja o pravnem varstvu dediščine, muzeologiji, konservatorstvu, ki jih pridobijo v okviru predmetov kot so Metodologija raziskovanja dediščine, Evidentiranje in vzdrževanje dediščine, Pravno varstvo dediščine, Arhivistika, muzeologija in konservatorstvo. Program Kulturna dediščina poleg vsebin s področja kulturne dediščine ponuja še številne izbirne vsebine svoje stroke ter temeljna znanja drugih znanstvenih ved (arheologija, umetnostna zgodovina, etnologija, zgodovina).

Široka humanistična usmeritev, ki vključuje aktivna znanja tujih jezikov, zagotavlja diplomantom – diplomiranim dediščinarjem – možnosti uveljavljanja pridobljenih znanj in zaposlovanja na evropskem trgu dela že po zaključeni 1. stopnji študija (BA). Sposobnost vključevanja v procese dokumentiranja, upravnega vodenja ter strokovne obdelave kulturne in naravne dediščine pa omogočajo diplomantom zaposljivost v okviru regionalnih in nacionalnih muzejskih, spomeniškovarstvenih in galerijskih ustanov. Posebne možnosti se diplomantom odpirajo v referatih državne in občinskih uprav ter mednarodnih komisijah in strokovnih telesih, ki se ukvarjajo z evropskimi programi upravljanja in promocije dediščine

Prav tako humanistična izobrazba širokega spektra omogoča diplomantom zaposlovanje v okviru institucij turističnega trženja in promocije ter pokrivanja medijskih predstavitev dediščine, pri javnih predstavitev kulturne in naravne dediščine v okviru časopisnih uredništev, radijskih in televizijskih hiš, izpostaviti pa moramo tudi njihovo zaposljivost v okviru reklamnih in promocijskih agencij.

Enopredmetni študijski program 1. stopnje na UP FHŠ izvajamo od leta 2006 dalje, v študijskem letu 2013-14 pa smo prvič izvajali tudi dvopredmetni program. Tako bodo imeli študenti možnost izbire in povezovanja študija kulturne dediščine z antropologijo, zgodovino, arheologijo, ipd., torej z izbranimi matičnimi strokami. To jim bo omogočilo na eni strani boljše zaposlitvene možnosti že po 1. stopnji študija in jim hkrati dalo širši in bolj poglobljen nabor znanja za nadaljevanje študija na različnih programih 2. stopnje.

Arheološka dediščina Sredozemlja – bolonjski študijski program 2. stopnje

Študijski program Arheološka dediščina Sredozemlja je zasnovan tako, da poglobi in razširi strokovno usposobljenost študenta na področju arheologije in arheološke dediščine, pri čemer so v pedagoški proces vključeni tako teoretski vidiki preučevanja, kot tudi prenos znanj za aplikativno rabo v ustanovah, ki se ukvarjajo z raziskovanjem, izobraževanjem, promocijo, varovanjem, in trženjem arheološke dediščine.

V času študija študent razvije strokovno poglobljen uvid v stanje in razvoj konceptov arheologije in arheološke stroke, varovanja arheološke dediščine, poznavanje temeljnih

praktičnih znanstvenih metod arheološkega dela (*Slika 1*), sposobnost reševanja konkretnih problemov v stroki ter sposobnost uporabe rezultatov za teoretično znanstveno delo ter se praktično seznani z delovnim procesom od temeljnih raziskav do priprave znanstvenih objav.

Slika 1. Študenti FHŠ UP med ogledom in vodstvom po odlično ohranjenih ostankih antičnega Herculaneuma novembra I. 2011 (foto Ivana Pintarič).

Konceptualno umeščenost znanja v širši kontekst ved o proučevanju, zaščiti in promociji arheologije in kulturne dediščine dopolnjujejo predmeti s področja varovanja

in promocije arheološke dediščine kot so Praktikum dediščine, Koncepti upravljanja in prezentacije dediščine, Temelji konservatorstva, Dediščina v muzejih in muzeologija.

Pomemben del študija in spoznavanja arheološke stroke in arheološke dediščine v praksi so strokovne ekskurzije. Organizirani ogledi arheoloških zbirk, najdišč, spomenikov, parkov, muzejev, zbirk ipd. študente neposredno soočajo s problemi, projekti in stanjem na področju arheološke dediščine, hkrati pa jim je tako omogočen pristen in neformalen stik s terenom, s profesorji in medsebojna izmenjava mnenj in pogledov na vprašanja povezana s študijem.

Prav tako imajo študentje v okviru študija možnost zgodnjega vključevanja v raziskovalno delo preko Inštituta za dediščino Sredozemlja Znanstveno-raziskovalnega središča UP. Na voljo jim je bogata strokovna knjižnica na sedežu Inštituta v Piranu in v Ljubljani (*Slika 2*), sodelujejo lahko pri terenskih raziskavah doma in na tujem, na domačih in mednarodnih strokovnih srečanjih, zelo pomembne so vzpostavljene izmenjave študentov in njihovo vključevanje v programih Leonardo da Vinci, Jean Monet, Erasmus, CEEPUS idr.

Pomembna dodatna znanja s področja muzejskega dela ter promocije in prezentacije dediščine študentje pridobijo tudi z udeležbo na Mednarodni poletni šoli muzeologije, ki jo izvajamo v Piranu od leta 2007, v sodelovanju s Forumom slovanskih kultur in ICOM Slovenija (Roženberger 2012, 54); ovrednotena je s kreditnimi točkami in jo študent lahko uveljavlja v okviru svojih študijskih obveznosti (*Slika 3*).

Slika 2. Seminarско delo študentov 2. stopnje v knjižnici Inštituta za dediščino Sredozemlja UP ZRS v Piranu (foto A. Preložnik).

Zgodovina z izbirnimi vsebinami arhivistike – študijski program 2. stopnje

V okviru študijskega programa Zgodovina na 2. stopnji je bil v študijskem letu 2011-2012 oblikovan poseben sklop izbirnih vsebin s področja arhivistike. Pri tem je posebej potrebno poudariti, da je fakulteta oblikovala te vsebine v povezavi z uporabniki, to je z Arhivskim društvom Slovenije.

Pobuda za nov študijski program je nastala in bila izvedena v okviru mednarodnega razvojnega projekta Heritage Live (2009-2012), ki ga je kot vodilni partner izvajala Univerza na Primorskem v sodelovanju s Filozofsko fakulteto Univerze v Zagrebu in arhivskima društvoma

Slika 3. Mednarodna poletna šola muzeologije, Piran 2013 – John in Anita Durel (Baltimore, ZDA) sta gostovala na FHŠ UP v okviru štipendije Fullbright in izvedla predavanje in delavnico na temo pridobivanja dodatnih finančnih virov v muzejih (foto Irena Lazar).

Slovenije in Hrvaške.¹ Izbrane vsebine bodo izpolnjevale potrebe po dodatnem strokovnem izobraževanju na področju arhivistike, tako na področju praktičnega poglobljanja in teoretičnih vidikov na obravnavanem

¹ HERITAGE LIVE – Živa, oživljena, doživeta kulturna dediščina, OP IPA Slovenija-Hrvaška 2007-2010, SI-HR IPA, INTERREG in PHARE, vodja projekta izr. prof. dr. Aleksander Panjek z Univerze na Primorskem, koordinator Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu doc. dr. Hrvoje Stančić, koordinatorica priprave študijskega programa izr. prof. dr. Irena Lazar; v okviru projekta sta sodelovali tudi obe društvi iz Slovenije in Hrvaške ADS in HAD. V okviru projekta sta nastala tudi dva priročnika za študente (Stančić, Zanier 2012) in za kulturne in turistične delavce na področju ohranjanja avtentičnosti istrskih praznikov (Panjek 2012).

področju, kakor tudi na področju aplikacije v smislu upravljanja kulturne dediščine in arhivov. Študijske vsebine s področja arhivistike, ki jih študenti lahko črpajo iz nabora 6 izbirnih predmetov, lahko poslušajo študenti, ki vpišejo 2. bolonjsko stopnjo študija Zgodovine. Vsi, ki že imajo diplomu stare univerzitetne humanistične ali družboslovne smeri, pa se lahko vpišejo v 2. letnik in tako pridobijo dodatna znanja in kompetence predvsem s področja arhivistike. S tem pridobijo naziv magister zgodovine in v diplomski listini posebej navedena dodatna znanja in kompetence, ki so jih pridobili v okviru izbirnih predmetov s področja arhivistike.

Dediščinski turizem – interdisciplinarni študijski program 2. stopnje

Program od leta 2009 izvajata skupaj dve fakulteti Univerze na Primorskem: Fakulteta za turistične študije - Turistica in Fakulteta za humanistične študije. Razvili in oblikovali so ga strokovnjaki različnih znanstvenih disciplin s področij ekonomije, humanistike, družboslovja in naravoslovja. Študijske vsebine slonijo na konkretnih, praktičnih izkušnjah pri izvajanju evropskih razvojnih projektov s področja turizma in dediščine.

Nov magistrski študijski program Dediščinski turizem kot prvi v Sloveniji zapolnjuje vrzel v izobraževanju s področja turizma in kulturne dediščine. V sodobnem svetu so kulturna dediščina in naravne vrednote vse pomembnejši dejavniki identitete, privlačnosti in razvoja turističnih destinacij. Slovenija v tem oziru ni izjema. Čeprav so naši naravni in kulturni viri izredno bogati, še vedno niso dovolj poznani in tudi ne vzdržno in sistemsko vključeni v turistični razvoj. Če ne želimo zaostajati za sosednjimi regijami, je zdaj zadnji čas, da se

tudi v Sloveniji naučimo turistično ovrednotiti kulturno izročilo in naravne danosti. Za to pa potrebujemo prav specifično kombinacijo znanj.

Po virih UNESCO postaja dediščinski turizem ena izmed najhitreje rastočih turističnih oblik v zadnjem desetletju. Svetovna turistična organizacija ji pripisuje do leta 2020 izjemno rast, zato je odločitev za podiplomski študij Dediščinskega turizma prava izbira.

Program ponuja priložnosti za drugačen, kakovostnejši razvoj turizma, ki bo v enaki meri zagotavljal zadovoljstvo osveščenih turistov, turističnih ponudnikov in domačinov. S spodbujanjem poslovnih priložnosti v turizmu, ki bodo spoštljive do naravne in kulturne dediščine, bomo omogočili odgovoren in konkurenčen turistični razvoj naših krajev in regij.

UP FHŠ v okviru tega programa pokriva vsebine s področja humanistike in kulturne dediščine v okviru temeljnih in izbirnih predmetov kot so: Kulturni spomeniki Slovenije, Zgodovina turizma, Nesnovna dediščina, Umetnostna dediščina 20. stoletja, Kulturna dediščina Sredozemlja in Evrope, Zgodovina in etnologija Istre. Pri tem ne gre pozabiti, da so zaradi široke izbirnosti ti predmeti kot zunanje izbirni na voljo tudi študentom 2. stopnje UP FHŠ in ostalih fakultet.

Naš skupni cilj je, da izobrazimo in usposobimo strokovnjake, ki bodo znali povezovati spoznanja turistične in dediščinske stroke ter profesionalno razvijati ta izjemno dragocen del turistične ponudbe. Inovativno in ustvarjalno povezovanje kulturne dediščine in turizma je mogoče le z visoko izobraženimi in specializiranimi strokovnjaki, ki bodo znali z občutkom in na pravi način prenesti znanja v lokalno okolje in na mednarodni trg (*sliki 4a, b*).

Raziskave zadnjih let kažejo, da turisti, ki jih zanima dediščina obiskanih krajev, tam ostajajo dlje časa, izkazujejo spoštljivejši odnos do ljudi, interes do lokalnih dogodkov, prireditev ter nakup njihovih izdelkov. Glavni izziv novih strokovnjakov bo torej oblikovanje in trženje takšne turistične ponudbe, ki bo v korist kulturni dediščini in turizmu.

Slika 4a, b. Študenti FHŠ UP in Turistica so aprila 2013 na strokovni ekskurziji v Bologni in Ferrari spoznavali kako v sosednji Italiji varujejo in promovirajo dediščino (foto Irena Lazar).

Slika 4a.

Upravljanje kulturnih virov in arhivov – doktorski študij

Med pomembnejšimi cilji Oddelkov na UP FHŠ je tudi spodbujanje dobrih študentov za kontinuiran študij do doktorata znanosti. Izbira te vrste študijske poti odpira diplomantu odlične osnove za delo v znanstvenih in univerzitetnih ustanovah. Na 3. stopnji študija je, izhajajoč iz zgoraj navedenih vsebin, omogočena nadaljnja specializacija in usmeritev v znanstveno-raziskovalno delo z doktorskim študijem na področjih arheologije (program Arheologija), zgodovine (Zgodovina Evrope in Sredozemlja) in kulturnih virov z arhivistiko (Upravljanje kulturnih virov in arhivov).

Ker govorimo o izobraževanju na področju kulturne dediščine, želimo nekoliko več zapisati predvsem o novem

programu Upravljanje kulturnih virov in arhivov.² Temeljni specifični cilj tega doktorskega študijskega programa je omogočiti doktorandom poglobljen uvid v upravljanje kulturnih virov in arhivov, vključno z uporabo orodij, ki jih nudijo sodobne informacijsko-komunikacijske tehnologije, ter pridobljena znanja inovativno nadgrajevati s samostojnim raziskovalnim delom. Študijski program bo študentom ponudil nove zaposlitvene priložnosti, saj je zastavljen izrazito interdisciplinarno. V okviru programa so povezane in vključene različne discipline, kot so zgodovina, arhivistika, konservatorstvo, muzeologija in bibliotekarstvo. Študijski program je zasnovan kot sodelovanje strok, ki se ukvarjajo s preučevanjem, varovanjem in upravljanjem kulturne dediščine v najširšem smislu, pri čemer so v pedagoški proces vključeni tako teoretski vidiki preučevanja kot tudi prenos znanj za aplikativno rabo v ustanovah, ki se ukvarjajo z upravljanjem in varovanjem, promocijo in trženjem dediščine in arhivov. Študijski program 3. stopnje Upravljanje kulturnih virov in arhivov je oblikovan v duhu »Evropskega doktorata«, katerega kriterije določa EUA. V skladu s tem je zastavljen tako, da študent del svojih študijskih obveznosti (raziskovalnega dela v obsegu vsaj enega semestra), opravi na visokošolskem zavodu v tujini. Obvezen semester, ki ga na študijskem programu Upravljanje kulturnih virov in arhivov študent opravi v tujini, zagotavlja študiju dodano vrednost v obliki v mednarodnem okolju pridobljenih znanj in izkušenj, doktorandi pa bodo zaradi tega konkurenčnejši na domačem in mednarodnem trgu dela. Obenem študijski program ponuja možnost neposredne povezave specifičnih študijskih vsebin z vsebinami sorodnih študijskih programov, kot so študij zgodovine, arheologije, antropologije in kulturnih študijev.

2 Tudi ta študijski program je nastal v okviru projekta HERITAGE LIVE; gl. op. 1.

Raziskovanje, varovanje, promocija in prezentacija arheološke dediščine v povezavi z univerzitetnim izobraževanjem – primer Simonov zaliv, Izola

Izjemno pomemben del študijskega procesa v okviru programov FHŠ UP, še posebej programov povezanih s kulturno dediščino, je praktično delo študentov ter pridobivanje izkušenj s terenskim delom in v neposrednem stiku s stroko. Študenti lahko to opravljajo v številnih javnih zavodih s katerimi ima FHŠ UP podpisane sporazume o sodelovanju 8med njimi npr. Pokrajinski muzej Koper, Pomorski muzej Sergej Mašera Piran, ZVKDS s svojimi enotami, itd.), še posebej pa se trudimo, da študente vključimo v projekte in aktivnosti, ki jih izvajamo v okviru UP. Kot primer izpostavimo njihove aktivnosti na arheološkem najdišču Simonov zaliv v Izoli.

Rimska obmorska vila v Simonovem zalivu je arheološki spomenik nacionalnega pomena. Z desetimi odkritimi (Mušič 2006; Groh, Sedlmayer 2008, 2009; Stokin, Zanier 2011) sodi *villa maritima* med najbogatejša rimskodobna najdišča v Sloveniji in je najpomembnejše arheološko najdišče na slovenski obali. Od leta 2005 za arheološko najdišče Simonov zaliv, njegovo promocijo in nadaljnje raziskave skrbi Inštitut za dediščino Sredozemlja Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem (IDS ZRS UP), ki v soglasju z Občino Izola in Zavodom za varstvo kulturne dediščine Slovenije vzpostavlja Arheološki park Simonov zaliv in je njegov upravljavalec. V okviru strateškega projekta PARSIAd (www.zrs.upr.si), sta ZVKDS Restavratorski center in ZVKDS OE Piran v letu 2010 izdelala konservatorski načrt najdišča, načrt upravljanja pa je pripravil IDS ZRS.³

3 Konservatorski načrt so izdelali Martin Kavčič, Martina Kikelj-Lesar, Igor Peršolja iz ZVKDS - Restavratorski center, Marko Stokin

Raznolike dejavnosti, ki so vezane na delo na arheološkem najdišču rimske obmorske vile in vzpostavljanja arheološkega parka, nudijo odlično možnost za povezovanje znanstveno-raziskovalnega dela in univerzitetnega izobraževanja (Lazar 2011, 2013). Arheologija, dediščina, zgodovina, muzeologija, restavriranje, konservatorstvo in turizem so le nekatere od vsebin pri katerih so sodelovali študenti iz Slovenije in tujine ter v okviru rednega študijskega procesa ali delavnic in poletnih šol poglobljali in širili svoje znanje.

Študenti Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem v okviru dodiplomskega in podiplomskega izobraževanja pripravljajo seminarske in zaključne naloge vezane na arheološke dediščino Izole in Simonovega zaliva, sodelujejo pri pripravi in izvedbi javnih prireditev (npr. literarni večer na temo rimske literature, mednarodni dan muzejev, poletna muzejska noč, dan odprtih vrat (Slika 5) ter sodelovali kot vodiči po parku ali izvajalci in pomočniki v okviru pedagoških delavnic), prav tako pa seveda sodelujejo pri arheoloških raziskavah in konservatorskih posegih v parku. Na ta način so nadgradili študijske vsebine na 1. in 2. stopnji študija in pridobili tudi praktične izkušnje za delo, poleg tega pa je njihovo delo ves čas pod nadzorom mentorjev – predavateljev in asistentov.

Mednarodna poletna šola muzeologije, ki od leta 2007 poteka vsako leto v Piranu in jo organizirata Fakulteta za humanistične študije UP, je vsebine svojega izobraževanja v letih 2009, 2010 in 2013 prav tako povezala z

---

iz ZVKDS - OE Piran in Katharina Zanier iz UP ZRS IDS. Upravljaljski načrt so pripravili Irena Lazar in Katharina Zanier iz UP ZRS IDS, s sodelovanjem Marka Stokina iz ZVKDS.

Slika 5. Priprave na dan odprtih vrat (Porta patens) v arheološkem parku Simonov zaliv v Izoli: študentke Tina Škrokov, Tina Kompare in Ksenja Sulič (foto Ivana Pintarič).

dejavnostmi vile v Simonovem zalivu (teme: muzeji in turizem, muzejske prezentacije, muzeji in lokalna skupnost). Vila je bila vključena tudi v program mednarodne študentske arheološko delavnice Workshop Alpe Adria I. 2011 in 2012 v organizaciji Avstrijskega arheološkega Inštituta z Dunaja, Univerze z Dunaja, Koroškega deželnega muzeja iz Celovca in Univerze na Primorskem.

Evalvacija in reakreditacija

Program 1. stopnje Kulturna dediščina, kot edini program v Sloveniji, ki pokriva in izobražuje na področju kulturne dediščine, in program 2. stopnje Arheološka dediščina Sredozemlja, sta bila po šestih letih izvajanja že vključena v postopek ponovne akreditacije od leta 2012 dalje. Oba

programa sta bila oblikovana že kot bolonjska študijska programa, zato smo pred ponovno akreditacijo temeljito evalvirali vsebine, izvajanje, prednosti in slabosti. Evalvacija na ravni fakultete, ki poteka v obliki vprašalnikov za študente in je enaka za vse članice Univerze na Primorskem, se je pokazala kot nezadostna in neustrezna, zaradi dokaj majhne odzivnosti študentov. Zato je bila naša evalvacija dodatno usmerjena v srečanja s študenti znotraj oddelka, po posameznih študijskih programih, z namenom pridobiti čim več neposrednih informacij tudi od študentov. Tak način evalvacije se je na ravni fakultete pokazal za najboljši, saj s tem sproti in na letni ravni oddelki preverjajo kakovost dela, programa, izvajalcev itd. Ob notranjih evalvacijah in pred prvo reakreditacijo se je izkazalo, da visoka stopnja izbirnosti, ki smo jo uvedli v programe, študentov ne prepriča povsem, še posebej ne na začetku študija, ko mnogi niti ne poznajo vsebin s katerimi se bodo srečali. Enako mnenje so nato izrazili tudi v pogovoru s strokovnjaki NAKVIS⁴ v samem postopku reakreditacije. Prenova naših programov je zato sledila smeri, da smo okrepili temeljne vsebine predvsem nižjih letnikov in izbirnost nekoliko zmanjšali. Obseg izbirnosti raste v višjih letnikih, ko se študenti že bolj ciljano usmerjajo v vsebine, ki jih zanimajo in so jih spoznali med študijem. Celoten obseg izbirnosti je sicer zmanjšan, a vendar v skladu z bolonjsko reformo in usmeritvami.

V letu 2013 sta programa Kulturna dediščina (1. stopnja) in Arheološka dediščina Sredozemlja (2. stopnja) uspešno prestala postopek ponovne akreditacije; prenovljeni in izboljšani na osnovi dosedanjih izkušenj bomo nadaljevali izobraževanje novih generacij.

4 NAKVIS – Nacionalna agencija za kakovost visokega šolstva R Slovenije.

LITERATURA

ROŽENBERGAR T. (2012), Šola muzeologije Celje med teoretičnim in praktičnim usposabljanjem. V: *Slovenski muzeji v 21. stoletju. Kako naprej?*, Jenko, M. (ur.), Zborovanje Slovenskega muzejskega društva 2012, 12.-13.10.2012 Maribor, Ljubljana 2012, 53-56.

GROH S., SEDLMAYER H. (2008), Die Grabungen in der römischen Villa Maritima von San Simone/Simonov zaliv bei Isola/Izola, Slowenien. *Annales, Series Historia et Sociologia* 18, 2008, 385-396.

GROH S., SEDLMAYER H. (2009). Nuove ricerche nella villa marittima romana di san Simone/Simonov zaliv presso Isola/Izola (Slovenia). *Aquileia Nostra* 80, 2009, 233-258.

GROH S., GUŠTIN M., LAZAR I., SEDLMAYER H. (2009), Neue Forschungen in der römischen Villa marittima von San Simone/Simonov zaliv bei Izola, Slowenien. *Archäologie Österreichs* 20/1, 2009, 53-57.

LAZAR I. (2011), Rimska vila Simonov zaliv – možnosti prezentacij(e) mozaikov/La villa romana nella baia di San Simone – possibilità do presentazione dei mosaici. In: *Mozaiki severnega Jadrana/I mosaici dell'alto Adriatico*, Stokin, M. in Kramar M. (ur.), *Vestnik* XXIV, 2011, 161-174.

LAZAR I. (2012) (in press), *Villa marittima* in Simonov zaliv (Slovenia) – heritage studies and archaeological park. *Acta of the International symposium*, Prague, 21st - 22nd March 2011.

LAZAR I. (2013) (in press), Heritage Education and collaboration with local community. Case study: University of Primorska. *Museology helps vision come true. Acta of the Conference of 10th anniversary of Baltic Museology School*, 19th July 2013, Rundalle Palace, Latvia.

MUŠIČ B. (2006), *Poročilo o geofizikalnih raziskavah v Simonovem zalivu*. Neobjavljeno poročilo, ZVKDS, OE Piran 2006.

PANJEK A. (ur.) (2012), Istrski praznik: preteklost, sedanjost, avtentičnost. *Šagre in ljudski prazniki v severni Istri*. Univerzitetna založba Annales, Koper 2012

STANČIČ H. and ZANIER K. (ur.) (2012), *Heritage Live – Upravljanje dediščine z informacijskimi orodji*. Koper, Univerzitetna založba Annales 2012.

STOKIN M., ZANIER K. (2011), Simonov zaliv/San Simone. *Vestnik* XXIII. 2013. ZVKDS.

NASTANAK OBLASTI »ISLAMSKA UMJETNOST« NA KATEDRI ZA HISTORIJU UMJETNOSTI FILOZOFSKOG FAKULTETA U SARAJEVU

Haris DERVIŠEVIĆ
(Univerzitet u Sarajevu)

Inicijativa za pokretanje prvog studija historije umjetnosti na tlu Bosne i Hercegovine započeta je 2000. godine na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu. Predlagao ove ideje bila su dvojica profesora Akademije, prof. dr. Ibrahim Krzović i prof. dr. Sadudin Musabegović. Nije čudno da je misao upravo krenula od dvojice uvažanih profesora, jer su obojica usko vezani za izučavanje umjetnosti. Prvi, dr. Ibrahim Krzović je u to vrijeme bio jedini profesor historije umjetnosti na Univerzitetu u Sarajevu, a prema svemu sudeći i u Bosni i Hercegovini. Drugi, prof. dr. Sadudin Musabegović je bio višegodišnji nastavnik estetike na Akademiji likovnih umjetnosti i sveprisutan kulturni radnik. Uviđajući nužnost za osnivanje studija spomenuti profesori pišu Elaborat „Odsjeka za historiju – povjest umjetnosti“, koji je poslan na adresu Ministarstva obrazovanja, nauke i informisanja Kantona Sarajevo. Elaborat je bio popraćen dokumentom u kojem profesori obrazlažu razloge za potrebom osnivanja studija, u kojem se navodi da se kao samostalan predmet historija umjetnosti u Sarajevu predaje samo na: „Školi primjenjenih umjetnosti, Akademiji likovnih umjetnosti, Arhitektonskom fakultetu, Muzičkoj akademiji, Akademiji scenskih umjetnosti, Filozofskom fakultetu i Fakultetu islamskih nauka“. Kako bi se stekao uvid u zaista nužno osnivanje studija citiraće se možda i alarmantna rečenica elaborata u kojoj se kaže da: „Nema dovoljno historičara umjetnosti koji bi se bavili obradom

likovne produkcije, pisanjem prikaza, priređivanjem problemsko-kritičkih izložbi. (...)“, odnosno „Nema ni jednog nastavnika, historičara umjetnosti na univerzitetima u Tuzli, Mostaru, Banja Luci, a na Univerzitetu u Sarajevu samo je još jedan nastavnik aktivan“.

Studij je bio zamišljen dvopredmetno, što znači da je uporedo s historijom umjetnosti nužno studirati još nešto. Kako je projekat osnivanja studija pisan prije bolonjskih reformi visokoškolskog obrazovanja, nastavni plan i program je planiran tokom četiri godine. U elaboratu je ponuđeno osamnaest stručnih predmeta. Plan za osnivanje studija na kraju je dobio zeleno svjetlo od navedenog Ministarstva Kantona Sarajevo, a prvi sati na Katedri za historij umjetnosti održani su oktobra 2002. godine.

Počeci

Uvidom u prvi Nastavni plan i program za akademsku 2002/2003. godinu Katedre za historiju umjetnosti mogu se prepoznati tri dvosemestralna predmeta unutar čijih su nastavnih cjelina bili planirani sati iz islamske umjetnosti, a to su: Umjetnost ranog srednjeg vijeka, Umjetnost kasnog srednjeg vijeka i Islamska umjetnost od 13. do 18. vijeka. Premda prva dva navedena predmeta nisu u cjelosti posvećena islamskoj umjetnosti, u okviru njihovih predavanja predviđene su određene cjeline iz

islamske umjetnosti. U sadržaju predmeta Umjetnost ranog srednjeg vijeka nalazilo se nekoliko sati predavanja iz islamske umjetnosti na kojima se sticao uvid o ranoj islamskoj umjetnosti, odnosno umjetnosti Omejada, Abasida, Tulunida, Ejubida, Fatimida i Samanida. Izvještaj broja nastavnih jedinica bio je namijenjen i za sticanje osnovnog znanja o stilovima arapskog pisma. Drugi predmet koji je u svom sadržaju imao određeni broj nastavnih cjelina o islamskoj umjetnosti je Umjetnost kasnog srednjeg vijeka, a koji je pored umjetnosti romanike, gotike, umjetnosti Bizanta, trebao upoznati studente s islamskom umjetnošću od 11. do polovine 13. stoljeća. Časovi o islamskoj umjetnosti u okviru ovog predmeta trebali su prikazati umjetničko stvaralaštvo dinastija Gaznavida, Gurida, Perzijskih i Rumi Seldžuka, Almorabida, Almohada, te Nasrida. Kako se već kazalo jedini predmet koji je u prvom Nastavnom planu i programu Katedre za historiju umjetnosti u sebi nosio naziv islamski je predmet Islamska umjetnost od 13. do 18. stoljeća. Kroz sadržaj predmeta navedene su oblasti i periodi koji nisu našli svoje mjesto unutar predmeta Umjetnosti ranog srednjeg vijeka i Umjetnost kasnog srednjeg vijeka, odnosno umjetnost Ilhanida, Timurida, Memluka, Almorbida, Almohada, Nasrida, Mogula, Safavida i Osmanlija. Kada se pogleda preporučena literatura za ovaj predmet primjeti se da su ponuđeni naslovi domaćih, ali i inostranih autora, među kojima se izdvajaju *Islamska umjetnost* Katharine Otto-Dorn (Otto-Dorn, 1971), *The Art and Architecture of Islam 1250-1800* Sheila Blair i Johnatana Blooma (Blair, 1995), te *Arab Painting* Richarda Ettinghausena (Ettinghausen 1977), ali i dva djela bosansko-hercegovačkih autora *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini* Husrefa Redžića (Redžić 1983) i *Islamska arhitektura, slikarstvo i primijenjene umjetnosti* u dva toma Kemala Zukića (Zukić 2001).

Pored navedenih obaveznih predmeta na Katedri za historiju umjetnosti bio je plan da se studentima ponudi i pet izbornih predmeta, a među njima i predmet Islamska kaligrafija i epigrafika. Premda nije došlo do realizacije nastave ovog predmeta, može se naslutiti da je njegov koncept trebao biti na tragu istraživanja Mehmeda Mujezinovića i njegova djela *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini* (Mujezinović 1974; 1977; 1982).

Bolonjske reforme

Akadske 2004/2005. godine dolazi do neznatnih korekcija u Nastavnom planu i programu studija historije umjetnosti, koji nisu uticali na koncept predmeta na kojima se izučavala islamska umjetnost. Veće izmjene dešavaju se naredne akademske godine 2005./2006. kada dolazi do izmjene visokoškolskog obrazovanja, odnosno kada se svi studiji na Filozofskom fakultetu prilagođavaju bolonjskim reformama. Od spomenute akademske godine diplomski studij na Katedri za historiju umjetnosti traje tri godine, a nastavni predmeti raspoređeni su u jedan semestar. Ovo je također utjecalo na pojavu dva nova predmeta usko vezana za izučavanje islamske umjetnosti, a to su Islamska umjetnost i Osmanska arhitektura 16. st.

Predmet Islamska umjetnost imao je cilj, a kako to stoji u programu samog predmeta, da upozna studente s "osnovnim odlikama islamske umjetnosti i njenim manifestacijama u području materijalne kulture, likovnosti i estetike". Ovakav pristup težio je da kroz trideset sati predavanja i isto toliko sati vježbi studentima približi islamsku umjetnost "od njenog nastanka (7. stoljeće) do 20. stoljeća u oblasti arhitekture, slikarstva i plastike kao i primijenjenih umjetnosti. Pregled je obuhvatao i uvid u likovno i arhitektonsko stvaralaštvo nekoliko odabranih

islamskih dinastija (Umejada, Abasija, Umejada u Španiji, Fatimida, Gaznavida, Seldžuka, Mogula, Ilhana, Timurida, Safavida i Osmanlija). Premda već zastarjelo izdanje knjige Katharine Otto-Dorn *Islamska umetnost*, zbog njene široke rasprostranjenosti u bibliotekama Sarajeva, ovo djelo biva najčešće preporučivano kao bazično. Revnosniji i agilniji studenti upućivani su na spisak preporučene literature kao što je *Islam (Early architecture from Baghdad to Cordoba)* autora Henria i Anne Stierlin (Stierlin 1996). Drugi novitet u konceptu izučavanja islamske umjetnosti na Katedri za historiju umjetnosti, a kako je već kazano, jeste predmet Osmanska arhitektura 16. st.. Premda se može postaviti pitanje zbog čega izdvajati “usku i specifičnu oblast” iz korpusa islamske umjetnosti, odgovor se čita u cilju predmeta prema kojem su studetni trebali biti upoznati “sa najvažnijim i najljepšim arhitektonskim ostvarenjima klasičnog carigradskog stila i opusa Mimara Sinana, posebno radi ovladavanja sadržajima koji su savremeni umjetnosti 16. stoljeća u Bosni i Hercegovini”. Upravo drugi dio prethodne rečenice ukazuje na potrebu formiranja ovog predmeta. Kroz nastavne cjeline studenti su trebali biti upoznati sa zlatnim periodom osmanske arhitekture i najznačajnijim arhitektonskim ostvarenjima Mimara Sinana. Boljim razumijevanjem osmanske arhitekture, studenti su mogli lakše pristupiti izučavanju osmanskog arhitektonskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini. Naravno, nisu svi objekti osmanske provincije u Bosni i Hercegovini podignuti u 16. stoljeću, ali svakako da najreprezentivniji pripadaju ovom razdoblju. Program ova dva predmeta ostaje nepromijenjen tokom intervencija u Nastavnom planu i programu za akademsku 2008./2009. godinu.

Postizanje cilja

Posljednja izmjena Nastavnog plana i programa studija historije umjetnosti jeste za akademsku 2013./2014.

godinu, kade su se nakon višegodišnjeg iskustva u radu sa studentima, ali i potrebama oblasti islamske umjetnost oformila dva nova predmeta: Islamska umjetnost I i Islamska umjetnost II. Ova dva predmeta potisnula su Islamsku umjetnost i Osmansku arhitekturu 16. st.. Kao opravdanje za nastanak Islamske umjetnosti I i Islamske umjetnosti II mora se reći da kompleksna cjelina islamske umjetnosti zahtjeva da bude predstavljena na adekvatan način. Kada se kaže kompleksna želi se kazati da islamska umjetnost svoje korjene vidi u 7. stoljeću i da ona traje sve do danas. Prema tome čini se da je petnaest stoljeća bilo koje umjetnosti dovoljno dobar razlog da joj se posveti nešto veća pažnja.

Prvi predmet, Islamska umjetnost I, koji se nalazi u 3. semestru prvog ciklusa studija ima za cilj upoznati studente s “djelima islamske umjetnosti i arhitekture koja su nastajala od 7. stoljeća pa do prve polovine 13. stoljeća”. Očigledno da je odabir 7. stoljeća za početak pregleda islamske umjetnosti razumljiv, jer se tada javljaju prvi objekti islamske arhitekture, ali zašto pregled završava u 13. stoljeću? Boljim poznavocima historije islama poznato je da s padom Bagdada 1258. godine dolazi i do pada Abasidskog halifata na istoku, a ovaj historijski trenutak neosporno se uzima za ključan i kao prekretnica u razvoju islamske umjetnosti muslimanskog istoka. Također na islamskom zapadu na tlu Španije, rekonkvista kreće u svoju završnu fazu, a muslimani se sve više potiskuju iz Andaluzije. U ovom predmetu za cilj je studentima ponuditi uvid u likovno i arhitektonsko stvaralaštvo Omejada, Abasida, Aglabida, Fatimida, Ejubida, Memluka, Morabida, Muvehida, Nasrida, Gaznavida, Gurida, Velikih i Anadoljskih Seldžuka, te Mongola. Koncept predmeta ogleda se i u odabiru obavezne literature, a osobito u knjizi Richarda Ettinghausena, Olega Grabara i Marilyn Jenkins *Islamic*

Art and Architecture 650-1250 (Ettinghausen, 2001). Pored ove knjige studentima je ponuđen još jedan naslov na engleskom, a to je *Islamic Art* Barbare Brend (Brend, 1991). Premda je danas engleski jezik linuga franca, bilo bi nepravедно studentima ne ponuditi literaturu na nekom od maternjih jezika, te se stoga na spisku obavezne literature nalazi knjiga u prijevodu na bosanski *Islamska umjetnost i arhitektura*, koju su uredili Markus Hattstein i Peter Delius (Hattstein, 2010). Ustvari, ova knjiga bi se mogla preporučiti kao prvi i oblatni priručnik pri uvidu u historiju islamske umjetnosti uopće. Pažljiv je odabir naslova također i na spisku dodatne i preporučene literature, gdje se izdvaja *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture* čiji su urednici Johnatan M. Bloom i Sheila S. Blair (Bloom 2009).

Drugi predmet, Islamska umjetnost II, planiran za IV semestar dodiplomskog studija, nastavlja se na historiju islamske umjetnosti nakon pada Bagdada, odnosno nastavne cjeline u ovom predmetu pokrivaju dešavanja unutar islamske umjetnosti nakon 13. stoljeća. Sadržajem predmeta ima se za cilj dati uvid u umjetnost Ilhanida, Timurida, Mogula, Safavida, Kadžara, te Osmanija. Također je bitno naglasiti da je određen broj sati planiran i za savremenu islamsku umjetnost, čime se želi skrenuti pažnja na živo stvaralaštvo islamske umjetnosti, koje nije zamrznuto u vremenu. Obavezna literatura prati sadržaj predmeta, te se tako na spisku naslova nalazi knjiga *The Art and Architecture of Islam 1250-1800* autora Sheila Blair i Johnatan M. Blooma (Blair 1995). Zbog monografskog koncepta djela, ponovljen je naslov iz spiska obavezne literature predmeta Islamska umjetnost I, odnosno knjiga *Islamska umjetnost i arhitektura* Markus Hattsteina i Peter Deliusa (Hattstein 2010). Između odabranih naslova studentima je ponuđena i knjiga bosanskohercegovačkog

autora Ćazima Hadžimejlića *Islamska kaligrafija* (Hadžimejlić 2009). Iz razloga što se težilo kompletnijem i potpunijem uvidu u islamsku umjetnost sa studentima će se govoriti i o savremenim tokovima islamske umjetnosti, te se zbog toga uzelo se za slobodno preporučiti vrlo kvalitetan internet časopis Islamic Arts Magazine (<http://islamicartsmagazine.com>), odnosno platformu koja prati stremljenja u savremenoj islamskoj umjetnosti. Pored ove internet stranice, studentima se na spisku preporučene literature nalaze tri referenta časopisa *Ars Islamica*, *Ars Orientalis* i *Muqarnas*.

Zaključak

Od svog osnivanja pa do danas Katedra za historiju umjetnosti uvijek je sadržavala nekoliko nastavnih predmeta koji su posvećivali određen broj predavanja islamskoj umjetnosti. Zbog specifičnosti oblasti islamske umjetnosti, ali i promjenama u visokoškolskom obrazovanju, dolazilo je do nekoliko novina u planovima i programima Katedre. Posljednjim izmjenama Nastavnog plana i programa studija historije umjetnosti za akademsku 2013./2014. godinu ponuđena su dva nova predmeta Islamska umjetnost I i Islamska umjetnost II, koja u potpunosti zadovoljavaju potrebe studenata dajući im cjelovit uvid u islamsku umjetnost od njenih početaka do danas.

LITERATURA

- BLAIR S., BLOOM J. M. (1995), *The Art and Architecture of Islam 1250-1800*. Yale University Press 1995.
- BLOOM J. M., BLAIR S. S. (2009), *Grove Encyclopedia of Islamic Art & Architecture*. Oxford University Press 2009.
- BREND B. (1991), *Islamic art*. British Museum Press 1991.

ETTINGHAUSEN R. (1977), *Arab Painting*. Skira.

ETTINGHAUSEN R., GRABAR O., JENKINS-MADINA M. (2001), *Islamic Art and Architecture 650-1250*. Yale University Press 2001.

HADŽIMEJLIĆ Ć. (2009), *Umjetnost islamske kaligrafije*. Sedam, Sarajevo 2009.

HATTSTEIN M., DELIUS P. (ur.) (2010), *Islamska umjetnost i arhitektura*. Libris, Sarajevo 2010.

MUJEZINOVIĆ M. (1974), *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*. Knj. 1., Veselin Masleša, Sarajevo 1974.,

MUJEZINOVIĆ M. (1977), *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*. Knj. 2., Veselin Masleša, Sarajevo 1977.

MUJEZINOVIĆ M. (1982), *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*. Knj. 3., Veselin Masleša, Sarajevo 1982.

OTTO-DORN K. (1971), *Islamska umetnost*. Bratstvo i jedinstvo, Novi Sad 1971..

REDŽIĆ H. (1983), *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*. Veselin Masleša, Sarajevo 1983

STIERLIN H., STIERLIN A. (1996), *Islam: Early architecture from Baghdad to Córdoba*. Taschen 1996.

ZUKIĆ K. (2001), *Islamska arhitektura, slikarstvo i primijenjene umjetnosti*. Vol. 1 i 2., Bošnjački institut, Sarajevo 2001.

BAŠTINA
BAŠTINA

NGOs AND HERITAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Andrew LAWLER¹

(Cultural Heritage without Borders, Sarajevo)

Introduction

Non-governmental organizations, or NGOs, are not-for-profit organisations that can work within varied areas of specialization or focus, and on different operational scales. Funding for NGOs can be provided by governments, individuals, private companies, foundations, or a combination of all four. Furthermore, some NGOs receive no funding whatsoever, and are instead reliant entirely on the goodwill work of volunteers. This paper attempts to summarise the activities of NGOs within Bosnia and Herzegovina in relation to heritage, and to outline the scales upon which these organizations operate.

Many thousands of NGOs have been registered within Bosnia & Herzegovina since 1995 (with over 12,000 registered

in the country by the end of 2012, and just under 1,800 currently registered as active on the National level alone as of August 2014), with a range of aims; from advocacy and pressure groups to those undertaking and managing projects. However, only a small proportion of these NGOs deal with heritage, and an even smaller proportion with heritage as a primary focus, rather than a secondary interest.

In spite of only a small proportion of NGOs focusing their work upon heritage-related issues, this is still (due to the large number of NGOs registered within the country) a relatively large number. Their scale of operations can be varied – from single issue (pertaining to a particular site or group of sites), to local, regional, national and transnational and international levels. Aims of NGOs in relation to heritage can also vary considerably; while some focus on promotion and awareness raising, others focus on the recording and recognition of both tangible and intangible heritage. Furthermore, some NGOs implement projects to undertake interventions at sites with the aim of improving interpretation materials and infrastructure, or undertaking necessary conservation, restoration or reconstruction works.

Non-governmental organizations within Bosnia and Herzegovina actively collaborate with all levels of government, as well as local communities, academia and museums when executing projects. Practical projects

---

¹ The research for this paper was undertaken as part of the 'Discovering the Archaeologists of Europe 2014' project. Discovering the Archaeologists of Europe 2014 is a transnational project, examining archaeological employment and barriers to transnational mobility within archaeology across twenty-one European countries, and is a successor to the previous Discovering the Archaeologists of Europe project which ran from 2006-2008. It is undertaken with the support of the Lifelong Learning Programme of the European Union. This project has been funded with support from the European Commission, and is implemented within Bosnia & Herzegovina by Cultural Heritage without Borders. This article [communication] reflects the views only of the author, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

also require collaboration with artisans and skilled craft-people. Funding for projects managed by NGOs can be obtained from a variety of sources, including donations from groups, individuals and private companies, government sources (through open calls or inclusion within an annual budget), charitable foundations, and long-term collaboration with private sector partners.

Scale of Operations

A number of heritage-related NGOs within Bosnia & Herzegovina function almost exclusively at the municipal level. Organisations in municipalities such as Kreševo¹, Konjic², Ribnik³, Kupres⁴, Sanski Most⁵ and Visoko⁶ have implemented projects to increase awareness of local heritage, with some having intensively worked to have heritage sites within their municipalities recognized as National Monuments of Bosnia and Herzegovina, and advocated for the recognition of intangible cultural heritage, for which a state-level system still remains lacking within the country. Certain NGOs work with heritage throughout the country, implementing a variety of projects relating to Bosnia and Herzegovina's cultural heritage. Furthermore, heritage-focused NGOs from other countries have implemented trans-national projects within Bosnia and Herzegovina. However, the nation's complex legal structure can act as a deterrent for

- 1 Društvo za zaštitu kulturno-povijesnih i prirodnih vrijednosti
- 2 Udruženje za zaštitu kulturno-historijskog nasljeđa Konjica
- 3 Ekološko-etnološki pokret "Dimitor" Prevljaka
- 4 Organizacija "Kupreška visoravan"
- 5 Udruženje građana "Merjem"
- 6 Fondacija "Visoki"

long-term trans-national activities, and it is more normal for project-specific partnerships to be formed by such organisations, as opposed to them undertaking work independently within the country.

Types of Projects Implemented

As mentioned above, the types of heritage-related projects implemented within Bosnia and Herzegovina are diverse. The case studies outlined below have been implemented in recent years, and attest to this diversity.

i) Regional Restoration Camps: The camps, organized by Cultural Heritage without Borders, an independent Swedish non-governmental organisation dedicated to rescuing and preserving tangible and intangible cultural heritage affected by conflict, neglect or human and natural disasters, have been run throughout the Western Balkans since 2005, with three having been held so far within Bosnia and Herzegovina. The primary aims of the Regional Restoration Camps are to use cultural heritage to build and foster cooperation among young professionals, as a method of creating conditions conducive to reconciliation as a precondition for peace and democracy, while at the same time preserving traditional crafts and techniques. The camps also aim to increase a notion of value and care for local heritage amongst youths. Interventions undertaken during the camps directly benefit locals as they repair culturally and historically valuable buildings using traditional materials & techniques to aid their revitalization and boost their cultural and economic value to the community.

ii) Visoko Valley Landscape Survey and Preservation Project: This project, undertaken in summer 2013 by

Archaetypes International Research, an Italian NGO, in Visoko municipality, aimed to undertake a full literature review (with on-site verification) of all archaeological excavations undertaken within the municipality over the past 50 years. This was supplemented by a survey of around 10-12 archaeological sites in the municipality, and also local presentations and cleaning works to improve access to the sites. In previous years, the group who undertook this project had improved tourist facilities and signage at the medieval fortress of Čajangrad, one of the heritage sites upon which this project focused. The project included over 50 participants from throughout Bosnia and Herzegovina, the Western Balkans region, and elsewhere throughout Europe, many of them students and young professionals in heritage-related disciplines. The project was undertaken in cooperation with the local museum in Visoko as project partners.

iii) Registration of Historic Monuments in Kreševo: Since 2009, *Društvo za zaštitu kulturno-povijesnih i prirodnih vrijednosti* (Association to Protect Cultural, Historical and Natural Values of Kreševo) has been systematically recording the tangible and intangible heritage of Kreševo municipality. This long-running project aims to have all historic monuments and sites within Kreševo municipality recognised as National Monuments, or protected at a lower governmental level if such a site does not meet the required criteria for National Monument status. The society has also advocated for the intangible heritage of the municipality, most notably the pilgrimage to Deževica, where water from St Jakov's (St. James of the Marches) cave is used by pilgrims for ritual bathing, and bottled to take home. In spite of Bosnia and Herzegovina having ratified the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, there is as

yet unfortunately no mechanism for the recognition of the country's intangible heritage at the State level. In total, the NGO's activities have led to the inscription of 4 monuments as National Monuments of Bosnia and Herzegovina since autumn 2011.

iv) Discovering the Archaeologists of Europe: Bosnia and Herzegovina: This trans-national project, spanning 21 European countries, aims to examine archaeological employment and barriers to transnational mobility within archaeology across Europe. Within Bosnia and Herzegovina, it furthermore aims to profile the current state of the profession and ascertain the number of archaeologists working in the country and to identify strengths and weaknesses in regard to education, training and the workplace, in order to provide data relevant to policy-makers and funding bodies in decision-making regarding the country's archaeological profession. The project has taken place during 2012-14, with similar preliminary work having been carried out in 2009-10. In Bosnia and Herzegovina, the project is overseen by Cultural Heritage without Borders.

v) Conservation Summer School in the National Museum, Sarajevo: The Conservation Summer School was hosted by Heritage without Borders (a UK-based NGO) in collaboration with Cultural Heritage without Borders and the National Museum of Bosnia and Herzegovina. The week-long school aimed to introduce students and young professionals in heritage-related disciplines to the basics of preventive conservation of artefacts in museums.

Benefits and Problems of NGO Work

There are numerous benefits and problems of working as or with NGOs within the heritage sector in Bosnia and

Herzegovina. Through long-term specialisation, NGOs have generally developed strong capacities for fund-raising and project management, and have commonly forged strong relationships with different governmental institutions and administrative bodies. Forging partnerships with NGOs can also provide beneficial tax breaks for private sector companies, and can help boost their image amongst local communities. Furthermore, practical projects can improve local economies and the attractiveness of areas, resulting in the retention of young and skilled workers in areas that had previously had problems in doing so.

However, NGO work does have pitfalls. Much funding is obtained from donors, and it is often the situation that projects implemented are those which meet donor's desires, not communities' needs. One particular example in this regard is the fact that it is commonplace for project calls to favour projects focusing on 'Peace and Reconciliation'. However, as Dr. Sigrid Van der Auwera states:

[...]European funding for the restoration of cultural property in the Balkans is more easy to obtain when it is framed in the reconciliation process and when diverse communities are involved. Evaluations of the effectiveness of such an approach are, however, scarce.

(Van der Auwera 2013,140)

Furthermore, in recent years, residents of the country have become increasingly apathetic toward peace and reconciliation-driven activities, with employment seen by many as of foremost importance in the current climate. The fact that there has been little-to-no independent study of the effects of NGO-run heritage projects upon peace and reconciliation within and between

communities should be addressed in order to justify the divergence between some community members' desires and donors' wishes. The 'flooding' of the NGO sector within Bosnia and Herzegovina has also created negative views of the work of NGOs in some communities.

On a practical side, limitations placed on spending by some donors and funds can impose limitations on the hiring of consultants, sub-contractors and short-term specialists, meaning that it may not be possible to employ the most suitable person to perform a given task. Furthermore, the complexities of Bosnia and Herzegovina's heritage legislation mean that much work relies on personal connections and networking between members and employees of non-governmental organisations and employees of organs of the civil administration.

Figure 1. Signage installed at Čajangrad, Visoko Municipality, by Archaetypes International Research in summer 2012. (Image Credit: Archaetypes International Research)

Figure 2. Participants restoring water mills at the Regional Restoration Camp in Jajce, 2013. (Image Credit: Cultural Heritage without Borders).

Figure 3. Students and young professionals in the Conservation Summer School in the National Museum, Sarajevo, 2011. (Image Credit: Heritage Without Borders).

BIBLIOGRAPHY

Books

VAN DER AUWERA, S. (2013). Cultureel erfgoed onder vuur. Naar een integrale beschermingsstrategie voor culturele goederen tijdens gewapende conflicten. Antwerp: Garant. 162 p.

Online Sources

Archaetypes International Research, 2013. The Valley of Visoko. <http://archaetypes.jimdo.com/projects/heritage-of-balkans-promotion/the-valley-of-visoko-2013/>.

Arheon.org, 2014. Homepage. <http://arheon.org/>.

Cultural Heritage without Borders, 2014. Western Balkan – From historical integration to contemporary active participation, Bosnia and Herzegovina, Albania and Kosovo. <http://chwb.org/bih/activities/an-activity/>.

Cultural Heritage without Borders, 2014. Bosnia and Herzegovina. <http://chwb.org/bih/>

Dnevnik.ba, 2013. U BiH čak 12.000 nevladinih organizacija. Troše milijune maraka- većina samo u interesu svojih članova. <http://dnevnik.ba/novosti/bih/u-bih-%C4%8Dak-12000-nevladinih-organizacija-tro%C5%A1e-milijune-maraka-ve%C4%87ina-samo-u-interesu-svo>

Društvo za zaštitu kulturno-povijesnih i prirodnih vrijednosti, 2006. Stanje kulturnog naslijeđa i poduzete mjere. <http://www.kresevo.net/dppkv/kultura.htm>.

Fondacija Visoki, 2014. Homepage. <http://www.visoki.ba/>.

Heritage Without Borders, 2011. HWB and Penelope Cruz. <http://heritagewithoutborders.org/2011/09/hwb-and-penelope-cruz/>.

South East European Heritage, 2014. Non-governmental organizations active in the field of cultural heritage in BiH. <http://www.seeheritage.net/bosnia-and-herzegovina/ngo-s.html>.

PRELIMINARY RESULTS OF THE DISCOVERING THE ARCHAEOLOGISTS OF EUROPE PROJECT (BOSNIA AND HERZEGOVINA)

Andrew LAWLER¹

(Cultural Heritage without Borders, Sarajevo)

Introduction

The Discovering the Archaeologists of Europe 2012-14 (DISCO 2014) project was undertaken within Bosnia and Herzegovina from November 2012 to October 2014, with the aim of examining archaeological employment and barriers to transnational mobility within archaeology across Europe. Within the country specifically, it furthermore aimed to profile the current state of the profession and ascertain the number of archaeologists working in the country, and to identify strengths and weaknesses in regard to education, training and the workplace, in order to provide data relevant to policy-makers and funding bodies in decision-making

---

1 The research for this paper was undertaken as part of the 'Discovering the Archaeologists of Europe 2014' project. Discovering the Archaeologists of Europe 2014 is a transnational project, examining archaeological employment and barriers to transnational mobility within archaeology across twenty-one European countries, and is a successor to the previous Discovering the Archaeologists of Europe project which ran from 2006-2008. It is undertaken with the support of the Lifelong Learning Programme of the European Union. This project has been funded with support from the European Commission, and is implemented within Bosnia and Herzegovina by Cultural Heritage without Borders. This article [communication] reflects the views only of the author, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

regarding the country's archaeological profession. Twelve pieces of core data were collected across all participating countries², and researchers were free to collect any additional data they felt to be of importance to their national report.

Methodology and Responses

Two separate questionnaires were constructed and distributed within the country's archaeological community; one was targeted toward institutions employing archaeological workers, and the other toward individuals employed primarily or in part to deal with the country's archaeological heritage. Each was divided into sections. The questionnaire targeting institutions had sections covering basic institution information, personnel makeup, contracts, working conditions, training and institution evolution and future prospects, while the questionnaire for individuals contained sections covering personal data, education level, employment details, work and contract conditions, views on the international movement of archaeological workforces and opinions on ongoing training and education.

---

2 The list of Core Data is available at http://www.discovering-archaeologists.eu/DISCO_Core_data_template%202012.doc

Through research, it was determined that 31 institutions employ or (claim to employ) archaeologists within Bosnia and Herzegovina, with the total number of archaeologists employed being 48. Questionnaires were distributed to all of these, with 13 being returned by institutions, and 29 by individuals. Of these, two institutions were based abroad (with one answering exclusively on activities within the country), as well as four individuals who undertake significant amounts of work in country (more than 1 month per year). Where relevant, their responses were excluded from analysis.

Preliminary Results

- i) *Number of Archaeologists and Archaeologists as a Proportion of the Workforce* – It was ascertained that 48 individuals are employed primarily to deal with the archaeological heritage. This has seen a continuation of an upward trend since the war; it is believed that the archaeological community now has surpassed its pre-war peak (Table 1). As a proportion of the workforce, archaeological workers account for 0.007%, while field archaeologists account for 0.0059% (up from 0.0034% in 2009). The 2008-10 European average was found to be 0.02% - over three times Bosnia and Herzegovina's current proportion, and almost six times its proportion for the equivalent time period.
- ii) *Age, Sex and Disability* – From Figure 1, it can be seen that there is a strong bias toward younger persons within the archaeological workforce. This can be explained in part by the recent influx of graduates into the labour market from Bosnia &

Herzegovinian academic institutions. The median age of respondents was 31. There is an approximate 55%:45% split in favour of males within the archaeological community. Similar figures seem to have been evident within the country before the 1992-95 war. No respondents claimed to have a disability, although one institution did claim to employ a person (or persons) with disabilities.

- iii) *Education Level* – 93% of persons employed to work with archaeology have at least a university diploma (BA) – compared to 18.7% of employed persons in Bosnia and Herzegovina – with the majority having a masters-level qualification. Although a relatively low proportion of respondents had obtained a doctoral-level qualification, at least three respondents were nearing completion of doctoral studies.
- iv) *Languages in the Archaeological Community* – 80% of archaeologists in the country describe themselves as proficient in at least one second language. English is by far the most commonly-spoken second language within the archaeological community of Bosnia and Herzegovina, with 19 respondents considering themselves proficient in the language, followed by German, with five respondents, and French with three. Fifteen respondents believed a knowledge of English is important for an archaeological career in Bosnia and Herzegovina, with fourteen respondents believing the same for German.
- v) *Work Contracts* – The overwhelming majority of respondents were given permanent contracts by their employers, reflecting the fact that much of

the archaeological community are employed in the public sector. Although this provides job security, one major worry is that such a characteristic of the labour market could create cyclical patterns of employment, with several openings being created in one year, while none are created in the preceding and following years, leading to low levels of graduate retention within the profession.

- vi) *Job Titles* - A wide range of job titles were evident amongst respondents to the questionnaire. A number of respondents held more than one job title. Between the 21 persons employed by institutions within Bosnia and Herzegovina that responded to this question, a total of 28 job titles were recorded, with a number of respondents possessing more than one job title.
- vii) *Internationalisation of Archaeology* - When asked “Do you feel that freedom of international movement and international research cooperation within archaeology is a good thing?” 96% of respondents said that they believed it was, while 4% stated that they were unsure. However, when asked “Do you believe foreign archaeologists should be allowed to work easily within Bosnia and Herzegovina?”, 46% of respondents answered ‘Yes’, while 27% were unsure, and 27% answered ‘No’, hinting at a particularly one-sided view of labour movement and exchange within the country. Similar views were recorded in 2009-10. Through interviews with local archaeologists, such a viewpoint may stem from the (perceived) lack of opportunities for local archaeologists to become involved in excavations and to

undertake post-excavational analysis on projects run by foreign institutions within Bosnia & Herzegovina. One respondent to the personnel questionnaire gave the comment:

“International research projects [need to be developed] where local archaeologists and students must be included and offered an opportunity for better training and/or specialization.”

Only 26% of respondents would not consider moving abroad for work, a rate comparable to those for young people within the country overall³. Although no detailed analysis on age of persons compared to desire to move abroad was conducted, results suggested that the desire to move abroad was stronger in younger workers⁴. Main reasons for people to consider moving abroad included better training opportunities, improved long-term career prospects, better working conditions and pay, and better opportunities to publish research. Only 32% of respondents claimed that they believe there is enough support and opportunity to build a successful archaeological career in within Bosnia and Herzegovina.

When asked whether they had worked abroad at any point, the majority of archaeologists had done so. Of these, the overwhelming majority had worked in Croatia. Croatia’s 2013 accession to the European

3 <http://www.source.ba/clanak/560069267085/>

4 The author believes that, in the 8 months since conducting this research in late 2013, three respondents (all under the age of 35) have left the country for work elsewhere.

Union has essentially closed this labour market to archaeologists from Bosnia and Herzegovina, who have traditionally relied on such excavations to 'top up' skills and training at better-managed excavations, and to increase collaboration with colleagues from the Western Balkan region. This closure of Croatia's labour market could potentially cause problems in the mid-to-long-term future for Bosnia and Herzegovina's archaeological community.

- viii) *Wages and Benefits* – Both employers and personnel provided information on the wages and benefits received by archaeological workers. The average wages reported to be paid to different categories of workers are shown in Table 2, with an 11.4% deviation from the wage within each category capturing the majority of workers. Employees reported a far greater variation in salaries, with the lowest being approximately €335 (an archivist), and the highest being €960 (a museum director). Although the mean wage from reported wages was €548, this has little statistical value, due to the huge variety in wages observed. The median wage was €524, and of the 14 respondents who gave information on their wage, 9 fell between €485 and €614 per month, with 2 above this range and 3 below. In comparison, the average monthly wage across Bosnia and Herzegovina throughout 2013 ranged between €417 and €428, according to the Agency for Statistics⁵: Archaeologists earn, therefore, on average, 124% of the mean national salary; a comparable figure to the 128% derived from limited data in 2010 Report.

5 Labour Force Survey 2013

When asked "Are you paid according to the level of your highest qualification in comparison with other job sectors in Bosnia and Herzegovina?", only one of the 19 respondents stated that they believed they were, with six stating they were not, and 12 being unsure.

However, benefits additional to salary form a large part of archaeological employees' remuneration; this ranged from €25 per month, to 'up to €250' per month in value, with the mean sum total being €99.70, and the median being €102.30. It was noted however, that the distribution of benefits is strongly bimodal. Nevertheless, if the mean amount of total benefits were extrapolated across the archaeological community, it would account for an additional 18.2% of the mean salary; a significant amount of additional remuneration.

- ix) *Training* – Both employers and personnel were asked which types of training were most needed within the archaeological community. The most common answer in both questionnaires was 'GIS/Mapping equipment & software'. Areas where large discrepancies were evident (when results were weighted to account for the larger number of responses from personnel than from institutions) were 'Local Language training (for foreign workers)', 'Methods of prospection' and 'Editorial and Publication Techniques', seen far more as weaknesses by employers than employees, and 'Team leadership and personal responsibility' and 'Other language training', in which training is wanted far more by employees than employers.

With regard to institutions responsible for delivering training, a separate government-controlled institution or a resource centre attached to a university were the most common choices. However, considering replies in proportional terms, a *resource centre attached to a museum* was a far more popular choice amongst personnel than institutions, while the idea of training being provided by private organisations was far more well-received amongst institutions than archaeological workers.

- x) *Institution Development* – Most institutions expect either no change or a possible slight increase in staff numbers, while a few predict a decrease in numbers over the next 12 months. The main factors that will impact upon employee numbers are believed to be the current economic climate and overall shortfalls in funding. Institutions were, however, slightly more optimistic about their capacities in 3 years' time, with some claiming that this is due to an expected influx of locally-educated and trained graduates entering the labour market.
- xi) *Institution Satisfaction* - Of the eleven institutions who responded to the question asking about their satisfaction with the the progress of archaeological work and research within Bosnia and Herzegovina in recent years, seven stated they were satisfied, and four stated that they were dissatisfied. Select responses justifying these answers include the following:

"We have had good collaborations and have been able to get on with productive field survey and test excavation projects."

"We are satisfied. At several sites we have carried out archaeological excavations in collaboration with experts from other countries."

"We are very pleased with the progress of archeology, in particular in [the municipality in which the institution operates]"

"Everything is relative. Compared to the number of employees, we have made real progress. The greatest progress has been made thanks to cooperation with European universities."

"We are not satisfied. There is no long-term plan with respect to protected archaeological sites."

"We are unsatisfied. Archaeological excavations have never been lower financed, and when assets are received, they are insufficient to complete the works, conservation and restoration, as well as any required analysis. The ratio of local institutions to archaeological research has backtracked."

"There is a fundamental lack of practical archaeological ability from graduates coming from universities to our institution. This appears to be due to a lack of fieldwork training."

- xii) *Employee Satisfaction* – Employees were asked to give their level of satisfaction with their current employment. The level of employment was then given a score, ranging from 1 (very dissatisfied) to 5 (very satisfied). Overall, archaeological workers were less satisfied than when surveyed in 2010, returning a mean Satisfaction Index of 3.87, in comparison to 4.33 four years previous.

Year	Total Number	(Males:Females)
1981	28	(21:7)
1989	36	(23:13)
1996	9	(4:5)
2005	15	(N/A)
2009	25-35	(55%:45%)
2013	48	(26:22)

Table 1. Number of archaeologists working in Bosnia & Herzegovina, by year and gender.

Technician/Conservator	€ 4,660
Administrative Worker	€ 4,712
Field Archaeologist	€ 6,506
Senior Staff/Director	€ 8,206

Table 2. Average annual salary for archaeological staff

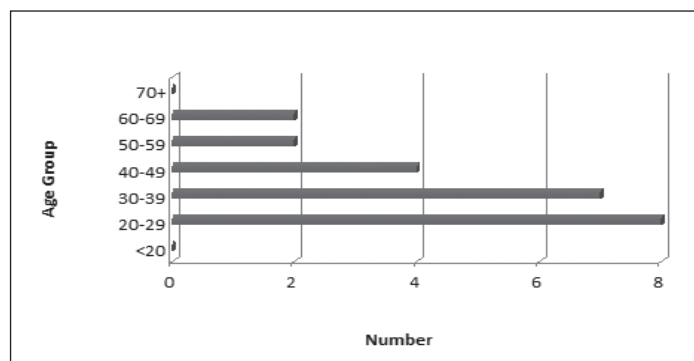

Figure 1. Age breakdown of respondents to the 'DISCO 2012-14' Personnel Questionnaire

BIBLIOGRAPHY

Books and Journals

AITCHISON K. (2009), *Discovering the Archaeologists of Europe: Transnational Report*. Reading, UK: Institute for Archaeologists.

LAWLER A. (2010), *Discovering the Archaeologists of Europe: Bosnia-Herzegovina*. MA Thesis. Leuven: Faculteit Letteren, KU Leuven.

LAWLER A. (2014), *Discovering the Archaeologists of Europe: Bosnia & Herzegovina*. Sarajevo: Cultural Heritage without Borders (in Press)

LEKA A. (2012), *Museums, Collections, and Galleries in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: ICOM-Bosnia and Herzegovina.

MILINOVIĆ Z. (2013), *Labour Force Survey 2013*. Sarajevo: Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina.

NOVAKOVIĆ P. (2011), "Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective", in Lozny, L. *Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past*, pp.339-462. New York: Springer.

Slovensko arheološko društva. (1981), Adresarij Arheoloških Institucija U Jugoslaviji. *Arheo*. 1, 1981, 52-53.

Slovensko arheološko društva. (1989), Seznam ustanov in arheologov v Jugoslaviji. *Arheo*. 8, 1989, 44-46.

Online Sources

Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina. (2013). *Preliminary Results: Of the 2013 Census of Population, Households and Dwellings in Bosnia and Herzegovina*. http://www.bhas.ba/obavjestenja/Preliminarni_rezultati_bos.pdf.

Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina. (2014). *Net Wages 2000 – 2013*. <http://www.bhas.ba/index.php?lang=en>.

Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina. (2014). *Labour Force Survey in B&H - Index*. http://www.bhas.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=113%3Dba&Itemid&lang=en.

CIN Online Publication (Anon). (2005). *Arheološko blago u BiH zanemareno zbog nedostatka volje i inicijative*. <http://www.cin.ba/arheolosko-bлаго-u-bih-zanemareno-zbog-nedostatka-volje-i-inicijative/>.

CIN Online Publication (Anon). (2005). *Kultura Koju Gubimo*. <http://www.cin.ba/kultura-koju-gubimo/>.

CIN Online Publication (Anon). (2005). Story 8: Archeology. http://www.cin.ba/Stories/P2_Culture/?cid=400,1,1.

KULT. (2012). Stanje mladih u BiH, maj 2012. http://www.mladi.org/index.php/index.php?option=com_content&view=article&id=1172%3Astanje-mladih-u-bih-maj-2012&catid=70%3Aodnosisjavnosc&Itemid=249&lang=ba.

LAWLER A. (2013). *Bosnia and Herzegovina: Cultural Heritage on the Brink*. http://www.academia.edu/3784422/Bosnia_and_Herzegovina_Cultural_Heritage_on_the_Brink.

POBRIĆ R. (2012). Adio, bambino! Kako odlaze mladi iz BiH. Posve tiho i neprimjento!. <http://www.source.ba/clanak/560069267085/>.

PREVENTIVNA ARHEOLOGIJA I UPRAVLJANJE ARHEOLOŠKOM BAŠTINOM

Bojan DJURIĆ
(Univerza v Ljubljani)

Ovdje se čini korisno postaviti nekoliko jednostavnih pitanja, koja se danas obično postavljaju u vezi s arheološkom baštinom, kako bismo došli do boljeg uvida u koncepte, koji su upravljali arheološkim konzervatorskim aktivnostima u još ne tako davnoj prošlosti.

1. *Tko je vlasnik arheoloških nalazišta? Tko je vlasnik prošlosti?*
2. *Što je bio razlog za traženje i zaštitu nalazišta?*
3. *Od koga ili čega, kao i za koga, su nalazišta bila štćena?*
4. *Tko je bio korisnik znanja, do kojeg se došlo različitim zaštitnim metodama?*

Odgovori na ta pitanja jasni su i puni značenja:

- vlasnik prošlosti bila je država kroz svoj Ustav i posebne zakone; što važi i danas;
- razlog zaštite arheoloških nalazišta bilo je povećavanje arheološkog znanja i čuvanje nalazišta za budućnost (shvaćenu kao vrijeme kvalitetnijih istraživanja), zaštita od ilegalnih iskopavanja in drugih načina nekontroliranog uništavanja;
- jedini korisnik aktivnosti zaštite bila je arheologija sama a kroz nju (u principu, ali vrlo rijetko) opća javnost.

U razdoblju od sedemdesetih do devedesetih godina prošloga stoljeća konzervatorske je aktivnosti usmjevala *Evropska konvencija o zaštiti arheološke baštine* (usvojena 1969.), tzv. Londonska konvencija s njenim fokusiranjem na (1) upotrebu znanstvenih metoda kod arheoloških istraživanja i (2) prestankom ilegalnih isko-

pavanja, a što su bila dva glavna principa zaštite arheološke baštine.

Duboka promjena u razumijevanju i provedbi zaštite arheoloških nalazišta uvele su *ICOMOS povelja o zaštiti i upravljanju arheološke baštine* (usvojena 1990.) i *Europska konvencija o zaštiti arheološke baštine (revidirana)* (usvojena 1992., poznata kao Malteška konvencija).

No, arheološka konzervatorska teorija i praksa sedamdesetih i osamdesetih godina imaju (ne samo u Sloveniji) svoje korijene puno dublje, barem u kasnom 19. i ranom 20. stoljeću. U tom trenutku, gotovo sve su europske zemlje usvojile zakone o zaštiti spomenika i počele s izradom nacionalnih lista odnosno inventara spomenika. Njihova strategija zaštite bila je inventarizacija kao i pravna i fizička zaštita važnih arheoloških spomenika, uglavnom vidljivih. Zaštita je bila viđena kao statički koncept "brige o spomenicima", što je i doslovno značenje pojma koji se koristi u mnogim jezicima, na primjer Denkmalflege na njemačkom jeziku. "To je koncept vezan za sustave označavanja kojima dominiraju zakonski zahtjevi i upravni postupci, što je dovelo do takvih stvari kao što su registri zaštićenih nalazišta, nacionalnih 'filatelističkih zbirki' spomenika", kaže Willem Willems (2010, 212). "To je i najstariji oblik bavljenja materijalnim ostacima prošlosti, selekcija nalazišta, spomenika ili predmeta kao nečeg posebnog, kao i dodjeljivanje zakonskog statusa. Sve to usko je povezano sa stvaranjem nacionalnih država i potrebom (re)definiranja nacionalnog identiteta u razdoblju poslije-Napoleonove Europe."

U tim ranim danima, ali i kasnije, koncept arheološkog spomenika, barem u Sloveniji, shvaćen u skladu s definicijom nesvjesnog spomenika, koju je u svom poznatom članku *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung* 1903. godine postavio Alois Riegl. Riegl tvrdi da je svaki artefakt, bez obzira na svoj izvorni smisao i svrhu, shvaćen kao spomenik ako otkriva da je od njegovog postanka proteklo duže razdoblje. On kaže: "Kao spomenike, koji kao takvi nisu namjerno stvoreni, nalazimo u napuhanom kraljestvu baštine kao "povijesne predmete" koji odbijaju transparentnu sadašnjost u korist nejasne i daleke prošlosti." "Kada takve predmete nazivamo 'spomenici', to je prije subjektivno nego objektivno određenje". Ta subjektivna procjena bila je vezana uz vrijednosti koje su im bile pripisane - 'povijesna vrijednost' (*Historisches Wert*) i 'starosna vrijednost' (*Alteswert*), koje su bile povezane s grupom nenamjernih spomenika i bile stoga dio "modernog kulta spomenika".

Iz tih "povijesnih predmeta" sa pripisanom "povijesnom vrijednošću" na kraju su izašli arheološki spomenici s dodijeljenim novim vrijednostima, a njihov broj se postupno sve više povećavao (uz povijesnu i znanstvenu, kulturna i tipološka vrijednost, u kombinaciji s raznim kriterijima kao što su rijetkost, reprezentativnost, autentičnost, itd.). No cijelo je vrijeme preovladavala povijesna vrijednost, jer su to bili više manje vidljivi spomenici urbanog i ruralnog krajolika, gdje se dogodila prošlost i gdje je ona postojala zato, da bi bila otkrivena.

Akadska terminologija toga vremena arheološki spomenik vidi kao arheološki izvor (ostatak, dokaz, arhiv) koji sadrži šifrirane podatke, a koje se može ekstrahirati samo pomoću arheološke ekspertize. U kasnim sedamdesetim Lev Klejn uvjerljivo je objasnio njihovu problematičnu prirodu i potrebu za specifičnom, arheološkom

obradom izvora. "Izvori su dvostruko isključeni iz svijeta istraživača: oni su uklonjeni iz pojmova i riječi (potrebnih za opis prošlosti) i uklonjeni su iz savremene stvarnosti (u kojoj istraživač živi)."

Do osamdesetih godina cijelo je polje arheologije, njezin akademski, zaštitarski i muzeološki dio, bilo podređeno arheološkim istraživanjima i njihovih ciljevima. U tom smislu arheolozi su bili zaista vrlo uspješni, jer su od države i zakonodavstva crpli beskompromisnu potporu za svoje ambicije.

Sedamdesetih godina u arheologiji SAD definirani su novi načini gledanja na arheološke ostatke. Nova situacija je rezultat nezadovoljstva arheologa sa nesposobnošću zaštitne arheologije da se adekvatno nosi s ubrzanim uništavanjem arheoloških i povijesnih ostataka u pedesetim i šezdesetim godinama. No tek u sedamdesetim godinama. National Park Service (Služba za nacionalne parkove) postavio je za arheološke ostatke (ali ne samo za njih) novi naziv - 'kulturni resursi' (kao paralela s prirodnim resursima). Ovaj koncept je pronašao svoje mjesto u Zakonu o arheološkoj i povijesnoj zaštiti (*Archaeological and Historic Preservation Act*) iz 1974. NPS je kulturne resurse definirao kao: "Oni materijalni i nematerijalni aspekti živih i mrtvih kulturnih sustava koji imaju vrijednost ili su reprezentativni za određenu kulturu, ili koji sadrže informacije o kulturi ... (Ti resursi) uključuju, ali nisu ograničeni na, nalazišta, strukture, područja, objekate i povijesne dokumente koji se odnose na ili su reprezentativni za ljudstva, kulture i ljudske aktivnosti kao i događaje, kako u sadašnjosti tako i u prošlosti" (Kerber 1994, 2). Umjesto koncepta zaštite koja definira zaštitu spomenika, uveden je novi koncept upravljanja, definirajući novu ideju aktivnog upravljanja kulturnim dobrima, a u suprotnosti s mnogo više statičnim konceptom brige za spomenike.

Iste godine Bill Lipe (1974) je predložio novu definiciju arheoloških resursa: “Sav kulturni materijal, uključujući i kulturni krajolik, koji je sačuvan iz prošlosti, su potencijalni arheološki resursi - imaju neku potencijalnu vrijednost ili upotrebljivost za sadašnjost i budućnost.” Ideja, vidjeti materijalne ostatke prošlosti kao resurs (za društvo u cjelini, kao i za arheološka istraživanja), snažno se proširila u posljednjoj četvrtini dvadesetog stoljeća, a posebno u zemljama engleskog govornog područja (Watkins and Beaver 2008). Bila je shvaćena kao učinkovit način da se arheološki ostaci kao kulturni resurs postave na razinu svih drugih rijetkih, u ovom slučaju i krhkih i neobnovljivih resursa u suvremenom svijetu. Bio je to vrijednosno neutralniji pojam od baštine, iako je imao ekonomske konotacije. Neki su čak tvrdili da takav pogled stvara utilitarno razumijevanje prošlosti (Willems 2009.)

Kroz ovaj koncept arheološki ostaci postaju blago i upravljanje kulturnim resursima (*cultural resource management - CRM*) u šezdesetim i sedamdesetim godinama brzo se pojavilo kao važno područje arheološke prakse. U Velikoj Britaniji i nekim drugim zapadnim zemljama, gdje se upravljanje arheološkom baštinom proširilo vrlo brzo, ključni trenuci u tom razvoju uključivali su prijenos preko Atlantika temeljnih načela i filozofija konzervatorske arheologije i upravljanja kulturnim resursima:

- prijelaz od programa spašavanja, koji su bili diktirani uništavanjem, ka problemsko orijentiranim istraživačkim projektima te pojavom tehnika vrednovanja i procjena;
- integracija arheoloških sadržaja u upravljanje krajolikom;
- integracija arheoloških razmatranja u nadzor razvoja i u strateško planiranje na području državnog i općinskog prostornog planiranja.

Paralelno s ovim promjenama povećana je profesionalizacija arheologije, njena komercijalizacija i povećana diferencijacija zadataka u njezinoj provedbi (Darvill 2004). Danas CRM arheologija nije samo najveće područje zapošljavanja, nego i praksa koja uključuje arheološku metodu povezanu procesnom teorijom i njezinim rigoroznim metodološkim temeljima (L. J. Smith 2004). CRM-ov pristup je uzeo kao polaznu točku pozitivizam i sukladno time procesualna teorija opskrbljuje CRM znanstvenim načelima i vrijednostima, koje su usmjerene ka procjeni podataka u smislu održavanja nekih njihovih dijelova ili uništavanja drugih. CRM je općenito definiran kao tehnički proces, koji naglašava arheološki terenski pregled, opisivanje nalazišta, procjenu i, ako je to potrebno, iskopavanje ili spašavanja nalazišta. Na taj je način CRM često definiran kao arheološka praksa koju vode zakoni i smjernice državne politike. No, kao područje prakse, ono se mora, po definiciji, uključivati u niz konkurentnih ne-arheoloških diskursa i ideologija.

S pojmom baštinskih resursa (termin koji se koristi u Europi, a ne kulturnih resursa), shvaćenih kao vlasništvo koje pripada svima i na kojima participiraju brojne interesne grupe, položaj se arheologa unutar područja baštine u potpunosti promijenio.

Prethodna božanska pozicija konzervatora-arheologa iz koje se odlučivalo o budućoj sudbini arheoloških spomenika, bila je u procesu demokratizacije (kako se to obično kaže) ukinuta. “Nije slučajno da je u globalnom smislu to počelo u zemljama anglosaksonskog običajnog prava, gdje društvo upravlja samim sobom, za razliku od onih društava s tradicijom rimskog prava, u kojima puno toga ovisi o Državi koja upravlja društvom”, kaže Willems (2009, 653), i dodaje: “Ovaj drugi sustav će se uz pomoć formalnih predstavnika države vjerojatno dulje držati ekskluzivnog starateljstva nad baštinskim resursima kao i asimetričnih odnosa moći.”

U stvari, nije posve jasno da li taj proces demokratizacije treba vidjeti samo kao rezultat pravnog sustava. Ja bih ga vidio i u terminima neoliberalne tržišne ekonomije s njenim inzistiranjem na potpunoj deregulaciji, komercijalizaciji proizvodnih i neproizvodnih područja i pozicioniranju tržišta u središte ljudskog djelovanja. Danas, ovaj se proces obično naziva demokratizacija, ali u stvarnosti to je samo paravan za privatizaciju svega javnoga.

“U novim politikama (modernih) društava ni zemlja ni prošlost (ili bilo što drugo) ne smatraju se vlasništvo ‘naroda’. Korištenje zemljišta određeno je ‘tržištem i ‘forumom’; prvoga kontrolira novac a drugoga rasprava, uvjeravanje i izbori. Javni nadzor (u ime naroda) održava se na sudovima i u zakonodavstvu planiranja. No propisi su obično ostatak nekog drugog političkog razdoblja i može ih se pod pritiskom tržišne ideologije i foruma promijeniti”, kaže Martin Carver u knjizi *Arheološka vrijednost i vrednovanje* (Carver 2003, 25).

Kada kao arheolozi govorimo o arheološkoj baštini, naš je glas danas jedan od mnogih glasova koji se bore za isti predmet. Riječ je o tome, da je arheološka vrijednost baštine ta koja se natječe s drugim vrijednostima koje zastupaju tržište nekretnina, trgovina i birači. Forum o kojem govori Carver je otvoren forum gdje se odvija rasprava o vrijednostima a razlozi za pripisanu arheološku vrijednost su javno razotkriveni i odmjeravani u odnosu na druge društvene zahtjeve. Vrijednosti i evaluacija i dalje ostaju u središtu upravljanja baštinom.

Na ovom mjestu se nećemo baviti različitim vrijednostima i kriterijima, koji su u upotrebi u različitim sustavima ocjenjivanja, iako je njihova povijest, kao što je to pokazao Williame Lipe u svom članku iz 1984., vrlo zanimljiva. No, želim naglasiti da bilo koja arheologija može biti samo to što o njoj kaže istraživanje. To znači da arheološki

ostaci i njihove potencijalne informacije o prošlosti čine temelj arheološkog vrednovanja i da jedino istraživanje i istraživač mogu odrediti što je spomenik, a što smeće. U baštinskim postupcima duboko je ukorijenjena ideja da baštinski zapis postoji neovisno o misli, kao i uvjerenje da se taj zapis sve više smanjuje, kako u pogledu veličine tako i u smislu raznolikosti. S tim u vezi postoji i uvjerenje da će preventivna selekcija tog zapisa očuvati njihovu reprezentativnu količinu.

No, kako bi nešto postalo dio baštine u potpunosti ovisi o istodobnom znanju i političkoj volji. Štoviše, opseg arheoloških ostataka u stvari raste, fizički i još više, konceptno. Istraživanja naime omogućavaju da sve veći broj otpada i tragova prošlosti dobiva poseban značaj. Danas smo, naprotiv, suočeni sa situacijom koja se može opisati kao ‘sindrom Snowden’ (znali smo da arheološki zapis postoji, ali nikada nismo zamišljali njegov enormni opseg), i suočavamo se s problemom selekcioniranja različitih dijelove zapisa prošlosti sukladno s njihovom važnošću. S pravom kaže John Carman (2002, 11): “Prva i ključna točka u odnosu na baštinu jest ta, da baština prošlosti postoji svugdje oko nas.” Ali da bi nešto bilo baština mora biti kao takvo najprije prepoznato. Carver je, naravno, u pravu kada kaže da se vrijednost ne može pripisati nečemu što se ne zna i ne vidi; također ima pravo kada brani terensku proceduru i njezine pojedine korake – terenski pregled, ocjenu, strategiju, analizu i sintezu, kao jedini pravi put da se proizvode ono što javnost želi. U određenoj mjeri moguće je složiti se i s mišljenjem da je “to što i arheolozi i javnost hoće zaštititi podjednako nije neka predefinirana zbirka spomenika, već procedura, zahtjev i pravo raditi arheologiju, pravo na istraživanje i proširivanje prošlosti” (Carver 2003, 44). Uz ovu izjavu u isto vrijeme svjesni smo činjenice da je zapadna civilizacija po svojoj prirodi materijalistička. Da bismo u nešto vje-

rovali moramo se toga i dotaknuti, provjeriti materijalne dokaze za to nešto. U tome svi smo nasljednici apostola Tome. No u stvari znanje nije dovoljno, jer smo svi stalno uhvaćeni u odnose stvarnoga, simboličkoga i imaginarnoga (što je poznata lakanovska trijada RSI). Carman primjećuje: "Glavna karakteristika upravljanja baštinom jest mijenjanje materijalnih fenomena prošlosti u simboličke fenomene sadašnjosti" (Carman 2002, 194). Ili, kao što opisuju proces stvaranja kulturne baštine Tunbridge i Ashworth (1996, 6): "Sadašnjost izabere iz neke zamišljene prošlosti neku baštinu i odluči što će od toga kao upotrebljivo preći u neku zamišljenu budućnost."

Tzv. demokratizacija upravljanja arheološkom baštinom pokazuje u zemljama s najdužom praksom na ovom području i prve učinke koji nisu svi pozitivni. Za Nizozemsku Willems (2013, 9) priznaje da "... je, na primjer, započeo proces razgradnje središnjih organizacija koje su bile u mogućnosti podržati posebne, komercijalno neostvarive ekspertize, kojih održavanje na lokalnoj razini nije ni moguće. Drugi nedostatak, još problematičniji, jest postavljanje moći odlučivanja na mjesto na kome nema ni kapaciteta ni kompetentnost, ili čak ni volje, da se nešto učini.

Čini se, da se treba u sve više dereguliranim modernim društvima, u vezi organiziranja i reguliranja života društva, barem privremeno osloniti na još do nedavno izrazito konzervativno stajalište, koje je danas, naprotiv, postalo progresivno - stajalište koje zahtijeva više države, u cilju održavanja prostora javnoga. To itekako važi i za arheološku baštinu.

BIBLIOGRAFIJA

- CARMAN J. (2002), *Archaeology and Heritage. An Introduction*. London – New York 2002.
- CARVER M. (2003), *Archaeological Value and Evaluation*. Mantova 2003.
- DARVILL T. (2004), Public Archaeology: A European Perspective, in: J. Bintliff (ed.), *A Companion to Archeology*, Malden – Oxford – Carlton, 409-434.
- KERBER J. E. (1994), *Cultural Resource Management: Archaeological Research, Preservation Planning, and Public Education in the Northeastern United States*. Westport, Connecticut – London 1994.
- KLEJN L. (1978), *Arheološki istočnici*. Leningrad 1978.
- LIPE W. D. (1974), A Conservation Model for American Archaeology. *The Kiva* 39(3-4), 1974, 213-245.
- LIPE W. D. (1984), Value and Meaning in Cultural Resources. U: H. Cleere (ed.), *Approaches to the Archaeological Heritage*, Cambridge 1984, 1-11.
- RIEGL A. (1903), *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung*. Wien 1903.
- SMITH L. J. (2004), *Archaeological Theory and the Politics of Cultural heritage*. Abingdon – New York 2004.
- TUNBRIDGE J.E and Ashworth G.J. (1996), *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester 1996.
- WATKINS J. and BEAVER J. (2008), What do we mean by 'heritage'? Whose heritage do we manage, and what right have we to do so? *Heritage Management* 1(1), 2008, 9-35.
- WILLEMS W. (2009), European and world archaeologies. *World Archaeology* 41(4), 2009, 649-658.
- WILLEMS W. (2010), Laws, Language, and Learning. Managing Archaeological Heritage Resources in Europe. U: P. Mauch Messenger and G.S. Smith (eds.), *Cultural Heritage Management. A Global Perspective*, Gainesville 2010, 212-229.
- WILLEMS W. (2013), Kategorizacija in vrednotenje arheoloških najdišč. *Arheo* 30, 2013, 7-12.

PUBLIC SERVICE FOR THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE IN SLOVENIA AND ITS MISSION

Jelka PIRKOVIČ

(Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia)

Slovenia reformed its heritage protection system in 2008 when the latest Cultural Heritage Protection Act (CHPA) was adopted.¹ According to the law, there are three general categories of cultural heritage:

- *'Immovable heritage' are immovable properties or its parts with the value of heritage, entered in the heritage register*
- *'Movable heritage' are movable properties or a collection of such properties with the heritage value*
- *'Intangible heritage' are properties, such as practices, representations, expressions, knowledge, skills, and the movable properties and cultural spaces associated therewith (where such heritage is presented or expressed).*

CHPA does not define further division of general categories into subordinated types of cultural heritage. Among the variety of immovable heritage, the law mentions

---

1 In recent years, the law was amended four times and twice it was scrutinised by the Constitutional Court of RS, one of the ruling of the court led to the amendment adopted in 2012. Official Gazette of RS, No. 16/2008, 123/2008, 8/2011, 30/2011 - Odl. US, 90/2012, 111/2013. These all proves that the legal substance is vivid and open to changes deriving from the day-to-day implementation.

only the following (and not a definite) types: settlement areas, cultural landscape and archaeological sites. With respect to movable heritage, the law gives the definition of national treasure at one hand and archaeological finds at the other (whereas archaeological finds can fall in the category of national treasure as well).

The definitions of individual heritage types are given by the Rules on Lists of Heritage Categories and Protection Standards² According to the Rules, immovable heritage is divided in the following categories: archaeological sites, buildings, parks and gardens, buildings with parks and gardens, commemorative structures and places, facilities and installations, settlements and parts thereof, and cultural landscape. This typology is used when entering individual properties into the heritage register.

There are three protection grades prescribed by the law and also implemented in practice, namely: cultural heritage (as the widest category), monuments of local importance (statutory protected by designation adopted by local authorities) and monuments of national importance (designated by the government). At present, there

---

2 The Official Gazette of the RS 102/10. The content of the Rules also includes categories of movable and intangible, the so-called living heritage.

are 29.446 cultural heritage properties entered in the register, out of which there are 7.940 monuments of local importance and 308 monuments of national importance.³

	Cultural monuments	Cultural heritage*	Total
Registered Properties**	8248	21198	29446
Archaeological sites	1046	2249	3295

* not designated as monuments

** including archaeological sites

Table 1. Number of cultural heritage properties in the Cultural Heritage Register (December 2013)

Public service for monument protection in present day Slovenian territory was first organised by Austrian authorities in the form of Zentralkommission in Vienna (with different titles and scope of duties and responsibilities where the fieldwork was mainly executed by honorary conservators). Such organisation lasted in the period of 1850 – 1913 when the Provincial Office (Landesdenkmalamt) was established in Ljubljana. Between 1918 and 1945, the Monument Office covering the territory of Slovenia took care of monuments, while the National Institute for Monument protection of Slovenia was established in 1945. From 1959 on (when the first regional institute was established in Maribor), regional institutes were created (the last out of seven in 1985 in Novo mesto). In 1999, the present Institute for the Cultural Herit-

age protection of Slovenia (IPCHS) was established and in 2002 the seven regional institutes and the Restoration centre merged with the IPCHS. That is why even today IPCHS has seven regional offices now forming one of the two main sectors of the IPCHS, namely the Cultural Heritage Public Service.

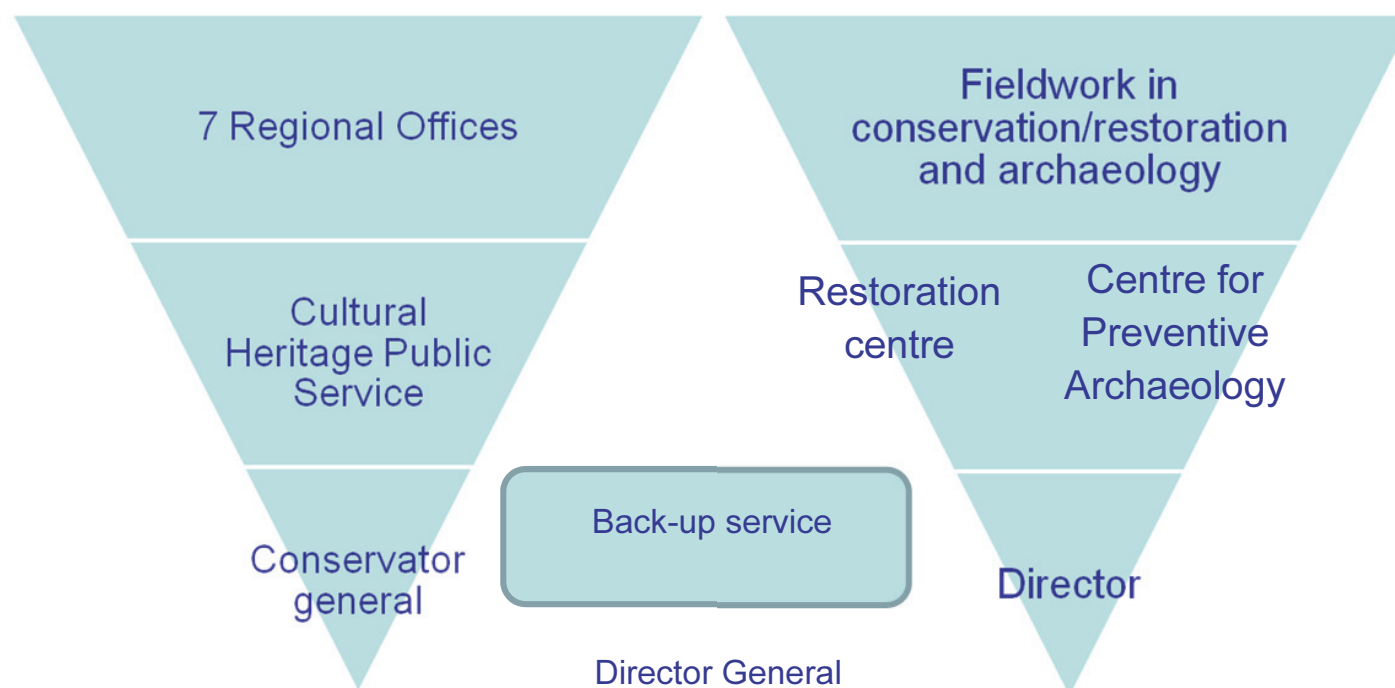
Mission of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia (IPCHS) is:

- Carrying out national public service of protection of immovable heritage and movable and intangible heritage associated therewith,
- Conservation of heritage as an important part of cultural diversity of Slovenia and a part of European and world heritage,
- Integration of heritage into contemporary life and heritage awareness rising.

Organisation chart of IPCHS is composed of two main entities. The first has the mandate for issuing administrative acts while the second implements research and conservation works on heritage. There are two basic ideas behind this type of organisation. The first idea is that the main emphasis of the organisation is given to the field work and to the contacts with citizens and other users of heritage service. Therefore, IPCHS is organised in such a way that the organisation backs-up basic tasks implemented by conservators and restorers on the ground and secures a good cooperation at local level in implementing conservation programme and projects.

The second idea departs from a strict division of concrete research projects and conservation and/or restoration

³ Monuments are a sub-set of registered heritage properties. The data for registered heritage was retrieved on 31. 12. 2013.

Table 2. Organisational chart of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia

works on heritage (the right side of the organisation chart above) including preventive archaeology in public works and development activities, from the administrative mandate given to IPCHS when it implements the tasks of state administration (in issuing building condition and consents for works on heritage properties, in supervising works on heritage and in issuing other administrative acts – see the left side of the organisation chart above). In order that the regional offices operating on ground could better perform their administrative tasks it is indispensable that they concentrate on:

- Heritage identification, registration, valorisation
- Protection of heritage through planning
- Designation of monuments

Heritage identification and valorisation are the responsibility of IPCHS alone. On the other hand, the responsibility of registration, protection through planning and designation of monuments is a responsibility shared between the Ministry of Culture and IPCHS. For example, IPCHS is, on the basis of heritage identification and valorisation, responsible to provide data on individual heritage property

to be included in the heritage register which is managed by the Ministry of culture. Slovenia has, from 1995 on, developed a central Register of immovable cultural heritage based on the GIS technology. The Register covers all types of immovable heritage (archaeological, architectural, cultural landscapes) and serves as persistent identifier of Slovenian cultural heritage; short and uniform descriptions from the register provide “identity card of heritage”. The register gives information support to administrative conservation procedures (including spatial planning) and is also used for presentations, research, education, and fostering public awareness of heritage. In this way, registration of heritage is a part of regular identification and documenting procedures of heritage public service and a starting point for heritage protection.

In short, Cultural Heritage Register is the official on-line database of all types of immovable heritage in Slovenia (<http://giskd.situla.org/>). The register enables the interpretation of heritage in environmental context (spatial relationships, relationships to natural environment, land use, ownership ...). It also provides expert support (protection guidelines) for decisions in conservation and planning process (<http://evrd.situla.org/>). Through the register, the access to heritage data in other subsystems is user-friendly and is at the disposal not only for protection specialists and public administration but also for general public (in tourism, education, research ...).

Heritage can be statutory protected by integrating it into municipal spatial plans (as heritage areas or individual building or groups of buildings) or by designation that gives an area or an individual property the status of a monument (of local or national importance).

The role of ICHS in the designation procedures is to draft designation acts on the basis of valorisation and study of possible protective regimes, and to organise public consultations. The aim of public consultation is to enable owners of properties to be designated, local community and other interested public to give their opinion and to propose amendments. The role of the Ministry of culture is to coordinate the government procedure when designating of monuments of national importance. The act of designation is adopted by the government. Similarly, the act designating a monument of local importance is adopted by the municipal council concerned. Ministry of culture has the power to issue a temporary designation act in case when a property is under immediate threat.

The law provides for a designation by an agreement in cases of heritage areas with development issues and challenges. This type of designation is valid for a period of 5 years and can be extended if the protection aims are met by partners of the agreement. This instrument has not been put in practice yet.

In Slovenia, the spatial planning and building regulations on one hand and Cultural Heritage Protection Act on the other define the national framework for planning, rehabilitation and protection of heritage. At local levels, instruments are implemented through municipal spatial plans (general provisions for the territory of each municipality), detailed municipal spatial plans, and rehabilitation plans (the implementation provisions). In the latter case, a conservation plan for rehabilitation is to be integrated in the rehabilitation plan if a heritage area is concerned.

The role of CHPS in protection of heritage through planning is to prepare documents for planning while the role of the

Ministry of culture is to cooperate with national and local authorities and to issue administrative acts. In the starting phase of the planning procedure, the Ministry issues heritage protection guidelines and in final phase it validates draft plans if heritage guidelines are integrated into planning documents (in the form of administrative opinions).

Heritage impact assessment is regularly implemented in strategic planning and in the framework of public works and large construction plans. IPCHS is not carrying out heritage impact assessment studies – this is done by licensed bodies outside public sector. The responsibility of IPCHS is to provide for documentation and other data necessary for assessing impact of planned activities on cultural heritage.

Division of responsibilities between Ministry of culture and IPCHS takes place also in other parts of heritage protection system:

- The Ministry issues consents for archaeological research while IPCHS supervises research projects when they are carried out by free-lance archaeologists. IPCHS can also carry out archaeological field work in public development projects and excavations financed by the Ministry. The Ministry also gives subsidies for financing excavations for individuals building their homes, and for municipalities if archaeological research is needed in the framework of communal projects;
- IPCHS issues building conditions and consents for individual building projects affecting heritage while the Ministry decides if an appeal is submitted (the Ministry has the mandate to act as the second administrative level).
- The Ministry finances conservation projects directly (in case of restoration of state property) or gives subsidies for conservation and restoration on the base of public

tenders. It is also possible that the Ministry engages IPCHS to carry out special restoration works directly in major restoration project of important monuments regardless of the ownership. In other cases, IPCHS can also carry out other restoration projects on the basis of service contracts with investors.

As far as the preventive archaeology is concerned it is implemented in two general directions; the first is a part of spatial planning and the a part of public works and other development activities. In planning procedures, IPCHS Centre for Preventive Archaeology assesses the archaeological potential of areas where strategic environmental assessment is needed. In this way, reliable data necessary for such assessment to be prepared by licensed contractor is provided. In the implementation phase, archaeological prospection, evaluation and excavation on building sites on which individuals intend to build their homes or municipalities carry out communal works, are provided, archaeological research on monuments in state ownership is carried out including methodological and infrastructural development in the field of archaeological research and post-excavation processes etc.

An overview of the division of responsibilities in heritage protection system between the Ministry of culture, IPCHS and municipalities is given in the table below.

To conclude, there are some facts and figures that give additional insight into the financial part of the heritage protection system and its implementation. The figures illustrate how the financial crisis in Slovenia has caused the decrease in public funding of heritage activities and how it has affected the the number of public servants employed in IPCHS.

Group of tasks	Ministry, responsible for cultural heritage	municipalities	IPCHS
Heritage identification, registration, documentation and evaluation	Management of the Register of Cultural Heritage		Heritage identification and evaluation. Provision of information for the Register
Heritage protection in spatial planning	Cooperation with other governmental sectors and municipalities	Adoption of municipal planning acts	Analysis of heritage in spatial context Assessment of the archaeological potential. Drafting materials for Ministry guidelines and opinions concerning spatial plans
Statutory protection of monuments by designation	Ccoordinating designation procedure for monuments of national importance (designation acts for this class of monuments adopted by the government). Decrees on temporary designation	Adoption of designation acts for monuments of local importance	Preparation of recommendations for designation of monuments of national and local importance Conduct of public debates as part of designation procedure of monuments
Prevention of interventions into identified archaeological sites and preliminary archaeological research prior to development	Issuing consents for archaeological research. Funding research (mostly for individuals building their own family houses)		Execution of archaeological research funded by the Ministry, responsible for cultural heritage
Monitoring and directing interventions into heritage Execution of conservation projects	Second-level decisions (appeals) Subsidies for restoration and other projects	Subsidies for restoration and other projects	Issuing conditions and consents for interventions into heritage. Execution of some restoration projects and other projects
Acquisition of ownership of monuments	Pre-emption right in cases of sale of monuments of national importance	Pre-emption right in cases of sale of monuments of local importance	

Table 3. Division of responsibilities between Ministry of Culture, municipalities and IPCHS.

ANTIČKI EPIGRAFSKI SPOMENICI KAO DIO KULTURNO - HISTORIJSKOG NASLIJEĐA BIH

Amra ŠAČIĆ, MA
(Univerzitet u Sarajevu)

Prostor današnje Bosne i Hercegovine u cjelokupnom svom geografskom obimu u klasičnom razdoblju ljudske prošlosti je pripadao sferi euromediterranske civilizacije, čiji je nositelj na prostoru Zapadnog Balkana bila rimska država. Autohtono ilirsko stanovništvo koje je dominantno naseljavalo teritorij današnje Bosne i Hercegovine u antici nije ostavilo puno tragova u pisanim izvorima. Grčki i rimski analisti, historičari i pisci spominju ih u najvećoj mjeri u kontekstu vojnih i političkih dešavanja. Iz njihovih svjedočanstava jako malo se može saznati o kulturno - historijskom razvoju ilirskih naroda. Nasuprot pisanim izvorima, antički epigrafski spomenici su okamenjena sjećanja onog sloja ilirskog stanovništva koje bi se uslovno rečeno moglo nazvati običnim, malim ljudima.

Antički epigrafski spomenici otkrivaju širok spektar činjenica iz svakodnevnog života, ali i iz ekonomske i administrativno - pravne historije. Ipak, uprkos tome ova vrsta spomenika se u naučnom smislu tretira kao jedan od vidova materijalnih izvora za proučavanje antičke historije Bosne i Hercegovine, dok je baštinski segment epigrafske građe u potpunosti zanemaren. To je prepoznatljivo i u samom definiranju pojma epigrafije.¹ U sadržaju same

1 Matijašić pojam epigrafije definira kao povijesno - arheološku znanstvenu disciplinu koja izučava jednu vrstu povijesnih vrela, natpisa koji su uklesani, urezani ili drugačije (bojom) ispisani na

definicije jasno je podcrtano da su u pitanju izvori za proučavanje historije, dok se bilo koja druga eventualna svrha ovih spomenika ne navodi. Uprkos tome, antički epigrafski spomenici se ipak trebaju tretirati i kao dio kulturnog naslijeđa, jer pored historijskih (faktografskih) činjenica oni sadrže mnoštvo kulturnih elemenata koji daju odgovore na pitanja u vezi sa duhovnom i materijalnom kulturom ilirskih naroda koji su bili stanovnici prostora današnje Bosne i Hercegovine gotovo prije dvadeset stoljeća. Premda su ovi spomenici dominantno u fokusu arheološko - historijskih istraživanja, ova vrsta spomenika se usko veže za onomastiku, klasičnu filologiju i etnologiju. Multidisciplinarni pristup u njihovom izučavanju pokazatelj je njihove kulturno - historijske vrijednosti.

Istraživanja antičkih epigrafskih spomenika u Bosni i Hercegovini nema dug historijat. Za razliku od nekih drugih arheoloških nalaza, epigrafski spomenici se gotovo nikada ne istražuju sistematski na terenu, već su njihovi pronalasci obično rezultat slučajnosti.² Najveći broj ovih

tvrdom i trajnom materijalu (kamenu, kovini, keramici, staklu, drvetu, kosti i slično) (Matijašić 2002, 11). Međutim, bitno je naglasiti da se vrlo često na spomenicima nalaze i uklesane reljefne predstave koje kroz različite motive prate tekst spomenika.

2 U metodološkom smislu ovo se odnosi na prvu fazu istraživanja koja podrazumijeva rekognosciranje terena i iskopavanje spomenika na prvobitnoj lokaciji. Za razliku na primjer od

spomenika jeste sepulkralnog karaktera, drugi po brojnosti su kulturni i votivni spomenici, a potom slijede cestovni natpisi - miljokazi.³ Pronađen je i određeni broj natpisa na upotrebnim predmetima, a čak se na nekolicini spomenika pojavljuju i grafiti koji su interesantni u kontekstu izučavanja socijalnih prilika.

Do sada je na bosanskohercegovačkom prostoru pronađeno oko 800 epigrafskih spomenika. Zbog nedostatka monografskih djela koji bi u cijelosti obuhvatili broj

prahistorijskih gradina ili rimskih vila koje se sistematski istražuju na terenu, te njihove lokacije su vrlo često unaprijed poznate arheolozima, epigrafski spomenici su zbog sekundarne upotrebe uglavnom rezultat slučajnih nalaza. Praksa je da se oni odmah po pronalasku premještaju u lapidarijume gdje započinje druga faza istraživanja. Ona se sastoji od rekonstrukcije teksta natpisa i datiranja, zasniva se na principima sistematskog, planskog istraživanja i najčešće se realizira u muzejima ili nekim drugim institucijama zaduženim za kulturno naslijeđe. Treća faza je objavljivanje sadržaja rekonstruisanog teksta i rezultata historijske analize teksta spomenika.

3 Svi natpisi nađeni u BiH mogu se podijeliti u tri osnovne kategorije *tituli publici*, *tituli privati* i *instrumentum*. Četvrtu kategoriju natpisa bi činili spomenici pravnog karaktera (*acta*) koji nisu do sada pronađeni u BiH. Ta vrsta spomenika je općenito rijetka u rimskim provincijama Zapadnog Balkana, jer u ovu skupinu spomenika pripadaju zakonske odluke koje su klesane u kamenu i urezivane u bronci, odluke koje su donosili car, senat, vijeće dekuriona itd. Pod *acta* su spadali i kalendari s popisom dana i svetkovina, popisi konzula, popisi trijumfalnih svečanosti i slično. Zbog geografske udaljenosti od većih kulturnih centara rimske države ovi dokumenti na prostoru unutrašnjosti rimskih provincija Dalmacije i južne Panonije u čiji sastav je ulazio prostor današnje BiH se ne pojavljuju. Čak i vrlo značajan oblik *scriptura acta*, vojne diplome, koje su prisutne u zemljama antičkog Ilirika, na prostoru BiH nisu pronađene. Vojna lica se na natpisima u BiH pojavljuju na votivnim (posvetnim) i sepulkralnim (nadgrobnim) spomenicima.

epigrafskih spomenika iz Zapadne Hercegovine, na osnovu pojedinačnih radova (naučnih članaka) može se pretpostaviti da je u toj mikroregiji pronađeno oko 100 antičkih epigrafskih spomenika.⁴ Na prostoru Bosne do sada je pronađeno oko 600 natpisa, dok je na prostoru Istočne Hercegovine otkriveno oko 70 natpisa.⁵ Većina natpisa iz Bosne i Hercegovine je evidentirana u najvećem katalogu epigrafske građe *Corpus Inscriptionum Latinarum*, kao i u katalozima *L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine* i *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*. Međutim, još uvijek postoje spomenici koji nisu evidentirani i nalaze se u lapidarijumima muzeja ili privatnim kolekcijama. Iako antički epigrafski spomenici nemaju veliku materijalnu vrijednost, oni se nažalost prodaju na crnom tržištu.⁶ Upravo

4 Historijat istraživanja natpisa sa prostora Zapadne Hercegovine se u geografskom smislu vrlo često veže i za prostor jugozapadne Bosne. Razlog za to treba tražiti u činjenici da je to u etnografskom smislu teritorij koji je u ulazio u sastav delmatske politije, te se stoga vrlo često u naučnim istraživanjima tretira kao jedna mikroregija. O epigrafskoj građi navedenog prostora pisali su najviše Patch, Sergejevski, Zaninović, Rendić - Miočević, Šašel, Wilkes, Alföldy, Bojanovski, Imamović, Atanacković - Salčić, Paškvalin, Dodig, Škegro, Mesihović...

5 Mesihović je u svojoj obimnoj studiji *"Antiqvi homines Bosnae"* koja je objavljena 2011. revidirao do tada sve objavljene natpise sa prostora Bosne. Monografija ima za cilj da istraži individualnost, a ne da bude opći *corpus inscriptiones* ili katalog epigrafskih spomenika. Spomenici Istočne Hercegovine analizirani su u magistarskom radu Amra Šačić *Antički epigrafski spomenici Istočne Hercegovine*, a tema je odbranjena 2011. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

6 Na različitim akciskom - kupoprodajnim internet oglasnicima pojavljuje se informacije o ponudi za prodaju antičkih epigrafskih spomenika. Kao primjer za takav negativan odnos prema

zbog takvog odnosa prema natpisima, u prošlosti su neki od spomenika zauvijek izgubljeni i danas za njihovo postojanje se zna samo zahvaljujući skicama koje su radili naučnici poput Arthura Evansa, Carla Patscha ili Dimitrija Sergejevskog. Također nerijetko se dešava da i muzeji koriste antičke epigrafske spomenike kao svojevrsne ukrase ispred zgrade tih ustanova. To rezultira da vlaga i drugi klimatski faktori uništavaju tekst i reljef spomenika pa već nakon jedne decenije u takvim uslovima spomenik više nije čitljiv i epigrafi se moraju oslanjati na ranije urađene skice. Taj negativni trend prisutan je ne samo u Bosni i Hercegovini već i u drugim zemljama regiona. Stiče se dojam da se zbog njihove relativno velike brojnosti ovi spomenici tretiraju kao manje bitan dio kulturno - historijskog naslijeđa na Zapadnom Balkanu općenito, dok se naprimjer u državama čije teritorije u antici nisu pripadale krugu rimsko - mediteranske civilizacije ovi spomenici u muzeološkom smislu bolje štite.

Pozitivan primjer odnosa prema antičkim spomenicima u kontekstu kulturno - historijskog naslijeđa jeste primjer mitreja iz Jajca. U tom bosanskohercegovačkom gradu 2012. godine je napravljen novi zaštitni objekat koji u estetskom i praktičnom smislu predstavlja dosta dobro rješenje za zaštitu i promoviranje kulta boga Mitre u Jaj-

kulturnoj baštini može se vidjeti u slučaju spomenika sa lokaliteta Ljusina, koji se nalazi u blizini Bosanske Krupe. Do ovog natpisa se došlo zahvaljujući tome što su studenti Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu na jednom portalu pronašli informaciju da se nudi na prodaju epigrafski spomenik i reljef iz antičkog perioda. Zahvaljujući brzoj reakciji Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine epigrafski spomenik je prenesen u depo Muzeja čime je spriječeno moguće uništenje spomenika ili eventualna deportacija van zemlje. (Više o ovom spomeniku, Mesihović, Kaljanac 2012, 245 - 251).

cu.⁷ Spomenik je svakodnevno dostupan široj javnosti, odnosno izložen je na javnom mjestu, ali dobro zaštićen od vanjskih utjecaja. Time se spriječilo propadanje ovog značajnog spomenika iz IV stoljeća nove ere.⁸ Za razliku od Mitrinih spomenika pronađenih u dolini Neretve, mitrej iz Jajca se ne može ubrojati u epigrafske spomenike i naveden je ovdje kao dobar primjer kako bi se trebali tretirati i antički epigrafski spomenici koji su mu po vokaciji izuzetno bliski. Ta bliskost se očituje u tome što su u mitreju nađene anepigrafske are lijepe izrade sa mnoštvom plastičnih ukrasa. Te are su predstavljale pripremljen materijal na koji iz nekog razloga nije uklesan tekst (Imamović 1977, 464).

Velika kulturno - historijska vrijednost epigrafskih spomenika posvećenih ovom orijentalnom božanstvu može se sagledati na primjeru mitreja iz Konjica, koji je jedan od najznačajnijih spomenika te vrste, ne samo u Bosni i Hercegovini već i u europskim okvirima. Pripada tzv. slo-

7 Hram je obnovljen u okviru MDG-F programa "Unapređenje kulturnog razumijevanja u BiH" finansiranog sredstvima vlade Kraljevine Španije.

8 Datacija spomenika urađena je na osnovu analize koju je 1937. godine izvršio Dimitrije Sergejevski, a koju su u svojim radovima potvrdili Zotović i Imamović (Više Sregejevski, 1937, 11 - 18; Zotović 1973, 26; Imamović 1977, 282). Mitrej iz Jajca ima oblik nepravilnog četverougla. Uzdužna osnova iznosi 7 metara, rekonstruisana širina oko 4,50 metara. Najznačajniji dio ovog mitreja je svakako reljef na kome je detaljno prikazan mitraistički obred. Božanstvo Mitra je predstavljeno na način koji je karakterističan za taj istočnjački kult. Božanstvo odnosno Mitra ubija bika koji je plegao na zemlju, a rep mu se završava sa tri klasa. Iznad Mitrine glave postavljen je gavran, a u sceni tauroktonije prisustvuju pas, zmija i škorpion. U gornjem dijelu reljefa postavljene su biste Sola i Lune. (Zotović 1973, 26 - 27).

ženim tipovima mitrejske kultne slike i u cijeloj Europi nađeno je do sada manje od deset takvih spomenika, uglavnom u Podunavskoj i Rajnskoj regiji. Epigrafski tekst na spomenicima posvećenim Mitri iz doline Neretve otkrili su određene specifičnosti u izgovoru imena boga, te se ono tu za razliku od ostatka carstva izgovaralo u iskrivljenom obliku *Metheri*. Također, ovaj oblik epigrafskih spomenika otkriva zanimljivu činjenicu da je paganstvo bilo praktikovano u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije i nakon zabrane cara Teodozija (*Flavius Theodosius Augustus* 379 - 395). Antički epigrafski spomenici imaju veliku kulturnu vrijednost, jer govore i o domaćim božanstvima i njihovim atributima.

Slika 1. Mitrej u Jajcu (Foto: M. Kliko)

Zahvaljujući većem broju nalaza kultnih spomenika moguće je steći u djelimično vid u duhovnu kulturu Ilira, odnosno prepoznati njihova autohtona božanstva. U sjeverozapadnom dijelu Bosne, na teritoriji koju su naselja-

vali ilirski Japodi poznati po jakom vojnom otporu koji su pružili Oktavijanu, bio je raširen kult ilirskog boga Binda. U Privilici kod Bihaća pronađeno je ukupno jedanaest spomenika posvećenih navedenom božanstvu.

Nažalost deset spomenika je samo fragmentarno sačuvano, dok je u potpunosti sačuvana samo jedna ara (Imamović 1977, 95). Kroz *interpretatio romana* Bind je izjednačen sa rimskim Neptunom što ukazuje da se u ovom slučaju radi o starom ilirskom božanstvu izvora i voda.⁹ Analiza teksta votivnih spomenika iz Privilice otvara niz interesantnih kulturno - historijskih rasprava. Naime, ako se ima u vidu da se ovaj kult ne pojavljuje na širem japodskom prostoru već samo oko Privilice, Imamović je zaključio da se Bind ne veže za čitavu japodsku politiju već samo za jednu ili više dekurija koje su naseljavale prostor

9 Tekst epigrafskih spomenika posvećenih ilirskom bogu Bindu iz Privilice kod Bihaća:

Bindo N[ept]u/no s[ac]r[um] / Casu[...] n / mo. (CIL III, 14323 = CIL III, 15068 = ILJug 1683 = ILJug 229)

Bindo Neptuno / sacrum / Proculus Parm/anic(us) praepos(itus) 5/ v(otum) s(olvit)l(ibens) m(erito.) (CIL III, 14325 = ILJug 230)

[Bindo Nep]tuno / [(CIL III, 14327)

Bindo Neptuno / sacr(um) / Licinus Teuda / praep(ositus) et pri[n(ceps)] 5/ la[p]odum /v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).(CIL III, 14326)

[Bi]ndi [//]Liv[ius] / [fa]ci[undum]. (CIL III, 14327,1)

Bindo [N(eptuno) s(acrum)] / ob [h]onor(em) / [---](?)ustiPro/[to?]g(enis?) amici 5/ p(osuerunt) (CIL III, 15068.)

Bi[ndo]. (CIL III, 1506.)

B[indo Neptun]/o s[acrum] [--- Li?]cin[ius?] / Galba / mil(es) leg(ionis) I a(diutricis) 5/b(ene)[f(iciarius)] co(n)s(ularis) v(otum) [s(olvit)]. (CIL III, 15066)

Privilice kod Bihaća.¹⁰ Na osnovu toga može se zaključiti da veliki po broju dekurijski narodi poput Japoda ili Delmata se sastoje iz više manjih etničkih grupacija. Druga mogućnost jeste da se u Privlici nalazio centar japodske politije, jer se često kao dedikanti spomenika pojavljuju narodni prvaci (princepsi) Japoda.

Jedan od najboljih dokaza da su antički epigrafski spomenici dio kulturne baštine Bosne i Hercegovine jeste i *carmina epigraphica* pronađena na travničkom području za koju se smatra da je najstarije književno djelo koje je nastalo na području Bosne i Hercegovine. Očuvani nadgrobni epigrafski spomenik sa metričkim natpisom na emotivan način prikazuje tugu za prerano umrlim mladimcem.¹¹ Pjesma, iako nema veliku umjetničku vrijednost, značajna je jer daje uvid u ilirsku književnost, koja se razvijala u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Može se

10 Imamović, 1977, 97.

11 Rekonstrukcija teksta spomenika:

*Ultima clausura Par/carum stamina filo / Principii miserandi
diem / quem gloria nisi 5/ avus adque pater puerum / dedere [pr]
aeclara / militia patruoque suo iun/xerefovendum / cum primum
pulchra lanu10/ gine sumeret annos / spectantes magnun patri/
aecolumenque futurum / heu miseri gloriari sibi / laetamque
senectam 15/ crudele(m) luctumdomui / Ravenna remisit / hoc
miseris titulo pro/prium signasse dolorem*
(CIL III, 8385 (p 2256, 2328,117).

Prijevod Rendić – Miočević (1987, 125):

„Zadnjim nitima Parka, kojima sudbinu pletu, jadnom Principiju dan sad utrnu; njega jer želja za slavom, najviše djeda i oca mu, pozivu sjajnom vojničkom usmjeri, stricu ga uz bok, i na brigu, dajući. Tek što malje mu nježne zrele označiše ljeta, a dok su, jadnici, slavim ga vidjeli, rodnome kraju svome potporom moćnom, uz radosne stare mu dane, Ravenna domu povratu okrutnu žalost i tugu. Natpisom nevrijednim tim su bol iskazali svoju.“

reći da je riječ o autohtonom proizvodu iako je napisana na latinskom jeziku. Naime, i autor i naručilac teksta su bili romanizirani stanovnici lašvanskog porječja. Sastavljač teksta, koji nužno nije morao biti klesar ili naručilac spomenika, bio je poznavatelj rimske klasične književnosti što se očituje kroz pojavu stilskih figura karakterističnih za radove Lukijana i Vergilija (Mesihović 2011, 28-29). Spomenik se danas čuva u Zavičajnom muzeju u Travniku gdje je dio stalne postavke navedene kulturne institucije.

Antički epigrafski spomenici imaju posebnu vrijednost za izučavanje onomastičkog sistema Ilira i drugih etničkih skupina koje su u antičkom periodu naseljavale prostor današnje Bosne i Hercegovine. Veliki broj ilirskih i keltskih imena općenito, zabilježen je samo na epigrafskim spomenicima i na taj način su sačuvana od zaborava. Osnovne faze romanizacije domaćeg stanovništva mogu se pratiti upravo zahvaljujući onomastici. Ilirsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini postepeno usvaja sistem rimskih imena, ali bez ikakve prisile, jer nerijetko se dešava da pored rimskog genitilnog nomena osoba ima tipični ilirski *praenomen* ili *cognomen*.

Neka od imena ilirskog porijekla koja se pojavljuju na epigrafskim natpisima u Bosni i Hercegovini su: *Annia, Epikad, Pines, Tatta, Baton, Zanatis, Laedio, Zorata, Botia, Blodus, Aplis, Tito, Tritus, Dazas, Verzo* itd. Treba naglasiti da su ova imena u kontekstu ilirskih klasificirali u svojim radovima istaknuti naučnici poput *Géze Alföldya*, *Radoslava Katičića* i *Duje Rendića Miočevića*. U upotrebi se puno duže zadržavaju autohtona ženska imena u odnosu na muška što ukazuje da je proces romanizacije odnosno prilagođavanje rimskom načinu života teže bio prihvaćan od strane žena. Uočljiva je pojava da svi ženski članovi jedne porodice imaju ilirsko lično ime (*praeno-*

Slika 2. *Carmina epigraphica* iz doline Lašve
(preuzeto iz Mesihović 2011, 31.)

men), a samo carski gentilicij ukazuje da posjeduju i rimsko građanstvo.¹² Žene u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, što se može zaključiti i po načinu odijevanja prikazanom na reljefima epigrafskih spomenika, su se duže vremena odupirale rimskom utjecaju za razliku od muškog dijela populacije. Ilirska imena su najdragocjeniji tragovi ilirskog jezika koji su ostali sačuvani, te se u budućnosti treba više pažnje posvetiti onomastičkim istraživanjima prostora Bosne i Hercegovine.

ZAKLJUČAK

Antički epigrafski spomenici se bez sumnje trebaju sa većom pažnjom tretirati kao dio kulturno - historijskog naslijeđe Bosne i Hercegovine. Oni nemaju nikakvu nacionalnu konotaciju u današnjem smislu riječi, ali potvrđuju kontinuitet života na ovom prostoru. Kroz ovu vrstu spomenika se može sagledati, savremenom čovjeku hronološki dalek svijet ilirske i rimske kulture, te ga uvjeriti da su i stanovnici antičkog Ilirika bili svjesni etničke pripadnosti nekom od ilirskih naroda jer na spomenicima ponosno ističu da su Mezej, Delmat, Nares ili Breuk. Kroz natpis se otkriva način na koji oni, antički ljudi, tuguju za pokojnikom ili poštuju određeno božanstvo. Romantičarski rečeno, bajkovito je to bilo razdoblje u prošlosti ovog prostora koji se zove Bosna i Hercegovina. Iz reljefa i

12 Kao dobar primjer može poslužiti natpis iz Dobtičeva kod Bileće. Radi se o nadgrobnom spomeniku koji kćerke Zanatis i Tatta podižu majci. Sve tri žene Zorada, Zanatis i Tatta imaju ilirski praenomen, dok Elijevski genitilni nomen otkriva da je rimsko građanstvo porodica dobila u vrijeme vladavine cara Hadrijana ili Antonija Pija. Rekonstrukcija teksta spomenika glasi:

Aelia Zo/rada h(ic) s(ita) / an(norum) LX / Zanatis s/ et Tatta m(atri) / b(ene) m(e)r(e)nt(i) f(e)cerunt. (CIL III, 14620.)

natpisa antičkih epigrafskih spomenik primjetno je da je to bilo vrijeme kada su ljudi u svojoj pobožnoj mašti bosanskohercegovačke pašnjake i šume naselili nimfama kojima je svirao Silvan, a iz potoka i rijeka smijesho se Bindus.

BIBLIOGRAFIJA

Izdanja izvora

AE - *L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine*, Paris.

Apijan 2005; Illyirike (u radu: Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Situla 43, 52-81, Ljubljana.)

CIL - *Corpus Inscriptiones Latinarum*, Berlin.

ILJug – A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Lj. 1963 (nr. 1-451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Lj. 1978 (nr. 452-1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Lj. 1986 (nr. 1223-3128).

Literatura

ALFÖLDY G. (1965), *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Miteinem Beitrag von András Mócsy. Akadémiai kiadó, Budapest.

ALFÖLDY G. (1969), *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, BzN, N.F. Beiheft 4, Heidelberg.

ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE. Tom I- III; Mape 1-4, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.

ATANACKOVIĆ – SALČIĆ V. (1981), Kameni spomenici u arheološkoj zbirci u Humcu. *Naše starine*, 14-15, 1981, 257-284.

BOJANOVSKI I. (1974), *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Djela, XLVII, CBI 2, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1974.

BOJANOVSKI I. (1978), Stanje i problemi antičkih istraživanja u Hercegovini. *Tribunija* 4, 1978, 161 - 188.

BOJANOVSKI I. (1982), Novi rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja. *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S.* 33, 1982, 115– 126.

BOJANOVSKI I. (1986), Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja III. *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S.* 40/41, 1986, 79 – 108.

BOJANOVSKI I. (1988), *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Djela, LXVI, CBI 6, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1988.

ČEMAN M. H. (2000), *Res Publica Aquarum S....* Monografija Ilidža, Općina Ilidža, Sarajevo 2000.

ČREMOŠNIK I. (1957a), Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima. *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S.* 12, 1957, 217 –234.

ČREMOŠNIK I. (1957b), Rimski spomenici iz okoline Bihaća. *Glasnik Zemaljskog Muzeja, N.S.* 12, 1957, 163 – 172.

ČREMOŠNIK I. (1960), Predhodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku. *Glasnik Zemaljskog Muzeja, N.S. Arheologija*, 14 / 15: 173 – 184.

DORCEY P. F. (1992), *The Cult of Silvanus, Columbia Studies in the Classical Tradicion*. Leiden - New York – Köln 1992.

GABRIČEVIĆ B. (1953), O nekim mitričkim natpisima Sarajevskog muzeja, *Glasnik Zemaljskog Muzeja, N.S.* 8, 1953, 141 - 144.

GABRIČEVIĆ B. (1959), Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicim svjetlu epigrafičke analize glagola „deasciare“ (exacisciare). *Arheološki radovi i rasprave* 1, 1959, 299 - 310.

IMAMOVIĆ E. (1977), *Antički votivni i kultni spomenici Bosne i Hercegovine*. Veselin Masleša, Sarajevo 1977..

KATIČIĆ R. (1964), Suvremena istraživanja o jeziku strosjedilaca ilirskih provincija, *ANU BIH, Centar za balkanološka istraživanja* 1, *Godišnjak* 2, 1964, 9 – 58.

KATIČIĆ R. (1965), *Zur frage der keltischen und panonischen Namengebieten im romischen Dalmatien*, *ANU BIH, Centar za balkanološka istraživanja* 1, *Godišnjak* 3, 1965, 53 - 76.

MATIJAŠIĆ R. (2002), *Uvod u latinsku epigrafiju*. Filozofski fakultet u Puli, Pula 2002.

MESIHOVIĆ S. (2011a), *Rimski vuk i ilirska zmija - posljednja borba*. Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011.

MESIHOVIĆ S. (2011b), *Antiqvi homines Bosnae*. Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011

MESIHOVIĆ S. i KALJANAC A. (2012), Novootkriveni antički epigrafski spomenik iz Ljusine kod Bosanske Krupe, *Glasnik Zemljskog Muzeja*, N.S. 53, 2012, 245 - 251.

PAŠALIĆ E. (1960), *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.

PAŠKVALIN V. (1969), Rimski žrtvenici iz Starog Majdana, *Glasnik Zemljskog Muzeja*, N.S. 24, 1969, 165 - 169.

PAŠKVALIN V. (1983), Nekoliko epigrafskih spomenika rimskog doba iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemljskog Muzeja*, N.S. 38, 1983, 95 - 108.

PAŠKVALIN V. (2012), *Antički sepulkarni spomenici sa područja Bosne i Hercegovine*. Djela, LXXX III, CBI 9, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 2012.

PATSCH C. (1897), Mithraeum u Konjicu, *Glasnik Zemljskog Muzeja*, god. IX, sv. 4, 1897, 629 -645.

RENDIĆ - MIOČEVIĆ D. (1948), *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*. Vijesnik z arheologiju i povijest Dalmatinsku 52, Split 1948.

RENDIĆ - MIOČEVIĆ D. (1951), Onomastička pitanja sa teritorija ilirskih Dalmata, *Glasnik Zemljskog Muzeja* N.S. 6, 1951, 33 - 48.

SERGEJEVSKI D. (1934), Rimski spomenici iz Bosne. *Spomenik Srpske akademije nauka i umjetnosti*, 77, 1934, 1 - 28.

ŠKEGRO A. (1997), Inscriptiones latinae et graece Bosnia et Hercegovina. *Zavod za povjesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 1, 1997, 85 - 116.

ŠKEGRO A. (2003), Rimski spomenici iz Bosne i Herecegovine, *Vijesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 36, 2003, 135 - 164.

WILKES J.J. (2001), *Iliri.*, Laus, Split 2001.

ZANINOVIĆ M. (1966), Ilirsko pleme Delmati I, *ANU BIH, Centar zabalkanološka istraživanja*, *Godišnjak* 4, 1966, 27 - 93.

ZANINOVIĆ M. (1967), Ilirsko pleme Delmati II, *ANU BIH, Centar zabalkanološka istraživanja*, *Godišnjak* 5, 1967, 135 - 164.

ZOTOVIĆ Lj. (1973), *Mitraizam na tlu Jugoslavije*. Arheološki institut, Beograd 1973.

REFLEKSIJA O IDENTITETU I BAŠTINI: O BOSANSKOJ KRAJINI I BOSNI I HERCEGOVINI – ZEMLJI SA DVA LICA

Mitja GUŠTIN
(Univerza na Primorskem)

Uvod

U okviru međunarodnog projekta „BIHERIT - Curricular reform of heritage sciences in Bosnia and Herzegovina“ grupa profesora sa Univerziteta Primorska iz Kopra obavezala se u školskoj godini 2012./13. i 2013./14. studentima Filozofskih fakulteta u Sarajevu, Tuzli i Banja Luci približiti saznanja o baštini na intimnoj, lokalnoj, regionalnoj i globalnoj razini. Kao dopuna nastavi u okviru projekta je organiziran i niz tematskih radionica za studente i stručnjake na kojima sam, sa predavanjima Bosanska Krajina, prirodni i kulturni biser (Banja Luka 27.2.2014), So – izvor života (Tuzla 8.5.2014) i Teaching and researching identity and heritage with students – Case of Bosnia (Sarajevo 13.7.2014), pre svega želio ponovno upozoriti na određeno nasleđe i neke sadržaje, koji su u mojim očima, kao posjetioca sa strane, od posebne važnosti za područje Bosne i deo su njenog identita.

Bosanska Krajina

U okviru intenzivnih druženja sa studentima u okviru seminarskog rada na temu baštine mnogo pažnje polagao sam prepoznavanju identiteta njih samih i važnosti poznavanja pojedinih grana porodice kako po majci tako i po ocu. U daljnjem procesu studijskog rada naglasak je pre svega bio na kreativnosti, projektnom načinu pristu-

pa i razmišljanja o nasleđu te izgradnja znanja na primjerima, koji su tako deo svetske baštine kao i sastavni deo studentskih zavičaja i tamošnjih tradicija.

Za razumijevanje svoje okoline kroz graditeljsko nasleđe Bosne vrlo su pogodne teme od praistorijskih sojenica do tradicionalne gradnje brvnare kao osnovni tip koji je rezultat obimnih prirodnih šumskih bogastava, dok je u urbanim sredinama važno formiranje srednjevjekovnih zidanih utvrđenja, osmanskih trgova i kamenih mostova te početak industrijalizacije sa izgradnjom novih središta za vreme Austro-Ugarske.

Uz mnoga prirodna bogastva, koja daju identitet pojedinim krajevima, za ovu regiju su još prije manje od 100 godina bili važni dijelovi karakterističkog pejzaža, na rekama i potocima smješteni veliki kompleksi vodenica za proizvodnju brašna. Uz njih u to se vreme postavljaju i pojedini proizvodni centri na bazi sirovina, kao npr. solni izvori u tuzlanskom bazenu, zbog kojih Tuzla u 20. veku postaje jedno od najpoznatijih mjesta na centralnom Balkanu.

Identitet

Nastava je proces između studenata i profesora gdje je za uspjeh potrebna znatiželja sa obe strane. Studenti bi se trebali pre nastave zapitati: Šta će nama ovaj profesor da

ispriča npr. o pitanjima baštine, autentičnosti, tradicije, vrednovanja i kako će on shvatiti njihovu individualnost unutar različitih oblika nastave i pitanja kojima će biti izloženi da bi tu temu obiteljskog i šireg kulturno-istorijskog nasleđa, koja je po svojoj suštini deo studentove svakašnjice savladali, ako treba i preneli na svoje vršnjake? I da li je profesor, u želji da prenese svoje znanje, isto tako znatiželjan te da li, gledajući studente na prvom času, sebi postavlja pitanja: odakle je pojedini student/ica, ko su mu roditelji i šira porodica, kako izgleda njegov zavičaj, gdje je pohađao osnovnu i srednju školu, koje su tradicionalne porodične i verske prakse i kakav je njegov socialni status, što se na kraju krajeva odražava i na njegovom studentskom životu. Tako je na samom početku nastavnikova zadaća: kako pristupiti svakom pojedincu da se zainteresuje za teme nastave, a poslije i za svoju okolinu u kojoj su baština i nasleđe prisutni već rodovima. Do koje mjere studenti/ce poznaju porodice svojih baka i dedova, da-li primjećuju tradicionalne običaje i stara karakteristična zdanja i u svojoj okolini? Da li su svesni šta sve stvara njihov identitet?

Iako su studenti Istoriskog odjelenja Filozofskog fakulteta u Banja Luci iz različitih krajeva, zajednički im je studij jedne od humanističkih nauka. Zavičaj, kraj u kojem su završili osnovnu školu, je u njihovoj podsvjesti utisnut za sva vremena, uprkos novim intenzivnim doživljajima urbanih sredina srednješkolskog i univerzitetskog perioda.

Tako smemo za ovu populaciju iz malih krajeva u okolici Banja Luke reći da je u njima utisnut pre svega domaći krajolik u kome se prepliću velebna šumska područja sa planinskim pašnjacima i mnoge reke i potoci sa romantičnim vodopadima. To je pre svega zelena priroda Bosanske krajine sa prekrasnim tokovima Une, Sane i Vrbasa čije vode teku preko Plitvičkih jezera do Kvarnera, a na

Slika 1. Grupa studenata iz Istoriskog odjelenja Filozofskog fakulteta u posjeti Muzeju Republike Srpske u Banja Luci, studijska godina 2012/2013 sa prof. Mitja Guštinom. Levo stoje arheolozi Boris Radaković, mag. Slavica Arsenije, Goran Simonović (foto Ivana Pandžić).

drugu stranu do brdovitih predjela centralne i istočne Bosne, koji graniče sa krševitim golim kamenim svetom Hercegovine, jedan sasvim drugi svijet koji je dio dinarsko-jadranskog zaleđa

U tom rodnom krajoliku, kojeg danas uz magistralne puteve obeležavaju prije svega savremene stambene kuće, njegov se pravi obraz sakriva u dinamičnoj slici pokrajine sa tokovima rijeka i brojnim vodopadima. Krajolik je na sreću na mnogim mjestima očuvao visoki stepen prirodnog stanja i danas je na pojedinim mjestima prepoznat kao kvalitetan prostor u kojemu stvaranje prirodnih parkova nudi instrument za njihovo očuvanje i očuvanje prepoznatljivog identiteta tih predjela.

Slika 2. Štrbački buk na Uni, park prirode i vodopada.

Olimpijada

Olimpijada 1984. godine bila je svjetski uspjeh tadašnjeg Sarajeva i cjelokupnog bosansko-hercegovačkog društva uzajedničkoj sportskoj ambiciji udruženih naroda i narodnosti Jugoslavije. Sarajevo je kandidovanjem i organizacijom olimpijade postiglo proboj na svjetsku listu gradova, koji su uspjeli stvoriti sebi vječnu besmrtnost.

Uz mnoge društvene, privredne i sportske ambicije cjelokupne zajednice za vreme dugogodišnjih ugovaranja realizacije u okviru olimpijskih foruma trebalo je pripremiti terene i saradnike te ujedno izabrati i simbol te velike sportske manifestacije. Maskota sarajevske Olimpijade izabrana je pomoću brojnih čitaoca jugoslovenskih novina, koji su birali između likova gamsa, lisice, dikobraza, vjeverice, janjeta i pahulje te izabrali Jahorinka, danas poznatog Vučka, kojeg je nacrtao poznati karikaturist Jože Trobec iz Kranja.

Slika 3. Vučko, mala metalna skulptura iz olimpijske godine Sarajevo 1984 i savremena edicija sa magnetom na današnjem tržištu suvenira.

Danas, nakon 30 godina mali je Vučko još uvijek jedan od najuspelijih i najpopularnijih maskota Olimpijskih igara uopšte i kao takav je istorijski znak za veliko sportsko takmičenje u gradu i u planinama iznad Sarajeva. Prisutan u svim suvenirnicama, knjižarama i domovima žitelja Bosne i Hercegovine, taj mali lik odražava konkretno i na simbolnoj razini primjer kolektivne svijesti u današnjem globalnom svetu na sve ono dobro što se desilo 1984. godine. Na pobjednike, na takmičare, na Jahorinu, na Sarajevo, na mladost tadašnje sportske i ljudske zajednice.

Sarajevski Vučko je simbol koji je našao mjesto u svim olimpijskim centrima širom svijeta i još danas nakon toliko godina predstavlja u riznici maskota jedan dominantan lik, koji sa vremenom nije izgubio ni svježinu, ni identitet o porijeklu svoga postojanja.

Sa nastavom o baštini i nasleđu banjalučkim (tuzlanskim i sarajevskim) studentima, pojedincima u punoj životnoj snazi sa obiteljskim korjenima, na nekim primjerima iz Bosanske Krajine sa svojim prirodnim bogastvima i specifično i kulturno-istorijskom pričom, a na kraju i sa Vučkom, potencirani su neki od identiteta koji čine naše prepoznavanje nekog kraja, regije.

Sa stajališta pojedinca i njegovih osobnih afiniteta spomenuti identiteti ne treba da su prioritete, pošto širina prepoznavanja okoline i pojedincima bližih motiva, radnji, običaja, oblika spomenika obuhvata mnogo više pa zbog drugačijih saznanja i interesa stvara nove mogućnosti. Ali sa stajališta univerzalnih mjerila vrijednosti u Bosni, uz same ljude i njihove vrednote, još uvijek brojne vodenice i sarajevski Vučko prepoznatljiv su i mnogima zajednički identitet.

Bosna i Hercegovina

Nemački fotograf Kurt Hielscher (1881-1948), poznat po izvanrednim fotomonografijama brojnih europskih zemalja, 1926. godine je u evropskoj izdavačkoj kući Wasmuth u Berlinu objavio fotomonografiju sa naslovom Jugoslavija i prvim podnaslovom: Slovenien, Kroatien, Dalmatien, Montenegro, Herzegowina, Bosnien, Serbien i sa drugim podnaslovom: Landschaft, Baukunst, Volksleben, čime je podvukao svoju namjeru da svojim slikama prikaže krajolik, umjetnost graditeljstva te život naroda iz pojedinih zemalja Jugoslavije.

Knjiga sa odličnim crno-bijelim fotografijama velikog formata brojnim slikama prikazuje mnoge, još i danas poznate i nepromjenjene alpske motive kao npr. otok na Bledu, planinu Triglav ili jadransku obalu sa deta-

ljima iz Trogira, Šibenika, Dubrovnika itd.. U njegovoj monografiji važno mjesto zauzimaju i prirodne ljepote kao npr. vodopadi Krke i Plitvička jezera itd. Uz divljenje umjetničkog oka fotografa i ljepote fotografije, vrijednost fotomonografije je posebice u onim motivima, gdje su se krajolik, urbana okolina i same situacije određenog prostora, u smislu arhitekturnog nasljeđa ili narodnih običaja i nošnje, drastično promijenili. Pomoću ovih snimaka raspolažemo sa izvanrednim dokumentima onog doba i imamo mogućnost da usporedimo panoramske situacije, a i ljudski život prije 80 godina sa stanjem danas.

Zahvaljujući potrebama vojnog i privredno strateškog upoznavanja zemlje nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1878. godine i radoznalosti različitih prirodnjačkih i humanističkih naučnika uz brojne arhivske dokumente došlo je i do izdavanja opsežnih putopisa različitih autora kao npr. Johann von Asboth (Wien 1888), A. Hartlebens Verlag (Wien, Pest, Leipzig 1892), Guillaume Capusa (Paris 1896), Heinrich Renner (Berlin 1896), Preindlsberger – Mrazović (Dresden 1900), Die Österreichisch-ungarische Monarchie Bosnien und Herzegowina (Wien 1901) i dr. U njima su objavljene brojne ilustracije, za dopunu tekstova štampane pomoću vrsnih bakroreza, ali i prve fotografije, koje su krajem 19. vijeka pridobile na važnosti. Dokumentacijska fotografije zauzela je mjesto, koje drži još danas.

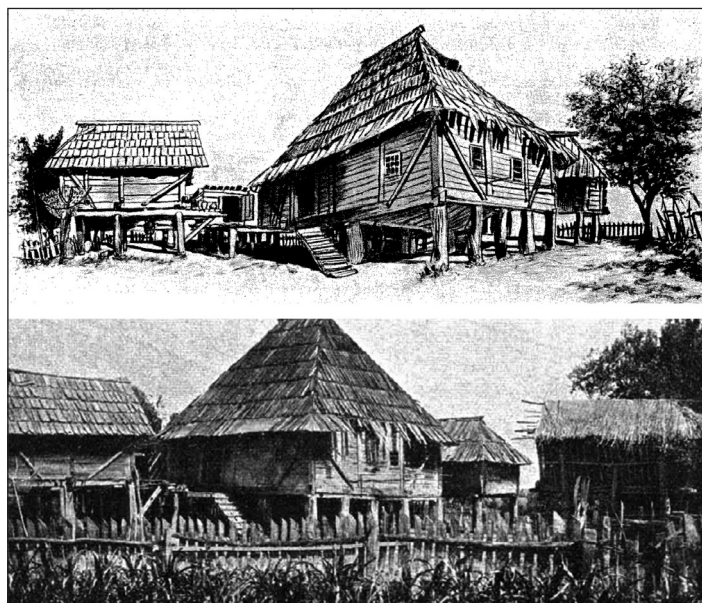
Muzej

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, osnovan još daleko 1888. godine, njegov brzi razvoj i izvanredna naučna djelatnost prisutni su od samog početka. Ubrzo nakon osnivanja počeo je sa izdavanjem vrhunske naučne edicije

Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegowina odnosno Glasnik Zemaljskog muzeja, edicije koja je bila realizirana na evropskoj razini te je postavila historiju i kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine na zemljopisnu kartu Evrope. Između brojnih naučnih saznanja i otkrića u tim se brojevima pojavljuju i prve fotografije sa terenskih istraživanja prirodnjačkog, arheološkog, etnografskog i historijskog karaktera.

Ukratko, do kraja 19. stoljeća, ovaj je muzej postao ustanova koja je tokom svog rada pružala odlične dugoročne rezultate – zapošljavajući vrsne naučnike sa mrežom evropskih veza. Muzej je ostao jedan od najistaknutijih naučnih i kulturnih institucija Jugoslavije i u drugoj polovini 20. stoljeća.

Slika 4. Donja Dolina, sojenice-Mije Vidica (Bosanska Gradiška po V. Čurčić 1910; 1913).

Za vreme razornog rata devedesetih godina muzej je stradao, kako u spoljnjem izgledu, tako i u pogledu ljudskih resursa. Još veća katastrofa je uslijedila zbog nemoći stvaranja konsistentne kulturne politike u zemlji i Sarajevu. Problemi su kulminirali 2012. godine kada je zajednica, zbog političkih sukoba, napustila muzej praktično bez ikakvih sredstava.

Bosna

Imati u ruci knjigu *Jugoslavija* (Berlin 1926) znači putovati očima Kurta Hielschera po najinteresantnijim krajevima tadašnje Jugoslavije. Bosni posvećene su stranice od 89. do 133. U knjizi ima skoro dvadesetak fotografija sa motivima iz Bosne i Hercegovine, odmah se na njima može primijetiti vrlo prepoznatljive morfološke karakteristike njenog pejzaža, uključujući prirodu, tradicionalnu arhitekturu i nošnju stanovnika.

Tako nam se kroz njegove fotografije, kao i tekstove i ilustracije brojnih putopisaca s kraja 19. vijeka, dočara krajolik, privredu i standard života koji je u Bosni temeljio na prirodnom šumskom bogatstvu, koje je davalo drvo kao osnovni građevinski materijal i vodenim tokovima sa prekrasnim vodopadima, koji su stvarali život uz vodu i davali energiju za brojne male mlinove toga vremena.

Drvena brvnara sa krovom od šindla – malih dasaka bila je tradicionalna pučka građevina ruralne životne sredine. Tradicionalni materijal i način građe u smislu brvnare karakteriše tako domove seljaka i njihove privredne zgrade, domove siromašnijih građana u predgrađu, a stoljećima su od brvna u cijelosti bile izgrađene i džamije i kršćanske crkve. Zbog tih osnovnih prirodnih šum-

Slika 5. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2013 – 2014. godine (foto M. Guštin, 15. 05. 2013).

skih dobara i razvijene poljoprivrede Bosna, posebice Bosanska krajina vijekovima bila je prepuna vodenica – malih i većih mlinova za brašno koji su u velikom broju prelazili tokove rijeka Une, Vrbasa i Sane ili bili izgrađeni na strmoj obali manjih potoka. Zbog brojne pojave ma-

Slika 6. Siromašno predgrađe Jajca sa drvenim kućama pokrivenim šindlom i drveni minaret (Hielscher 1926, 117).

lih mlinova na jedan kamen – potočara, sa direktnom vertikalnom osovinom od središta kamena do turbine, izrađene od drvenih „kašika“, na području Bosne, ovaj je tip mlinova već krajem 16. vijeka bio poznat kao „bosanski tip“ mlina (Sturm 1716).

Slika 7. Plivsko jezero kod Jajca. »Bosanski« mlinovi kašikare - s vodoravnom turbinom na vertikalnoj osi (Hielscher 1926, 109, foto M. Guštin 2013).

Hercegovina

Kurt Hielscher je fotografijama vrlo dobro predstavio i karakteristike Hercegovine koja obiluje dinarskim kršem:

kamen, voda i skromni komadi zemlje su izvor života, koji je sam po sebi tradicionalno bogat i vrlo lijep a ujedno i surov u tom kršu zaleđa Jadranskog mora. Tradicionalne građevine na tim prostorima, uključujući seoska domaćinstva, gradske kuće, dućane i radnje, mlinove, stupove, bile su izrađene od pravilno složenog, malterom vezanog, kamena - od prirodnog materijala čija se upotreba u tim krajevima sam po sebi nameće. Kamen je kao građevinski materijal na raspolaganju bio već time da su polja morala biti očišćena kako bi se došlo do zemlje i omogućila zemljoradnja. Sve su tradicionalne zgrade (džamije, crkve, domaćinstva i mostovi) u Hercegovini od kamena. Kamena su npr. i ona mala zdanja što služe kao privremeni zaklon kod rada na polju. Ujedno je velik dio krajolika prekriven brojnim suhozidima, kojima je bilo omeđeno vlasništvo, polja zaštićena od divljih životinja te osigurano čuvanje onog tankog sloja zemlje pred erozijom.

Glavna karakteristika tradicionalnih građevina u Hercegovini su veliki kameni krovovi - popločani sa skrilama. Slojevi pločastog vapnenca bili su kao građevinski materijal pri ruci u okolini, gdje su za vađenje tog kamena nastali mali kamenolomi. Krovovi popločani sa skrilama još danas u gradovima ili tamo gdje je nekoliko kuća zajedno daju vrlo naočito karakteristiku već većinom kamenom pejzažu Hercegovine.

Za razliku od Bosne, koja je još prije dvije generacije bila zemlja mlinova i mlinčića, u Hercegovini su vodni tokovi malobrojni i snaga vode koncentriranije se koristila. Tamo još danas postoje veći, pažljivo zidani mlinovi na više kamena, koji su bili u funkciji mlinova u kojima se redovito mljela pšenica i kukuruz.

U prilogu Bosna i Hercegovina - jedna zemlja sa dva lica pre svega dajemo osvrt na postojanje historijske fotogra-

fije koja nam, na jedan vrlo precizan faktografski način, omogućava najbolju dopunu za interpretaciju arhivskih dokumenta, prepoznavanje transformacije prirode i praćenje razvoja određene oblasti na različitim razinama od industrijalizacije, do poljoprivrede, od urbanizacije do novih prirodnih oblasti.

Arhivska foto dokumentacija ima, zajedno sa analizom fotografija, veliko značenje i kod prepoznavanja različitih aspekata zajednica i pojedinaca i identifikacije nasljeđa sa aspekta brojnih nauka, pre svega humanističkih (arheologija, antropologija, etnologija, geografija, historija umjetnosti, historija). Ništa manje se fotografija ne koristi danas i na područjima društvenih i prirodnjačkih istraživanja.

Ako su na početku fotografije bile pre svega dokumentacija i stvar određenog publiciteta i identiteta (razglednice), danas su te iste fotografije, a uz njih tokom vremena i mnoge nove snimane specijalizirano za turističke, propagandne, tehničke, infrastrukturne, strateške i naučne svrhe, dragocjen izvor za cjelokupnu, interdisciplinarnu interpretaciju životne okoline.

Slika 8. Pučko predgrađe Trebinja sa minaretom od kamena i karakterističnim krovovima od kamenih pločama (Hielscher 1926, str. 100).

Slika 9. Kameni mlin u Blagaju (foto R. Dodig 2013).

BIBLIOGRAFIJA

VON ASBOTH J. (1888), *Bosnien und die Gercegovina*. Wien 1888.

CAPUS G. (1896), *A travers la Bosnie et L'Herzegovine*. Paris 1896.

ČURČIĆ V. (1910), *Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1910.

ČURČIĆ V. (1913), Recente Pfahlbauten von Donja Dolina in Bosnien. *Zeitschrift für österreichische Volkskunde*. Beiheft. Wien 1913.

DIE ÖSTERREICHISCH – UNGARISCHE MONARCHIE BOSNIEN UND HERZEGOVINA (1901), Wien 1901.

REISEROUTEN IN BOSNIEN UND DER HERZEGOVINA (1892). Hartlebens A. Verlag Wien, Pest, Leipzig 1892.

HIELSCHER K. (1926), *Jugoslavien - Landschaft, Baukunst, Volksleben*. Orbis terarum, Berlin 1926.

PREINDLSBERGER – MRAZOVIĆ M. (1900), *Bosnisches Skizzenbuch*. Dresden 1900.

RADIMSKY W. (1897), Prähistorische Pfahlbau von Ripač bei Bihać, *WMBH V*, 1897.

RENNER H. (1896), *Durch Bosnien und die Hercegovina*. Berlin 1896.

STURM L. K. (1718), *Die vollständige Mühlenbaukunst*. Augsburg 1718.

TEHNOLOGIJA

COMPUTER VISUALIZATIONS OF ARCHITECTURE

Nika LUŽNIK
(University of Ljubljana)

Introduction

One of the most important parts of preservation of archaeological finds is their interpretation. On field the first interpretation of archaeological remains is subjective explanation based on experiences, knowledge and expectations of the archaeologist that places them in space and time and ascribe them their value. A quality interpretation provides also the broad public with proper understanding and evaluation of the remains and should encourage an emotional connection to the remains and induce respect and love towards the history of place and the desire to preserve and protect cultural heritage (Colquhoun 2005; Kohl, Eubanks 2008).

With the rapid development of computer graphic technologies, especially computer 3D graphics the opportunity has arisen to satisfy the needs of scientific as well as public presentation of interpretation in an efficient and captivating way. In a virtually rebuilt environment different scientific theories can be tested out as well as attractively presented to the public.

The scientific discipline that seeks to research and develop ways of using computer-based visualisation for the comprehensive management of archaeological heritage is called Virtual Archaeology. It includes virtual reconstruction, recreation, anastylosis and restoration of archaeological finds aiming to produce highly detailed images of the past (Principles of Seville 2008).

Discussion

Computer 3d visualisations are usually created by professionals in the field of graphic design usually referred to as 3d artists. In this multidisciplinary cooperation between the latter and archaeologists is very commonly present a communication gap that results in a low quality representation. To avoid this it is of great importance that archaeologists know what kind of base data is best for the purpose of computer 3d visualisation and what scope the interpretation should take as well as what they intend the final product to be.

In order to provide the best possible ground data for such a visualisation different techniques of data acquisition can be introduced to the regular workflow of archaeological research procedures e.g. excavations. These can be precise though financially demanding remote or near range sensing techniques (Bryan 2006; Barber, Mills 2007; English Heritage 2010; Andrews, Bedford, Blake, Bryan, Cromwell 2010) or cost efficient photogrammetry methods (Schaich 2013; Robertson, Cipolla 2009). All of these result in a point cloud data which can be surfaced to generate a CAD model that is later used for reconstruction. If not available also more traditional manual or total station measurements may be employed. Another type of ground data is the result of non-invasive archaeological surveys like aerial and satellite photography, laser scanning [LIDAR (Light Detection and Ranging

or Laser Imaging Detection and Ranging) and traditional 3d scanning] and geophysical surveys (electromagnetic conductivity, magnetic gradient, electric resistivity, ground penetrating radar - GPR), most often a multi-layered ground plan (Historic New England 2012; David 1995; Piro 2009).

This data is then passed to the graphic 3D artist and is together with the initial interpretation, which is based on previously acquired data of past and/or present research, in the process of building of a virtual environment of the past complemented with additional information resulting from: complementary research on the site such as geomorphologic, geographical, palinological, dendrochronologic, architectural, art history research etc.; very carefully studied and employed historical sources that provide a subjective comprehending of the subject and/or first-hand technical details; and analogies from contemporary era or present ethnographical structures of the area which share due to the same environmental circumstances e.g. similar architectural solutions in many instances.

A quality reconstruction of a virtual past environment encompasses three important sections: terrain, architecture and small items (Figure 6).

The first step in the study of a particular landscape is examining its topography, surface shape and its features. Further its inner structure must be determined in order to recognize the processes that shaped it. For this purpose various methods are used which are all efficiently combined in geomorphology that gives the best possible answers to how landscape looked like in a previous time period and consequently enables a historic model of the landscape to be built (Goudie 1990).

Figure 6. Reconstructed knife based on 3d scan and analogies and its implementation into the scene (7reasons Medien GmbH).

The results are also very useful in connection with archaeological deposits and understanding of post-depositional processes. Important parts in the landscape construction are also the anthropogenic features that sometimes even irreversibly change its appearance. These can be for example fields, roads, quarries etc. Depending on the desired effect these elements are either added to or extracted out of the terrain model or they are only displayed in the terrain texture (Figure 1).

Later, in an urban environment once the landscape has been established and the basic data extrapolation of the architectural remains was done (Figure 2) the next step is the definition of volumes and open spaces.

Very appropriate for this task are the aero-photography and the geophysical results since they usually cover a larger area of an undisturbed archaeological site or in some cases morphology of the ancient urban planning can be still visible in the modern city layout. The outlines of streets, larger architectural features like city defensive structures and public buildings were incorporated

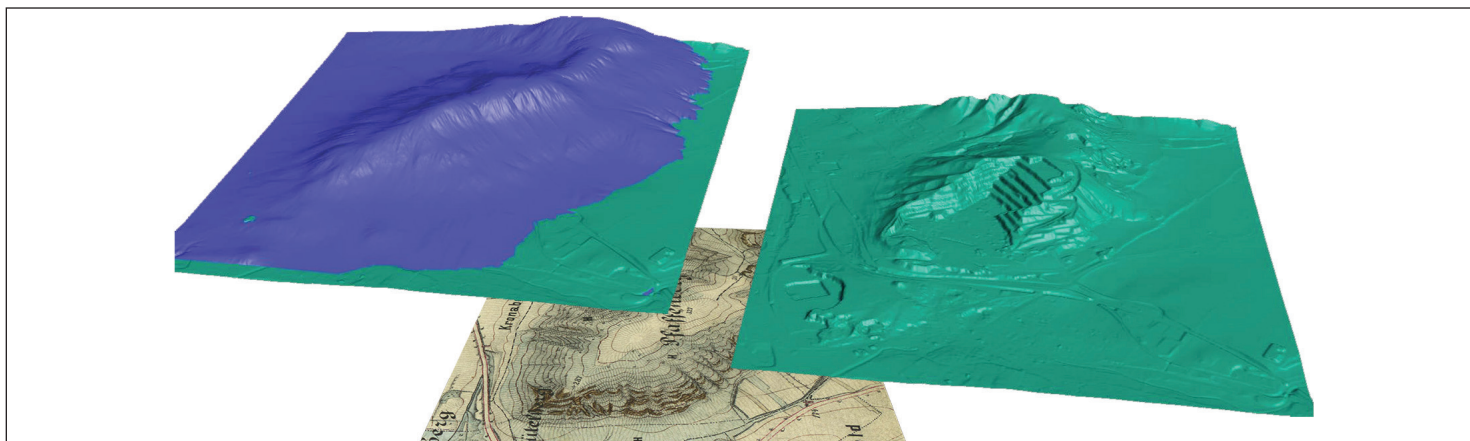

Figure 1. Modelling of an ancient terrain based on LIDAR scan and historical map. 7reasons Medien GmbH.

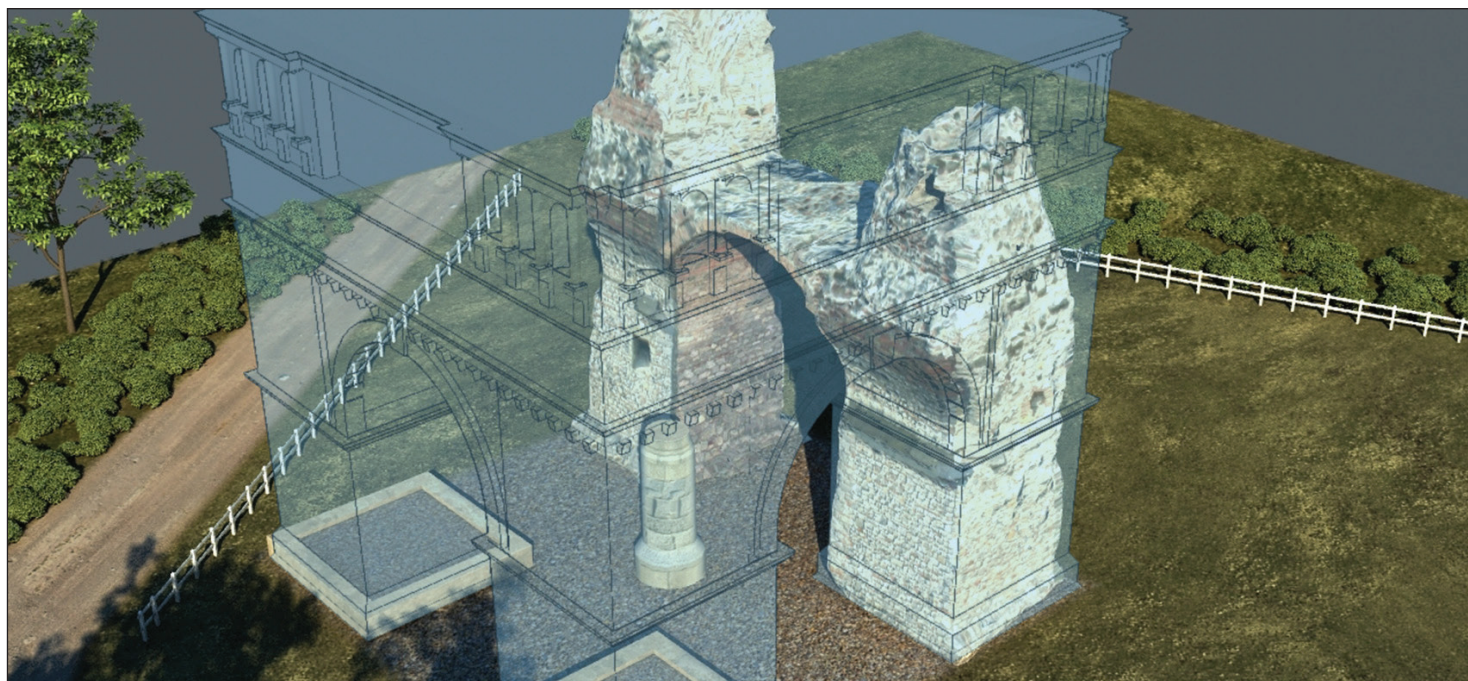

Figure 2. Extrapolation of data in the case of Heidendor in Carnuntum, Austria based on 3d scan of standing remains and analogies. 7reasons Medien GmbH.

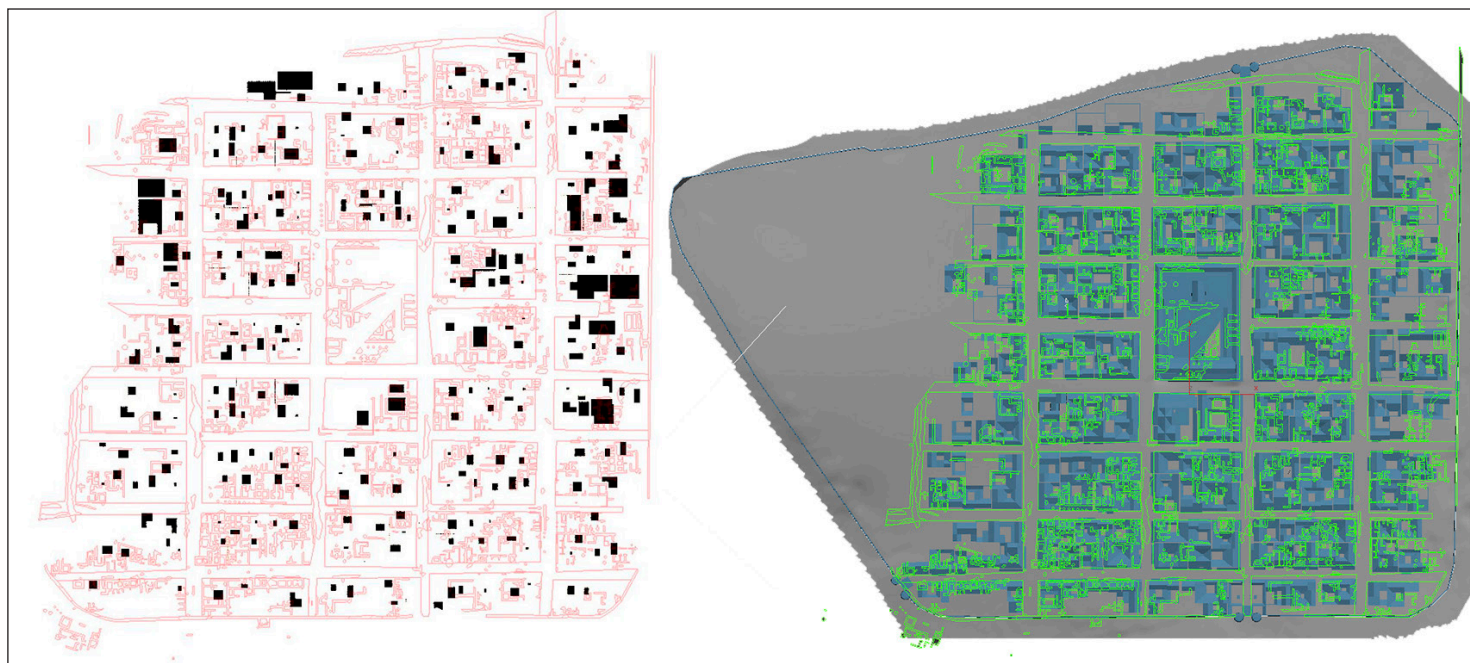

Figure 3. Defining open spaces and volumes in Ammaia, Portugal. 7reasons Medien GmbH.

into the settlements in later periods and survived to the present day. This visual evidence can be overlaid with the hypothetical interpretation to achieve a higher level of certainty.

In the example of the GPR results from the Roman site of Ammaia (Alto Alentejo, Portugal) first the street network was determined, following with the recognition of bigger public open spaces (forum, amphitheatre), insulas' division inside the city grid and at last domestic open spaces (*atria*, backyards). Afterwards volumes were defined taking into account the width and the direction of the buildings walls in order to differentiate the house boundaries (Figure 3).

Very often the urban distribution depends greatly on the function of the different objects. To determine these previous research, used sources and their interpretation must be taken into account. Of great help for ascertainment **of different functional city areas and specific buildings** are the found artefacts and analogies.

For example position of public buildings (temples, markets, administrative buildings, etc.) can be determined easier than the rest based on their size and prominent location. Similarly were factories or workshops traditionally located on the outskirts of the settlements due to generation of disturbing residues. Most of the buildings have depending on their function also a special form (Figure 4).

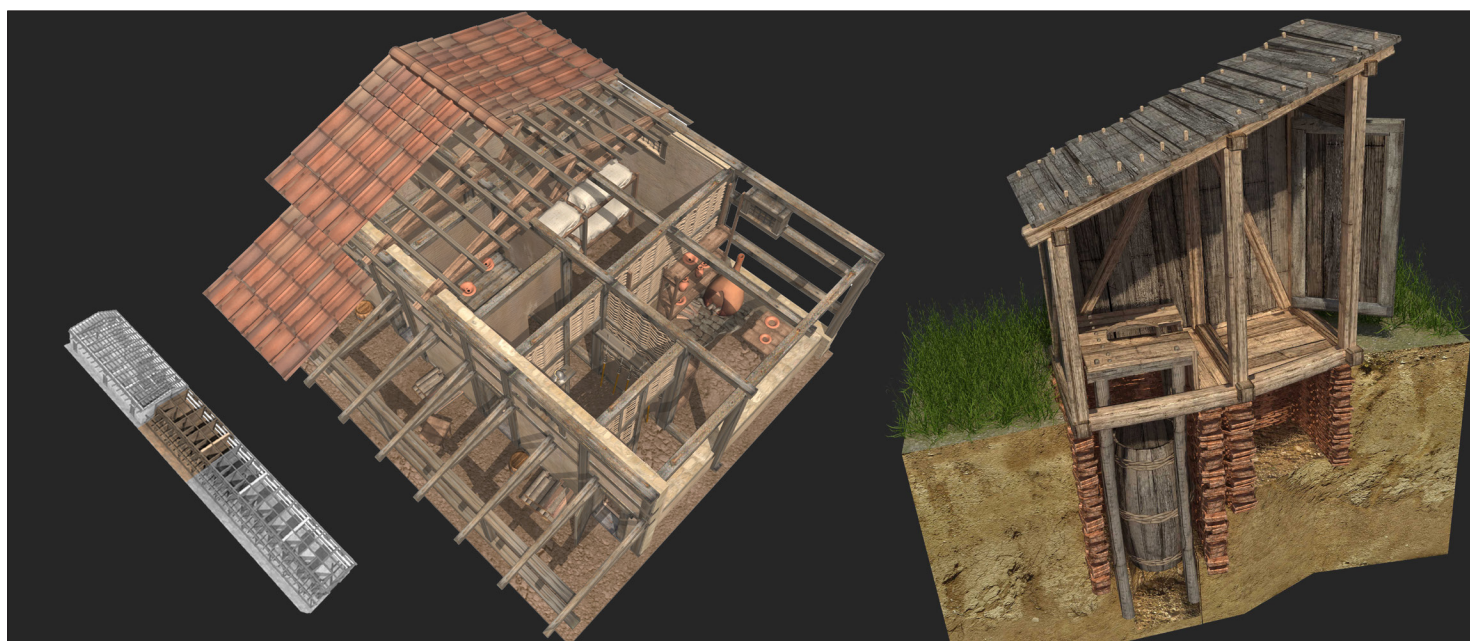

Figure 4. Functionality based building forms: left a military contubernium, right a latrine. 7reasons Medien GmbH.

With scientific guidance and through comparative studies local architectural typologies are developed and then integrated accordingly to chosen outlay into the existing terrain (Figure 5).

The difficulty of this process varies from site to site and depends on the time period. In contrast to rather well known Roman urbanism prehistoric sites are still one of the most difficult to plan.

To make an environment really believable it must be later enliven with vegetation, animals and people. This is all decided upon the purpose of the visualisation which dictates the level of detail that visualisation is going to achieve (Figure 7).

One of the advantages of reconstruction in the virtual environment is that it can evoke new theories of its appearance and possibilities and lead back to the *scientific transparency and re-traceability*.

This way they are testable by other researchers or professionals since the validity and therefore the scope of the conclusions produced by such visualisation depends largely on the ability of others to confirm or refute the results obtained (*Principles of Seville* 2008, Figure 8).

The visualisation itself can be represented in a photorealistic or non-photorealistic way (Figure 9). Photorealism requires a lot of attention to the smallest details or it simply does not seem convincing. On the other hand

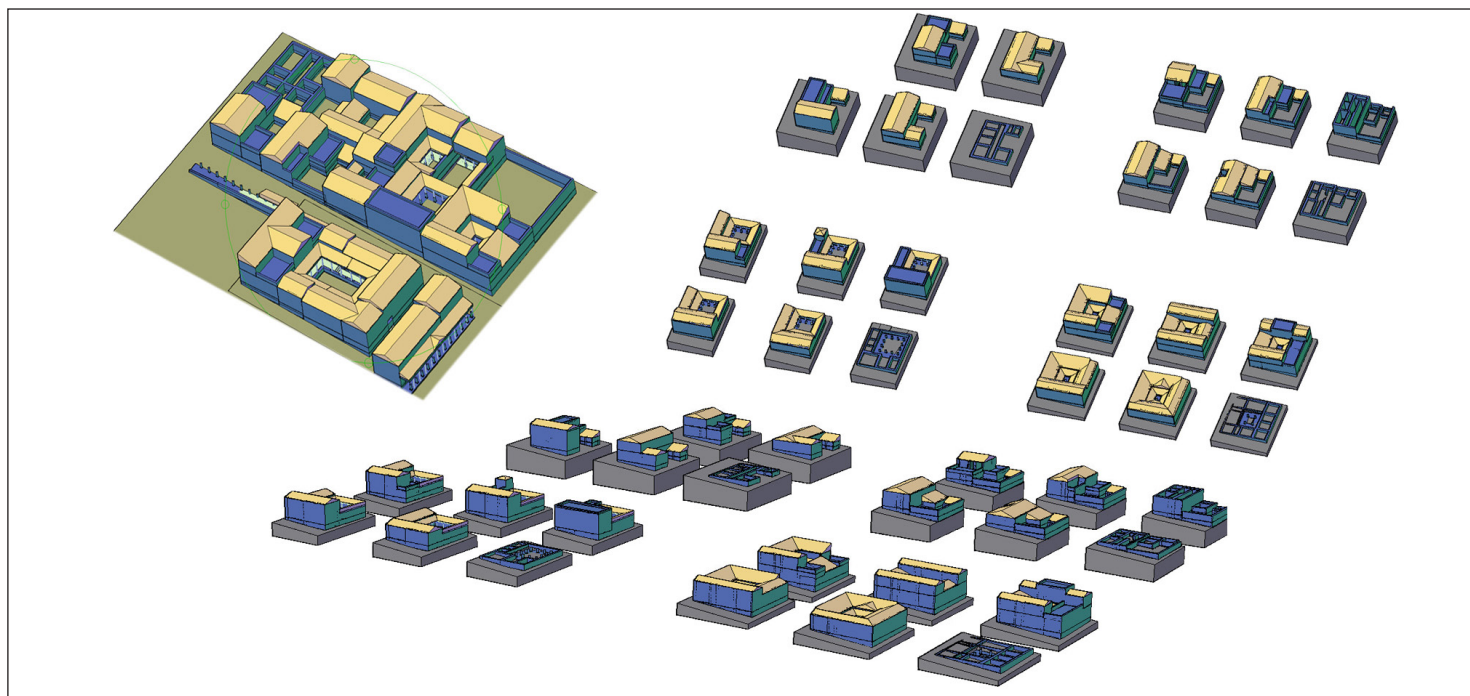

Figure 5. Typology of Roman houses in Ammaia, Portugal. 7reasons Medien GmbH.

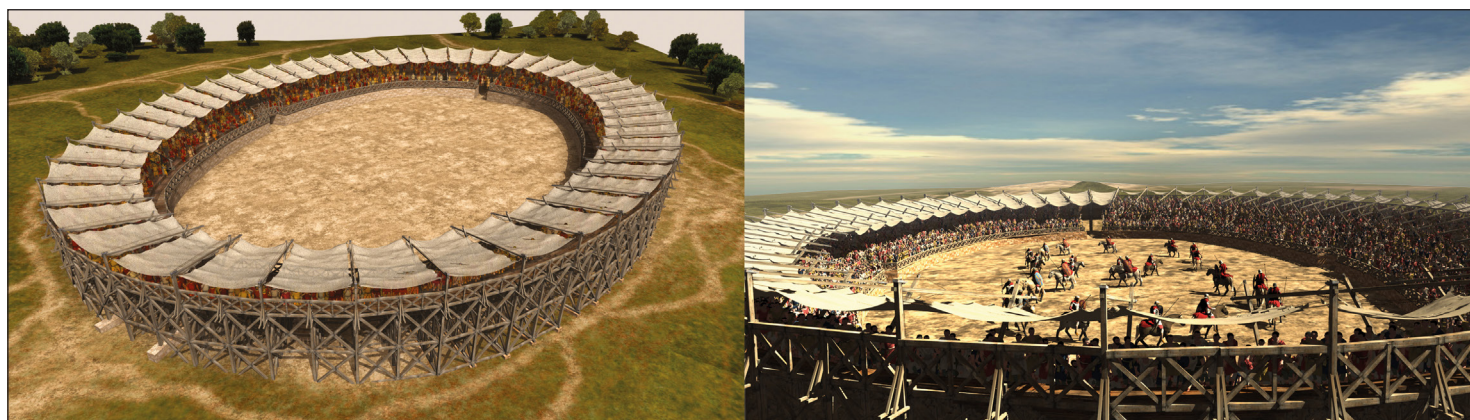

Figure 7. Scenes of the Roman amphitheater in Carnuntum Austria. 7reasons Medien GmbH.

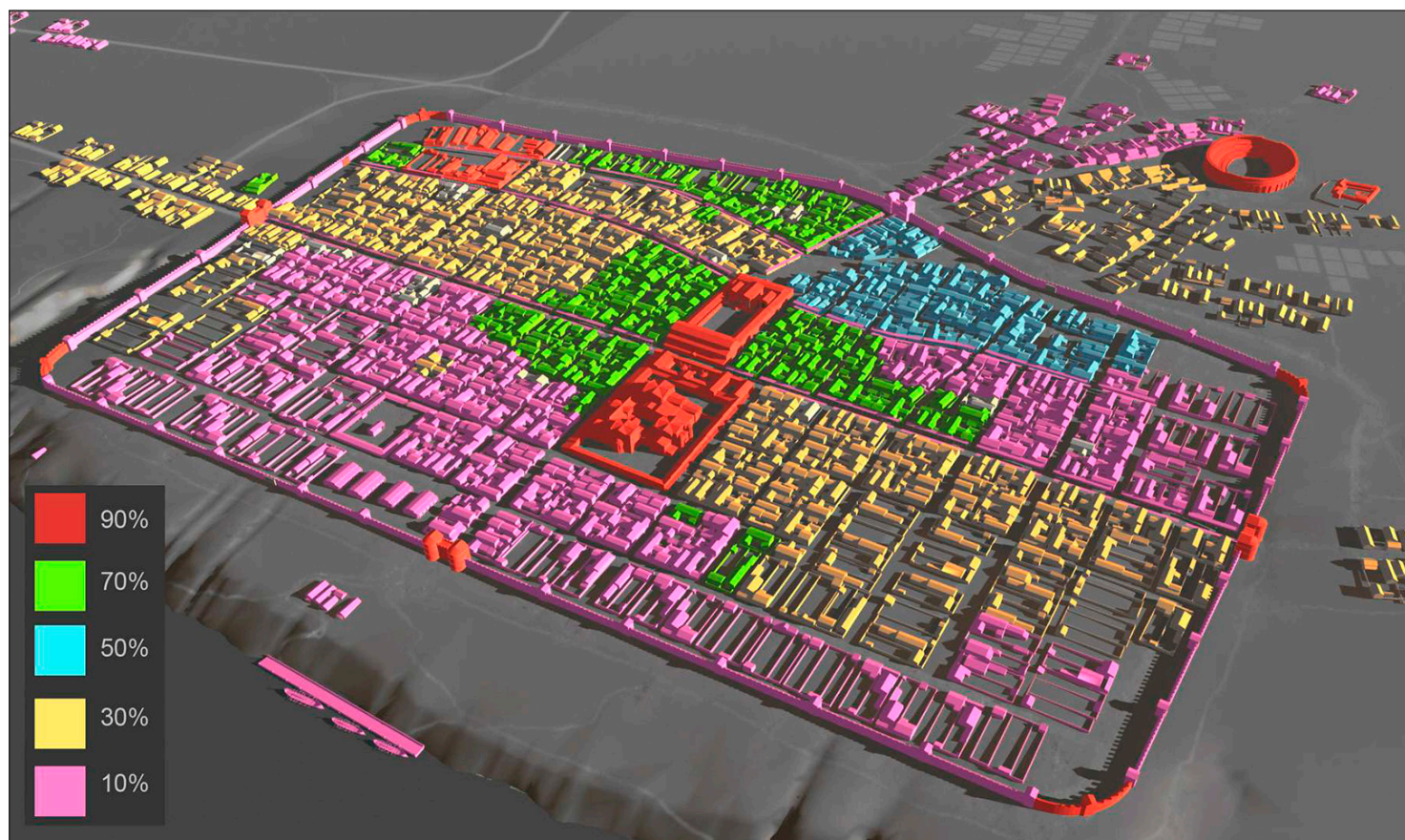

Figure 8. Levels of certainty in the virtual reconstruction of Carnuntum, Austria. 7reasons Medien GmbH.

non-photorealistic rendering gives a lot more expressive freedom as it focuses on a wide range of expressive styles based on painting and drawing. Its advantage is that the viewer is immediately confronted with an abstraction, which emphasizes the hypothetical aspect of the reconstruction (Roussou, Drettakis 2003). It can also focus his attention on important information with omittance of unimportant features (Klein, Li, Kazhdan,

Correa, Finkelstein, Funkhouser 2000). In addition non-photorealistic computer graphics offer extensive control over expressivity, clarity, and aesthetic, thereby the resulting pictures can be more effective at conveying information and express a specific mood (Buchholz, Döllner, Nienhaus, Kirsch 2005). The final step is completing the visualisations with the selection of the wanted form that is going to be ready for distribution.

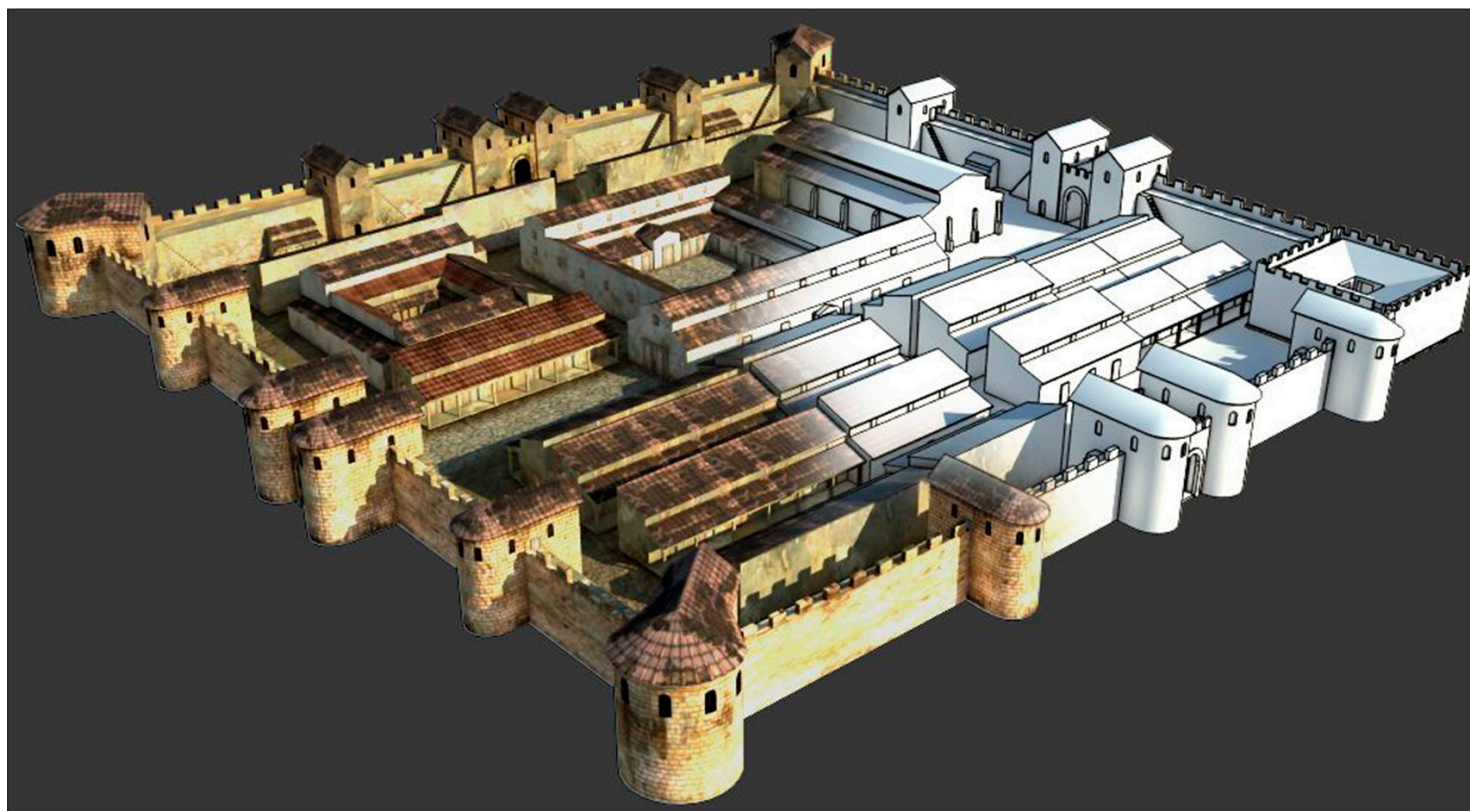

Figure 9. Photo-realistic vs. non-realistic rendering. Roman fortress on limes in Austria (7reasons Medien GmbH).

These range from a distributable 3D models, images and animations to the augmented and virtual reality applications and 3D prints (Figure 10). However, after finishing the 3D model and making the final product the work of 3D artists does not conclude. Every model is subjected to constant changes due to technical enhancements, additional data and/or changed interpretations and thus consequently being improved.

Conclusion

Virtual archaeology projects have despite all the work already invested still great potential in research and presentation aspects of archaeological sites. As a research tool virtual presentation can strive for optimal effective use of hardware and retaining much needed high detail for plausible interpretations. As in presentation styles a

Figure 10. Augmented reality 7reasons Medien GmbH.

possible trend of increased interest in non-photo-realistic rendering is noticeable which opens a wide range of cognitive approaches for the presentation in this particular field of cultural heritage. All of these achievements would not be possible without constant effort for co-operation of all project collaborators from physical field workers over scientists to 3D artists as the result of such an interdisciplinary project always reflects the ability of communicating each others' individual findings and conclusions to the participating parties. In this context the essential problem is the so often present communication gap between scientists and 3D artists that can be bridged with basic bilateral training and development of to the situation accordingly adapted virtual applications. Eventually the solution to this nonetheless requires extensive practical work in order to determine and implement the best practice.

BIBLIOGRAPHY

- ANDREWS D., BEDFORD J., BLAKE B., BRYAN P., CROMWELL T. (2010), *Measured and Drawn: Techniques and Practice for the Metric Survey of Historic Buildings*. Swindon: English Heritage.
- BARBER D., MILLS J. (2007), *3D Laser Scanning for Heritage. Advice and Guidance to Users on Laser Scanning in Archaeology and Architecture*. <http://www.english-heritage.org.uk/publications/3d-laser-scanning-for-heritage>.
- BRYAN, P. (2006), User Requirements for Metric Survey. In: *Digital Heritage. Applying Digital Imaging to Cultural Heritage*. (Ed. L. MacDonald). Oxford; Burlington, MA: Elsevier Butterworth-Heinemann 2006, 149-173.
- BUCHHOLZ H., DÖLLNER J., NIENHAUS M., KIRSCH F. (2005), Real-Time Non-Photorealistic Rendering of 3d City Models. In: *Proceedings of the 1st International Workshop on Next Generation 3D City Models*, Vol. 3 (3.3). (Eds. G. Gröger, T. H. Kolbe), EuroSDR 2005, <http://www.hpi.uni-potsdam.de/doellner/publications/year/2005/927/BDNK05.html>.

COLQUHOUN F. (2005), *Interpretation Handbook and Standard. Distilling the Essence*. Dept. of Conservation, Wellington.

DAVID A. (1995), *Geophysical Survey in Archaeological Field Evaluation*. London: English Heritage 1995.

ENGLISH HERITAGE (2010), *The Light Fantastic: Using Airborne Lidar in Archaeological Survey*. Swindon: English Heritage.

GOUDIE A. (1990), *Geomorphological Techniques*. London: Routledge. <http://www.myilibrary.com?id=9490>.

HISTORIC NEW ENGLAND (2012), White Paper: Archaeologists and Archaeology, 10.3.2014.

<http://www.hpi.uni-potsdam.de/doellner/publications/year/2005/927/BDNK05.html>.

KLEIN A. W., Li W., KAZHDAN M. M., CORRÊA W. T., FINKELSTEIN A., FUNKHOUSER T. A. (2000, July), Non-Photorealistic Virtual Environments. In: *Proceedings of the 27th annual conference on Computer Graphics and Interactive Techniques*. (Ed. J. R. Brown). ACM Press/Addison-Wesley Publishing Co, 2000, 527-534.

KOHL J., EUBANKS T. (2008), A Systems-Based Interpretive Planning Model That Links Culturally Constructed Place Meanings and Conservation. *Journal of Interpretation Research* 13.2, 2008, 59-74.

PIRO, S. 2009. Introduction to Geophysics for Archaeology. In: *Seeing the Unseen: Geophysics and Landscape Archaeology*. (Eds. S. Campana, S. Piro). Boca Raton: CRC Press 2009, 27 -67.

PRINCIPLES OF SEVILLE (2008) -. http://www.arqueologiavirtual.com/carta/?page_id=437.

ROBERTSON D.P., CIPOLLA R. (2009), Structure from Motion. In: *Practical Image Processing and Computer Vision*. (Ed. M. Varga). Chichester: Wiley, 2009, 1-49.

ROUSSOU M., DRETTAKIS G. (2003), Photorealism and Non-Photorealism in Virtual Heritage Representation. *First Eurographics Workshop on Graphics and Cultural Heritage*. <http://hal.inria.fr/inria-00606745>.

SCHAICH M. (2013). Combined 3D Scanning and Photogrammetry Surveys with 3D Database Support for Archaeology & Cultural Heritage. A Practice Report on ArcTron's Information System aSPECT. In: *Photogrammetric Week '13*, Berlin: Wichmann 2013, 233-246.

3D DOKUMENTACIJA ARHEOLOŠKIH PREDMETOV

Seta ŠTUHEC
(Univerza v Ljubljani)

Uvod

Arheološka praksa pozna več načinov dokumentiranja predmetov, od besedilno-opisnih do vizualnih. Predvsem slednji so nepogrešljiv del dokumentacije, predstavitve in tudi proučevanja arheoloških predmetov. Tradicionalnim tehnikam, risbi in fotografiji, se zaradi večje dostopnosti v zadnjem času vedno pogosteje pridružuje tudi zajemanje podatkov o predmetu v vseh treh geometričnih razsežnostih. Tehnološki razvoj ni omogočil le cenovne dostopnosti naprav in programske opreme, potrebne za tovrstno dokumentacijo, temveč so slednje postale tudi bolj prijazne do uporabe, saj ni potrebno poglobljeno računalniško in fotogrametrično znanje ni potrebno. V nadaljevanju bomo predstavili dva glavna načina tridimenzionalne (3D) digitalizacije predmetov in obravnavali njune prednosti in pomanjkljivosti v okviru dokumentiranja, predstavitve in raziskovanja predmetov.

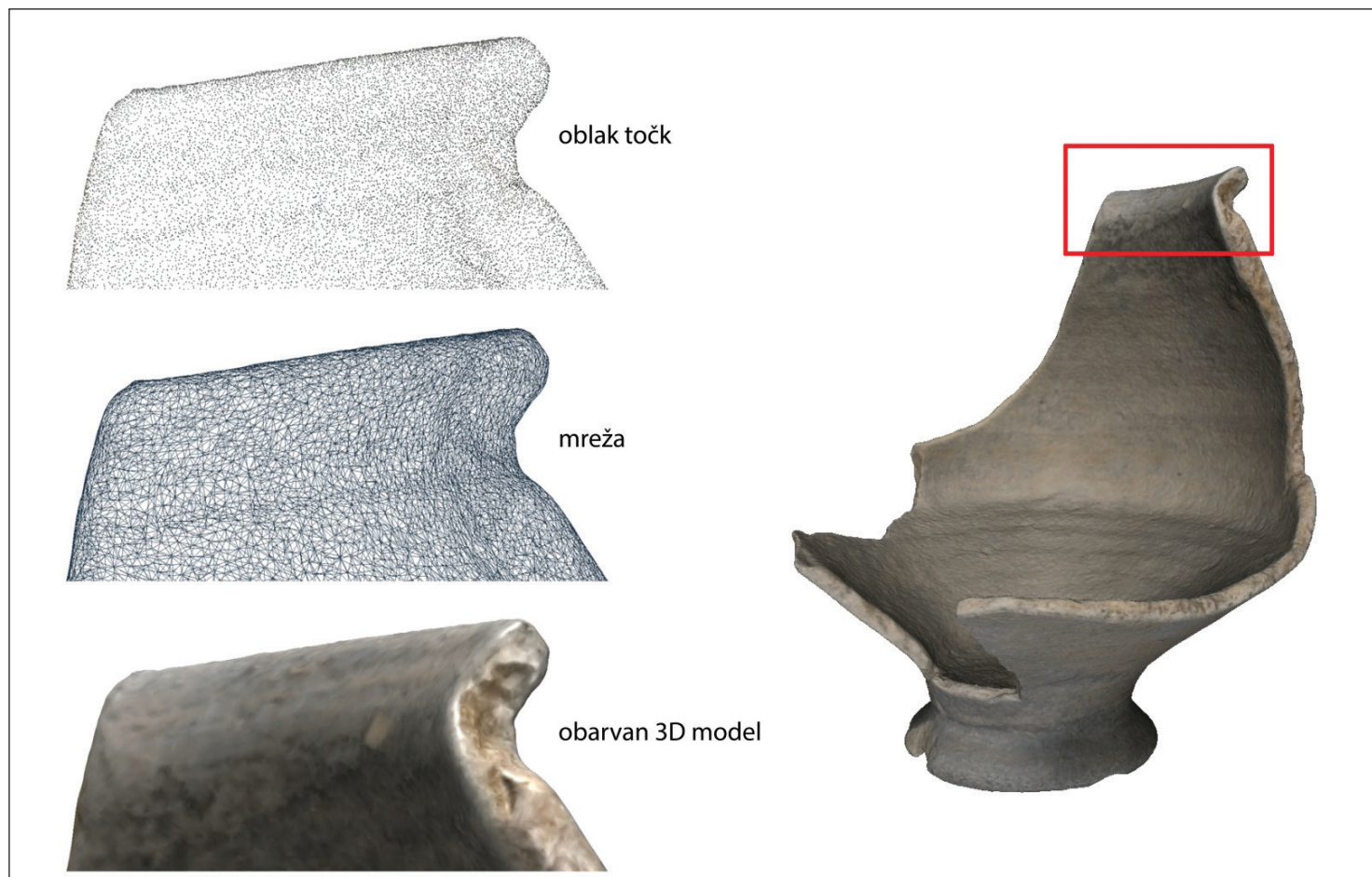
3D digitalizacija predmetov

Poznamo več tehnik s pomočjo katerih lahko določen predmet, strukturo ali celotno pokrajino predstavimo v tridimenzionalnem virtualnem okolju tako, da jih definiramo z množico točk postavljenim v kartezijanskem koordinatnem sistemu (x, y, z) (Slika 1, Štuhec 2012, 46). Prva skupina so t. i. aktivne tehnike, ki 3D podatke zajemajo s pomočjo posebnih naprav, ki oddajajo različne žarke

(npr. laserske žarke in strukturirano svetlobo). Druga skupina so pasivne tehnike, ki podatke zajemajo v naravnem okolju brez dodatnih emisij (Pezzati, Fontana 2008). Ker 3D digitalizacija arheoloških predmetov zahteva visoko natančnost, vse tehnike zajema zanjo niso primerne. Od aktivnih tehnik, sta najprimernejši 3D lasersko skeniranje na podlagi triangulacije in skeniranje s strukturirano svetlobo. Najpripravnejše pasivne tehnike pa omogočajo izdelavo 3D modelov iz zbira prekrivajočih se fotografij predmeta na podlagi fotogrametričnih postopkov in algoritmov računalniškega vida združenih v celosten programski paket (Štuhec 2012, 90).

3D skenerji, ki so primerni za izmero predmetov in manjših arhitekturnih elementov, se med seboj razlikujejo na podlagi delovanja, cene, resolucije, zajema teksture in premičnosti (statični ali ročni). Triangulacijski laserski skenerji oddajajo laser v obliki linijske ali točkovne projekcije, ki se po odboju od obravnavanega predmeta ujame v senzor skenerja. Programska oprema nato na podlagi trigonometrije simultano izračuna razdaljo med določeno točko na predmetu in skenerjem (Slika 2). Na drugi strani 3D skenerji, ki oddajajo strukturirano svetlobo (belo ali modro) temeljijo na izračunu deformacij v vzorcu svetlobe. Skener na predmet projicira serijo linearnih impulzov, ki glede na reliefne značilnosti predmeta spreminjajo svojo obliko (Abdel-Bary Ebrahim 2011, 17ss). Obe vrsti imata prednosti in pomanjkljivosti. Laserski žarek drsi po

Slika 1. Oblak, mreža in obarvan 3d model (Štuhec 2012, 46).

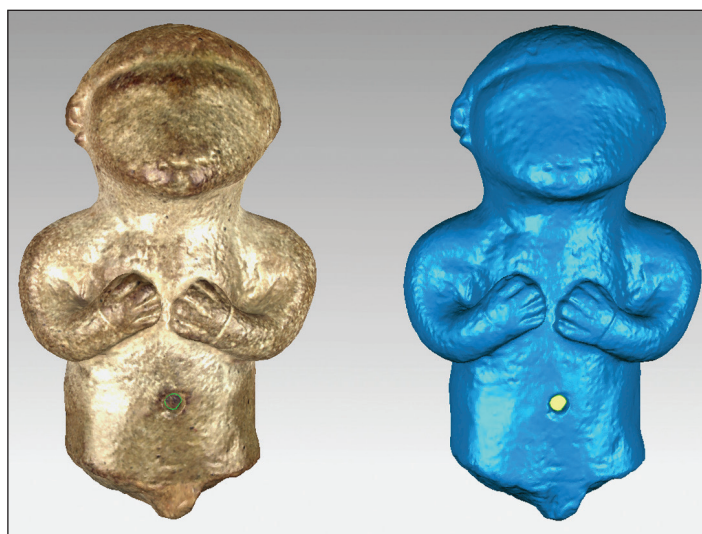
predmetu le enkrat, medtem ko skener na belo svetlobo isti predel predmeta osvetljuje večkrat, zaradi česar je slednji tudi bolj točen. Iz istega razloga bi lahko pričakovali, da je laserski skener hitrejši, vendar hitri procesorji skenerjem na belo svetlobo omogočajo zelo hiter zajem

podatkov (tudi do več kot milijon točk na sekundo) in so zato pogosto uporabljeni pri skeniranju, ko primerek težko ostane popolnoma pri miru (npr. skeniranje obrazov). Po drugi strani pa se laserski skenerji izkažejo za natančnejše in tudi hitrejši pri skeniranju majhnih detajlov

(kot so npr. razpoke in druge nadrobnosti na predmetu). Kljub težavam se laserski skenerji lažje spopadejo s skeniranjem svetlečih predmetov, medtem ko je to za skenerje na belo svetlobo skorajda nemogoče. Prav tako lahko z laserjem lažje skeniramo v okolju z neugodno osvetlitvijo, medtem ko so skenerji z belo svetlobo omejeni z jakostjo žarnice in stopnjo kontrasta projektorja, kar pa lahko oteži delo na prostem. Pri uporabi laserskih skenerjev je potrebna pazljivost, saj je laser lahko škodljiv za oči, medtem ko te nevarnosti pri skenerjih, ki delujejo na belo ali modro svetlobo ni, saj uporabljena svetloba ni tako intenzivna (Khan 2011). Na podoben način delujejo tudi igralne konzole namenjene zaznavanju gibanja kot je Microsoftov Kinect za Xbox360, le da te namesto strukturirane svetlobe oddajajo infrardeče pulze. Tovrstne naprave zato prav tako omogočajo izdelavo 3D modelov (Bachfeld et al. 2012, 89). Za arheologe so zanimive predvsem zaradi cenovne dostopnosti, a za enkrat ta način še ni dovolj na-

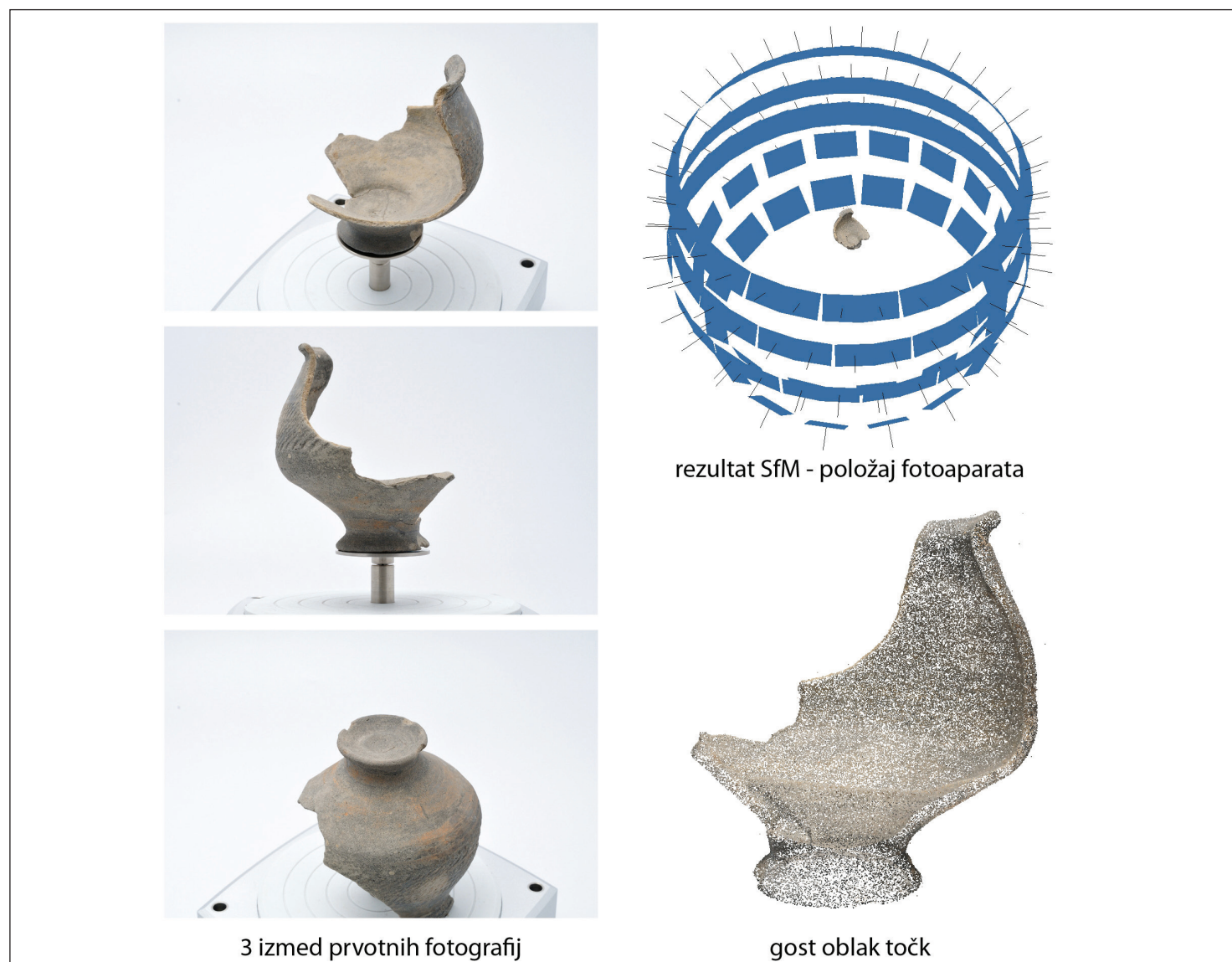

Slika 2. Model figurice iz Muzeja grada Lošinja.

tančen, da bi bil primeren za arheološko dokumentacijo artefaktov. Cenovni okvir 3D skenerjev je sicer zelo širok, od sto tisoč evrov za visoko resolucijske skenerje do nekaj sto evrov za opremo, ki jo lahko sami sestavimo v 3D skener (npr. DAVID skener). Od cene je navadno odvisna tudi resolucijska zmogljivost in možnost zajema teksture. Nekateri skenerji namreč posnamejo tudi fotografije in jih projicirajo na 3D model. V kolikor skener ne vsebuje kamere, lahko fotografije posnamemo sami in jih na model projiciramo naknadno.

Tudi sicer je treba upoštevati, da se izdelava 3D modela ne konča pri skeniranju, temveč je potrebna še naknadna obdelava podatkov, ki je namenjena optimizaciji 3D modela oz. poravnavi in spajanju posameznih skenov, zapolnjevanju morebitnih lukenj, odstranjevanju šuma ipd. Za takšno optimizacijo pa je navadno potrebna dodatna programska oprema, ki se ponovno giba med odprtokodnimi in prosto dostopnimi ter plačljivimi možnostmi. Z izračunom 3D podatkov iz zbira prekrivajočih se fotografij se ukvarjata dve znanstveni vedi, fotogrametrija in računalniški vid. Z razvojem digitalnega zapisa je postalo mogoče združevanje in prenos algoritmov in konceptov med obema vedama. Računalniški programi lahko na ta način danes prepoznajo, povežejo in preoblikujejo značilnosti slike v trirazsežnostne elemente v objektnem prostoru (Cooper, Robson 2001, 9). Da lahko program izračuna 3D koordinate iz zbira fotografij, potrebuje natančne podatke o zunanji (položaj in orientacija fotoaparata) in notranji (notranja geometrija fotoaparata v času osvetlitve; goriščna razdalja, distorzija objektiva...) orientaciji fotoaparata. Prednost programov, ki temeljijo na konceptih računalniškega vida se kaže predvsem v avtomatičnem izračunu teh parametrov (algoritem se imenuje

Slika 3. Izdelava 3D modela iz prekrivajočih se fotografij (Štuhec 2012, 53).

oblika iz gibanja, angl. *Structure from Motion*, SfM), ki močno olajšajo delo na terenu in naknadno obdelavo, saj fotoaparata ni potrebno predhodno kalibrirati (Hartley, Zisserman 2008, xiii). SfM algoritem temelji na primerjavi določenih točk, ki so značilne za neko sliko. Vsako točko program opiše tako, da lahko na podlagi opisa poišče ujemajoče se točke na preostalih fotografijah. Na podlagi tega program določi relativno projekcijsko geometrijo (t. j. zunanji in notranji parametri fotoaparata) in tvori redek oblak točk (Verhoeven et al. 2012).

Za izračun gostejšega oblaka točk se uporablja algoritem Multi-View Stereo (MVS), ki je nato povezan v mnogokotniško mrežo oz. 3D model (Robertson, Cipolla 2009) (Slika 3, Štuhec 2012, 53). Ker je temelj izračunov primerjava značilnosti teksture na sliki, vsi predmeti niso primerni za uporabo te tehnike. To so npr. enobarvni predmeti z enolično teksturo in tudi svetleči predmeti (kovinski, stekleni), saj vidno odsevajo svetlobo, ki se venomer spreminja. Najboljši rezultat je tako mogoč pri predmetih z ostrimi barvnimi mejami (Fellner et al. 2011, 98) in tudi s pravilno posnetimi fotografijami. Do nedavnega je veljalo, da morajo biti fotografije posnete vsakokrat iz druge lokacije, da bi zagotovile pravilen izračun zunanjih parametrov. Najnovejše objave pa predlagajo fotografiranje poleg standardnih slik (t. j. kot 90 stopinj v horizontalni in vertikalni smeri na predmet iz različnih položajev) tudi konvergentno slikanje. To pomeni, da je priporočljivo posneti več slik iz istega položaja, da dosežemo efekt panoramske fotografije (Wenzel et al. 2013; Nocerino et al. 2014). Posnete fotografije se morajo prekrivati v vsaj 60%, vendar 80% prekrivanje navadno prinese boljše rezultate. Ker tako lahko rekonstruiramo le tiste dele predmeta, ki so vidni na vsaj treh slikah, je pomembno, da jih posnamemo iz čim več možnih položajev.

Izdelavi 3D modelov iz zbira fotografij je namenjenih več računalniških programov in internetnih storitev. Njihova uporaba ne zahteva poglobljenega predznanja, kljub temu pa se je potrebno zavedati principov delovanja in s tem njihovih prednosti in omejitev. Najpreprostejše za uporabo so internetne storitve kot je npr. ARC3D (Tingdahl et al. 2012), ki od uporabnika zahtevajo le naložitve slik, vse ostalo poteka avtomatično. Tak postopek je sicer zelo preprost za uporabo, vendar ne omogoča veliko maneverskega prostora za izpopolnjevanje postopka (število in poravnava slik, natančnost ipd.). Poleg prosto dostopnih storitev so na internetu na voljo tudi plačljive, ki navadno omogočajo večjo fleksibilnost. Poleg storitev so dostopni tudi programski paketi (prosto dostopni in plačljivi), ki omogočajo največji nadzor nad celotnim procesom in končnim rezultatom. Rezultat nekaterih storitev in programov je v nekaterih primerih le oblak točk, drugi programi ponujajo možnost izdelave mnogokotniške mreže in teksture, tretji omogočajo tudi georeferenciranje in dodatno optimizacijo končnega izdelka (zapolnjevanje lukenj, odstranjevanje šuma ipd.). V kolikor tako dobljeni 3D modeli niso georeferencirani, moramo tudi metrične podatke vnesti naknadno. V arheologiji najpogosteje uporabljen program za takšno izdelavo 3D modelov je Photoscan iz ruskega podjetja Agisoft (npr. De Reu et al. 2013) (Tabela 1, Štuhec 2012, 92).

Diskusija

3D digitalizacija je gotovo najcelovitejši način dokumentiranja arheoloških predmetov, saj vsebuje ne le geometrične, temveč tudi teksturne značilnosti predmeta. Izbira postopkov in naprav zajema in obdelave podatkov pogojuje natančnost in kvaliteto 3D modela. Tehnike

lahko izbiramo glede na vrsto predmeta (material, velikost ipd.), namen izdelave, potrebno hitrost in finančna sredstva. Za izdelavo 3D modelov enobarvnih predmetov bomo tako raje uporabili 3D skeniranje kot fotogrametrične postopke. Bleščečih predmetov ni lahko digitalizirati z nobeno metodo, zato se na površino nanašajo tanke plasti prahu ali pa se jih v celoti prebarva, vendar pa ta postopek za večino arheoloških predmetov ni primeren. Trenutno tudi še ni pravih rešitev za 3D digitalizacijo steklenih predmetov, ne da bi jih pri tem poškodovali z barvanjem. Po drugi strani se 3D digitalizacija na podlagi fotografij odreže bolje v izdelavi texture, saj se fotoaparati vgrajeni v skenerje ne morejo primerjati z ročnimi. Natančna tekstura je pomembna predvsem takrat, kadar je 3D model namenjen predstavitvi predmeta. Fotografije so na 3D model lahko nanesene tudi naknadno, vendar ta postopek ni povsem natančen, hkrati pa zahteva več obdelovalnega časa in znanja. Tudi sicer izdelava 3D modelov s pomočjo skeniranja zahteva nekoliko več znanja za obdelavo podatkov, saj so SfM in MVS postopki bolj avtomatizirani. Slednji se v idealnih razmerah (programska oprema, zmogljivost strojne opreme in znanje uporabnika) po natančnosti lahko kosajo s 3D skenerji srednjega cenovnega ranga, hkrati pa so cenovno bolj ugodni. Njihova pomanjkljivost pa je čas, saj je za izračun podrobnega 3D modela potrebnih več ur, lahko tudi dni (odvisno od števila in kvalitete fotografij ter zmogljivosti strojne opreme).

V kolikor sta oprema, postopek in naknadna obdelava podatkov korektna, je proučevanje 3D modela skoraj takšno, kot da bi imeli artefakt pred sabo, le otipati ga ne moremo. Jasno je, da 3D model ne more nadomestiti fizičnega predmeta, vendar pa omogoča proučevanja predmeta na drugačen način, kot ga nudi fizični predmet.

Dobljene 3D modele lahko obravnavamo kot digitalne nadomestke pravih predmetov, ki ne služijo le dokumentiranju, temveč tudi analizam, predstavitvam in posredovanju arheoloških predmetov. S pomočjo izgradnje internetnih 3D baz podatkov postanejo predmeti dostopni širši množici raziskovalcev in tudi javnosti. Tako si lahko ogledamo predmete, ki bi se sicer skrivali v depojih muzejev, bili od nas preveč oddaljeni ali pa tako krhki, da bi jih s fizičnim stikom poškodovali. Na ta način lahko lažje manipuliramo tudi z zelo velikimi ali zelo majhnimi predmeti, izdelamo pa lahko tudi manjše ali večje replike. 3D modeli artefaktov so tako uporabni v samih muzejih kot tudi za izgradnjo virtualnih muzejev in hkrati pa lahko služijo kot podlaga za virtualne rekonstrukcije preteklosti.

3D modeli artefaktov pa niso uporabni samo na področju ilustracije in dokumentacije, temveč služijo tudi znanstvenim raziskovanjem. Mnoga orodja namreč omogočajo podarjanje reliefnih značilnosti modela (primarno sta to spreminjanje osvetlitve in barve, obstaja pa tudi več drugih algoritmov, npr. (Kolomenkin et al. 2011). Raziskovalci se jih poslužujejo za poskuse izračuna klasiﬁkacijskih parametrov (Grosman et al. 2008; van der Maaten et al. 2006), računalniško sestavljanje manjših ali večjih ujemaajočih se delcev (Koller et al. 2006) in drugo. 3D model je tako nepogrešljivo orodje ne le za dokumentacije, temveč tudi za interpretacijo arheoloških predmetov. V zaključenem poteku arheološkega dela se risba, fotografija in 3D model lahko dopolnjujejo. Ne nazadnje je pri fotogrametričnem postopku izdelave 3D modela osnova prav digitalna fotografija. Ta je lahko tudi naknadno projicirana na 3D model, saj lahko nudi veliko boljše teksturo, kot jo dajo 3D skenerji. Fotografije, uporabljene za izdelavo samega 3D modela ali le njegove texture, so lahko poleg pod navadno (vidni spekter),

Ime	Vrsta	Produkt	Spletno mesto (dostopno 16. 10. 2012)
ARC3D	Brezplačna internetna storitev	Mnogokotniška mreža (angl. <i>polygon mesh</i>)	http://www.arc3d.be/
3Defining	Brezplačna internetna storitev	Mnogokotniška mreža	http://www.3defining.com/
CMP SfM Web Service	Brezplačna internetna storitev	Mnogokotniška mreža	http://ptak.felk.cvut.cz/sfm-service/
123D Catch	Brezplačna internetna storitev	Mnogokotniška mreža	http://www.123dapp.com/
My 3D scanner	Brezplačna internetna storitev	Mnogokotniška mreža	http://www.my3dscanner.com/
PHOV	Plačljiva internetna storitev	Mnogokotniška mreža	http://www.phov.eu
PhotoSynth	Brezplačna internetna storitev	(redki) oblaki točk	http://photosynth.net/
PhotoSynth Toolkit	Brezplačen program	Oblaki točk	http://www.visual-experiments.com
3DF Samantha	Brezplačen program	(redki) oblaki točk	http://www.3dflow.net
VisualSfM	Brezplačen program	Oblaki točk	http://www.cs.washington.edu/homes/ccwu/vsfm
Bundler	Brezplačen program	Oblaki točk	http://phototour.cs.washington.edu/bundler/
PhotoModeler	Plačljiv program	Mnogokotniška mreža	http://www.photomodeler.com/
Photoscan	Plačljiv program	Mnogokotniška mreža	http://www.agisoft.ru/products/photoscan/
Acute3D	Plačljiv program	Mnogokotniška mreža	http://www.acute3d.com/

Tabela 1. Pregled najbolj razširjenih programov za 3D modeliranje.

posnete tudi pod ultravijolično ali infrardečo svetlobo (Dietz et al. 2011). Vse podatke, ki nam jih nudita fotografija in 3D model, lahko nato strnemo v natančnejšo risbo (bodisi na papirju bodisi digitalno s pomočjo računalniških aplikacij), ki tako zopet predstavlja novo interpretacijo arheološkega artefakta.

Zaključek

Z razvojem tehnologije je postala 3D digitalizacija cenovno dostopna ter hkrati tudi enostavnejša za uporabo, kar je povzročilo velik porast uporabe teh tehnik tudi za potrebe arheološke dokumentacije tako predmetov kot

tudi arheoloških izkopavanj, arhitekture in pokrajin. Ker pa je tovrstno dokumentiranje še v začetnih fazah razvoja in prilagoditve potrebam arheološke metodologije, obstaja precej velik prostor za izboljšave. V prvi vrsti se pojavljajo vprašanja, ki pestijo digitalno komponento 3D dokumentacije. Med množico različnih formatov za zapis 3D modela se pojavlja vprašanje katerega izbrati, da bo prepoznaven čim večjemu številu programov in se bo ohranil tudi za naslednje generacije. Prav tako je njegov prikaz možen le v digitalni obliki preko računalnika, kar onemogoča tiskano objavo. Na drugi strani postopki v okviru arheološke metodologije še niso standardizirani in vpeljeni v vsakdanji arheološki delovni tok, prav tako še niso postavljeni standardi kvalitete 3D modelov. Le z razrešitvijo zgornjih vprašanj ter večanjem dostopnosti in poznavanja 3D digitalizacije, bomo lahko tudi v arheologiji bolje izkoristili njen potencial.

BIBLIOGRAFIJA

ABDEL-BARY EBRAHIM, M. (2011), 3D laser scanners: history, applications, and future. Review article. Assiut, <http://www.scribd.com/doc/78617189/3D-Laser-Scanner-Article-Review>.

BACHFELD D., KÖNIG P. and ZOTA V. (2012), Kopieren in 3D. Räumlich scannen mit Digitalkamera, Kinect oder Laser-Scanner. *c't magazin für computer technik* 11, 2012, 86–91.

COOPER M. A. R. and ROBSON S. (2001), Theory of close range photogrammetry. In: *Close range photogrammetry and machine vision*, (Ed: K. B. Atkinson). [New ed.] Caithness, Whittles 2001, 9–51.

DE REU J., Plets G., VERHOEVEN G., DE SMEDT Ph., BATS M., CHERRETTÉ B. et al. (2013), Towards a three-dimensional cost-effective registration of the archaeological heritage. *Journal of Archaeological Science* 40 (2), 2013, 1108–1121.

DIETZ C., CATANZARITI G. and JIMENO A. (2011), Infrared Reflectography Using 3D Laser Scanning. *E-conservation magazine* 18, 2011, 32–42, <http://www.e-conservationline.com/content/view/982>

FELLNER D. W., HAVEMANN, S., BECKMANN, Ph. and PAN, X. (2011), Practical 3D Reconstruction of Cultural Heritage Artefacts from Photographs – Potentials and Issues. *Virtual Archaeology Review* 2 (4), pp. 95-103.

GROSMAN L., SMIKT O. and SMILANSKY U. (2008), On the application of 3-D scanning technology for the documentation and typology of lithic artifacts. *Journal of Archaeological Science* 35 (12), p2008, 3101–3110.

HARTLEY R. and ZISSERMAN A. (2008), *Multiple view geometry in computer vision*. 2nd ed., 5th printing. Cambridge, Cambridge University Press 2008..

KHAN N. (2011), 3D Scanners: Laser versus White Light, <http://blog.3d3solutions.com/bid/78439/3D-Scanners-Laser-versus-White-Light>.

KOLLER D., TRIMBLE J., NAJBBERG T., GELFAND N. and LEVOY M. (2006), Fragments of the city: Stanford's Digital Forma Urbis Romae Project. *J. Roman Archaeol. Suppl.* 61, 2003, 237–252.

KOLOMENKIN M., SHIMSHONI I. and TAL A. (2011), Prominent Field for Shape Processing and Analysis of Archaeological Artifacts. *International Journal of Computer Vision* 94 (1), 2011, 89–100.

NOCERINO E., MENNA F. and REMONDINO F. (2014), Accuracy of typical photogrammetric networks in cultural heritage 3D modeling projects. *Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci.* XL-5, 2014, 465–472.

PEZZATI L. and FONTANA R. (2008), *3D Scanning of Artworks*. In: *Handbook of the use of lasers in conservation and conservation science* (Eds: M. Schreiner, M. Strlič, R. Salimbeni). Brussels, COST office, <http://alpha1.infim.ro/cost/pagini/handbook/>.

ROBERTSON D. P. and CIPOLLA R. (2009), Structure from Motion. In: *Practical image processing and computer vision* (Ed. Margaret Varga). New York, John Wiley & Sons 2009..

ŠTUHEC S. (2012), Dvojnopolrazsežnostno in tridimenzionalno upodabljanje artefaktov. *Arheo* 29, 2012, 87–98.

ŠTUHEC S. (2012), *Dvojnopolrazsežnostno (2,5D) in trirazsežnostno (3D) upodabljanje artefaktov*. Diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za Arheologijo 2012.

TINGDAHL D., VERGAUWEN M. and van GOOL L. (2012), ARC3D: A Public Web Service That Turns Photos into 3D Models. In: *Digital Imaging for Cultural Heritage Preservation* (Eds: F. Stanco, S. Battiato, G. Gallo). Analysis, Restoration, and Reconstruction of Ancient Artworks. Boca Raton: CRC Press (Digital Imaging and Computer Vision Series), 2012, 101–125.

VAN DER MAATEN L., BOON P., LANGE G., PAIJMANS H. and POSTMA E. (2006), Computer vision and machine learning for archaeology. *Proceedings of the CAA 2006*, 2006, 112–130.

VERHOEVEN G., DONEUS M., BRIESE Ch. and VERMEULEN F. (2012), Mapping by matching: a computer vision-based approach to fast and accurate georeferencing of archaeological aerial photographs. *Journal of Archaeological Science* 39 (7), 2012, 2060–2070.

WENZEL K., ROTHERMEL M., FRITSCH D. and HAALA N. (2013), Image acquisition and model selection for multi-view stereo. *3D Virtual Reconstruction and Visualization of Complex Architectures*. 5th ISPRS International Workshop. Trento, Italy, 25–26 February. 3D-ARCH 2013, 251–258.

POČECI ARHEOLOŠKIH GEOFIZIČKIH ISTRAŽIVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI U KONTEKSTU PROJEKTA BIHERIT

Sabina VEJZAGIĆ
(Univerzitet u Sarajevu)

Značajnu osnovu nedestruktivnih arheoloških istraživanja čine geofizičke metode. Geofizički rezultati zapravo spadaju u arheološku dokumentaciju jednog određenog lokaliteta. Arheološka dokumentacija nije tačno određena na koji način i kako treba da se vodi, no ona je univerzalna, iako se razlikuje od države do države, pa čak od terena do terena, tj. osobe koja je voditelj terena. Jedna država treba da posjeduje zakone o arheološkim istraživanjima, tj. pravilnik koji određuje na koji način se jedan arheološki lokalitet treba da istražuje, što se odnosi i na dokumentaciju. U BiH zakoni vezani za arheologiju još uvijek nisu sasvim određeni, što dovodi do mnogih manje kvalitetnih arheoloških istraživanja.

Geofizička snimanja

Relativno mladu nauku predstavlja geofizika, koja se bavi proučavanjem građe Zemlje na osnovu zakona fizike. Primjena geofizike i njenih metoda zasniva se na terenskim mjeranjima, koja se izvode isključivo instrumentima koji rade na principima geofizike (Vukadonović 2011, 19). Pošto i arheologija, kako vrijeme prolazi, postaje multidisciplinarna nauka, ona u svojim istraživanjima koristi metode i principe geofizike, jer ove metode pomažu kod nedestruktivnog istraživanja koje ne zahtijevaju kopanje, a svojim nadpovršinskim snimanjima za kratko vrijeme daju veliki obim podataka. Geofizika je zapravo skup me-

toda mjerenja fizikalnih parametara, radi određivanja globalnih svojstava Zemlje. Mjere se promjene Zemljinog magnetskog i elektromagnetskog polja, registruju se i analiziraju potresni valovi, mjeri se gravitacijsko polje Zemlje da bi se definirali Zemljini geoidi i slično. Arheolozima, geofizika je pomoćno sredstvo, koje pomaže da se shvati podzemne depozite mnogo brže nego što bi se to radilo klasičnim arheološkim kopanjem.

Magnetometarskim istraživanjima dolazi se do najbržeg pregleda dometa istraživanog područja, te se ovim istraživanjima dobiva uvid u mnoge anomalije koje se nalaze pod tlom, koje je najčešće, u nekom prošlom vremenu, stvorio čovjek. Smatra se jednom od osnovnih tehnika kod istraživanja, jer daje detaljan uvid u topografiju. Magnetometrijom se mjeri snaga ili direkcija magnetnog polja, koje je proizvedeno u laboratoriji ili jednostavno postoji u prirodi, te je osnovna mjerna jedinica Tesla (u magnetometarskim istraživanjima koristi se nT iz prostog razloga jer je sama Tesla vrlo velika mjerna jedinica). Instrumenti mjere razliku između dva magnetska mjerenja koji su razdvojeni fiksiranom razdaljinom (Vukadonović 2011, 19). Ovim istraživanjima mogu se otkriti sadržaji kao što su pećnice, ognjišta, područja koja su bila u dodiru s vatrom i slično. Magnetometri su pasivni instrumenti, tako da istraživač treba biti dosta siguran da li se tokom istraživanja zaista otkrivaju anomalije, a ne ne-

posredna okolina. Sve vrijeme ispituju magnetno polje, tražeći promjene (Oswin 2009, 126), te osim što pronadu magnetno polje i moguće metalu, u stanju su da detektuju i samog upravljača instrumenta, ako imaju nešto metalno na sebi. Instrumenti su u stanju da identifikuju termoremanentne magnetizirane strukture (EH 2008, 21), kao što su pržionice i pećnice, kao i zakopane jame i jarci i industrijalizirana područja, kako današnja tako i prošla. Magnetometri rade na principu prikupljanja magnetizma područja sve vrijeme tokom snimanja, tražeći promjene svake minute.

Fluxgate magnetometar

Za magnetometarska istraživanja uvijek treba imati na umu da osoba koja nosi instrument i ljudi iz neposredne okoline treba da budu u svakom smislu nemagnetizirani. Magnetometrima je potrebno vremena da se adaptiraju na okolinu koju treba da snime, najbolje je da se odmah

Slika 2. Fluxgate FM256 magnetometar (foto Vejzagić)

nakon dolaska na teren uključe, jer im minimalno 15 min. treba da se 'naviknu' na okolinu i njenu temperaturu. Svaka osoba ima svoj magnetizam, tako da tokom snimanja jedne mreže uopće nije preporučljivo da se korisnici mijenjaju tokom nošenja instrumenta, jer on sam sve to snima i pamti, te će rezultati biti dosta manje kvalitete.

Prije nego se krene snimati određena mreža, kvadrat ili dio, instrument je potrebno prvo kalibrirati, što predstavlja automatsku proceduru. Kakva će biti čitanja, zavisi od toga kako je korisnik namjestio instrument. English Heritage preporučuje 4 čitanja po metru tokom hodanja, s rastojanjem od jednog metra (Oswin 2009, 12).

Tokom snimanja često je potrebna pomoć druge osobe, koja pomaže operateru pomjeranje mreže, također i ta osoba mora biti nemagnetizirana, no ako to u potpunosti nije moguće, onda treba da bude najmanje 2m udaljena od instrumenta i mreže koja se snima. Način na koji će mreža izgledati je proizvoljan, i zavisi od osoba koje će vršiti snimanje.

Fluxgate magnetometar je prvi put razvijen tokom Drugog svjetskog rata, za lokaciju mina i bombi. Zbog lakše težine i manjeg troška, fluxgate je u arheologiji vrlo popularan, iako instrument stvara probleme zbog vremena i temperatura. Ovi instrumenti su vektorski usmjereni. Jedan instrument treba da ima niz ključnih stvari u svom sistemu (Bartington, Chapman 2003, 20): treba da bude nosiv, rezolucija treba biti tačno određena, greške se trebaju svesti na minimum, baterija treba uvijek biti napunjena itd.

Za magnetometarska istraživanja na područja Bosne i Hercegovine, koristio se instrument FM256 Fluxgate Gradiometer (daljem tekstu FM256). To je instrument

Slika 3. Prikaz membrane Fluxgate FM256 (foto Vejzagić).

koji predstavlja nadograđenu verziju FM18/36. FM256 je novija i brža verzija, no FM18/36 se i dan danas koristi, najčešće u dualnom načinu snimanja, gdje služi kao pomoćni instrument (Vejzagić 2012, 6). Magnetometar je dizajniran kao brzi identifikacioni sistem, koji se koristi za mnoge ciljeve, tj. za mnoga istraživanja i snimanja, ne samo za arheologiju. On se koristi i za prirodne, geološke ili militarne svrhe. Što se tiče arheologije, snimanja se baziraju na otkrivanje izgorjenih struktura, kao što su peći, ognjišta, pržionice, no otkriva i strukture, objekte koja u sebi imaju neka magnetna svojstva, kao što ih imaju bunari, ograde, groblja, jame i sl. Instrumentom se mogu otkriti i deponije, 'uljni bubnjevi', tj. nafta, cjevovodi, kablovi, neotkrivena artiljerija i geološke formacije. Nakon što se uklopi s Geoplot 3.0 softverom¹, dobiva se odličan prikaz podataka i grafike, koji se prerađuju, analiziraju, interpretiraju i prezentiraju. Podaci se spajaju vrlo lako, te Geoplot 3.0 omogućava brzo spajanje u jednom

1 Softver koji se koristi za prebacivanje i analizu podataka s instrumenta

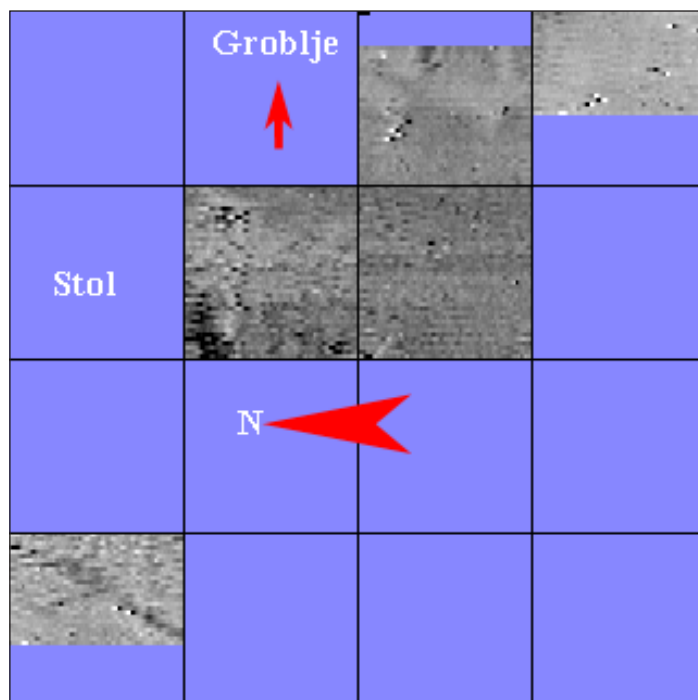
ishodu. Pomoću Tempus projekta iz 2013. godine, na lokalitetu Đelilovac u Turbetu kod Travnika i na Zecovima kod Prijedora, izvršena je terenska nastava, na kojima su vršena i magnetometarska snimanja.

Đelilovac u Turbetu kod Travnika

Projektom Tempus organizovane su dvije škole za studente arheologije i historije s područja Bosne i Hercegovine. Jedna je organizovana u mjestu Đelilovac u blizini grada Travnika. Pošto se tokom ljetne škole nisu koristila geodetska pomagala, preuzete su koordinate s interneta, koje su dostupne za Đelilova, a one iznose: 44° 16' N 17° 32' E.

Lokalitet je slučajno pronađen. Mještatin, čija je parcela, pronašao je ostatke zidova i ulomke keramike. Organizovana je ljetna škola, koja je trajala u periodu od 5. do 31.8.2013.godine. Geomagnetska snimanja izvršena su od 5. do 10.8.2013.godine. u neposrednoj blizini, vršeno je i kopanje, gdje su pronađeni zidovi, te je na kraju zaključeno da je na ovom prostoru vrlo vjerovatno riječ o antičkoj vili iz rimskog perioda. Otkrivena je i rimska cesta dužine oko 40m, koja je i otkrivena geofizičkim snimanjima. Osim toga, snimci su pokazali i postojanje apsidalnog dijela građevine. Pronađeno je i mnogo arheoloških nalaza, najzanimljiviji nalaz predstavlja brončana ploča s prikazom Dunavskog konjanika.

Konačni rezultati, nakon obrade podataka, pokazali su da se ispod površine nalaze arheološke anomalije, koje su vidljive i golim okom (Slika 4). Prostor je snimljen s više mreža, gdje sve mreže međusobno nisu povezane, iz razloga što je riječ o vrlo velikom terenu, te nije bilo dovoljno vremena da se sve snimi.

Slika 4. Prikaz mreža s Đelilovca. U krajnjem SZ kvadratu su obrisi zida (preuredio A. Kaljanac).

Zecovi kod Prijedora

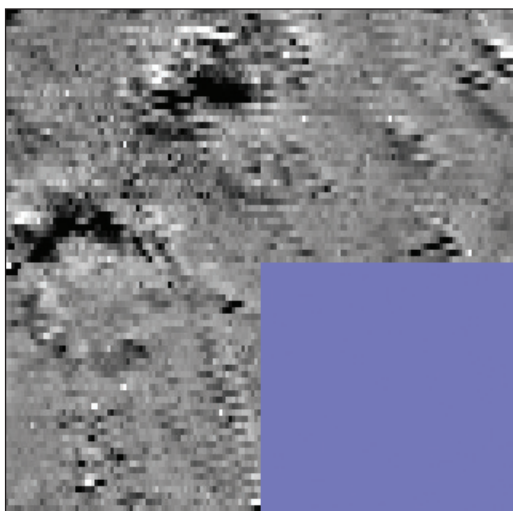
Zecovi kod Prijedora nalaze se na putu između Sanskog Mosta i Prijedora, koji se prostire na oko 13 km². Prostor je naseljavan od davnih vremena, smatra se čak i od neolita. Početkom oktobra 2013. godine, terenskom nastavom vršena su arheološka istraživanja, koja su se nadovezala na prijašnja, posredstvom između ostalog i Univerziteta iz Cambrida. Tokom terenske nastave vršena su testna kopanja, tzv. test pits, geofizičko rekognosciranje, te upotreba totalne stanice i GPS uređaja. Na istom lokalitetu vršit će se idalje istraživanja,

kojima će prethoditi ispitna istraživanja terenske nastave v projektu BIHERIT. Istraživanja su se vršila na brežuljku, na kojem se smatra da se nalazila gradina, te neporedno ispod gradine, iz razloga što se smatra da je vremenom došlo do erozije, pomjeranja tla, pa je površinskim rekognosciranjem utvrđen veliki broj ulomljene kreamike.

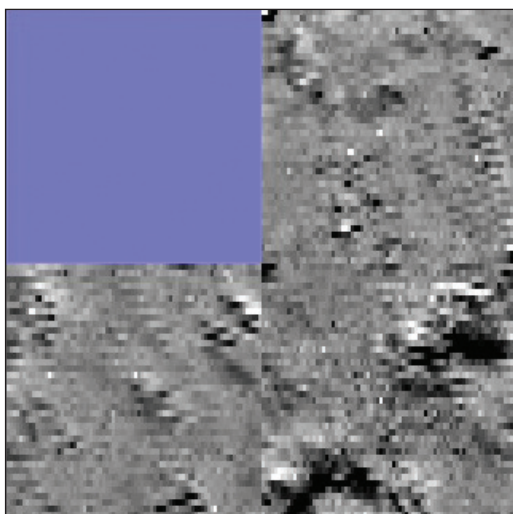
Zaključak

Vremenom, arheološka istraživanja dobijala su određene načine i korake kako jedan arheološki lokalitet kvalitetnije kopati. Što se tiče Bosne i Hercegovine, taj proces osvajanja novih tehnika ide mnogo sporije nego što se to dešavalo u većini država Evrope. U Đelilovcu vršeno je terensko iskapanje, jer su se tu mogle vidjeti strukture koje se nalaze pod zemljom.

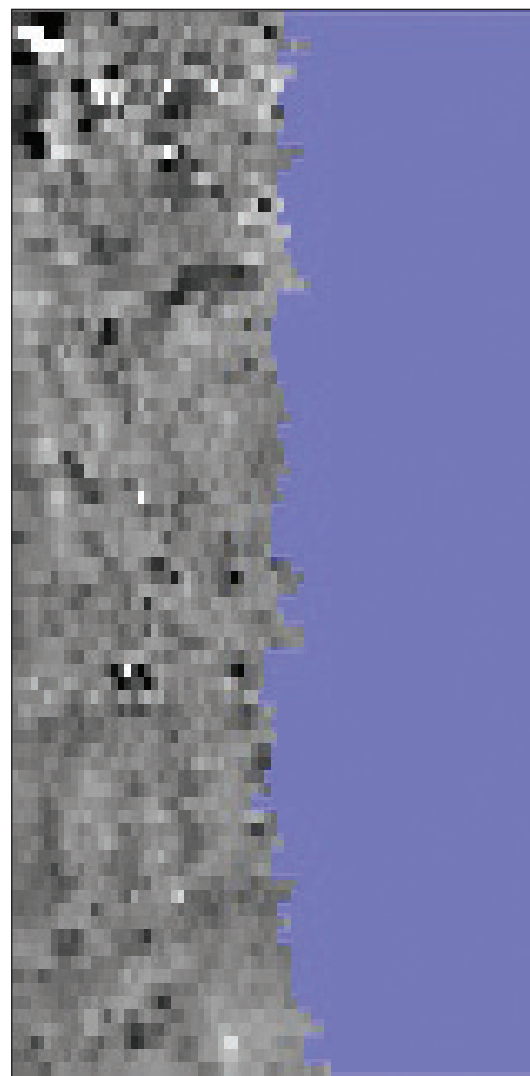
Pored terenskog kopanja, vršeno je i geofizičko snimanje u neposrednoj blizini, i krajnjim rezultatima se moglo vidjeti o kakvom je lokalitetu riječ i kakve sve potencijale ima. Na vrlo prostranom području svaki snimak je prikazao postojanje arheologije ispod zemlje, konture zidova i slično. Upravo ovim načinom istraživanja uštedilo se koliko na vremenu toliko i na finansijama. Istim rezultatima u budućnosti će se moći odrediti koji dio lokaliteta sadrži najveću koncentraciju arheologije i arheoloških ostataka. Osim što obogaćuje arheološku dokumentaciju terena, prije samog kopanja, dobije se mogućnost u uvid o kakvom lokalitetu bi mogla biti riječ. Klasičnim arheološkim iskopavanjem jedan teren postaje nepovratno promjenjen, tj. on nikada više neće biti onakav kakav je bio prije iskopavanja. S druge strane, danas su razvijene mnoge metode, pomoću kojih se može dobiti uvid o

Slika 5. Prikaz snimka mreža postavljene na mjestu ispod gradine.

Slika 6. Prikaz snimaka mreža postavljenih na gradini. Smatra se je na ovom mjestu B. Čović vršio iskopavanja.

Slika 7. Prikaz snimka mreža postavljenih na gradini.

vrsti lokaliteta, njegovom stanju i onoga što taj lokalitet potencijalno može nuditi. Materijal koji se eventualno nalazi ispod površine ostaje u stanju u kakvom jeste, ne-taknut i konzerviran za dalju budućnost, u kojoj će se materijali možda moći bolje sačuvati.

BIBLIOGRAFIJA

VUKADINOVIĆ M (2011), *Primena geofizike u arheologiji*. Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo, Narodni muzej Kraljevo, 2011.

VEJZAGIĆ S. (2012), *Korištenje Fluxgate gradiometra u arheologiji*. rukopis diplomskog rada, 2012.

OSWIN J. (2009), *A Field Guide to Geophysics in Archaeology*. Springer, Chichester, UK, 2009.

BARTINGTON G. and CHAPMAN C. E. (2004), A High – stability Fluxgate Magnetic Gradiometer for Shallow Geophysical survey Applications. *Archaeological Prospection* 11, Wiley InterScience, 2004.

EH (2008), *Geophysical Survey in Archaeological Field Evaluation*. English Heritage 2008.

HISTORIJAT PRAHISTORIJSKIH ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DIJELA PANONIJE

Dženan BRIGIĆ

(Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu)

Bosanska Panonija je prostor koji je zauzimao prostor današnje sjeverne Bosne, od Drine na istoku do razmeđa Une i Sane na zapadu. Sjevernu granicu je činila rijeka Sava koja se svojim tokom protezala duž čitave bosanske Panonije, dok je južna granica još uvijek nerazjašnjena jer je ona zapravo i činila granicu između dvije provincije, Dalmacije i Panonije. Najranija prošlost ovog područja nije obrađivana u nekoj značajnijoj mjeri, a prvi pisani podaci se javljaju tek u I st. pr. n. e. Međutim, kada se govori o ranijim razdobljima, od neolita pa nadalje, jedan od glavnih problema sa kojim se naučnici susreću jeste problem nedovoljne istraženosti. Brojni arheološki lokaliteti su istraženi samo parcijalno, dok su istovremeno i svjedočanstva antičkih autora limitirana na ograničene podatke koji su se očuvali do današnjeg vremena. Iz ovog razloga su konkretni podaci o prostoru bosanske Panonije i populacijama koje su naseljavale taj prostor još uvijek značajna nepoznanica za istraživače koji su limitirajućom izvornom građom, kako arheološkom tako i pisanom, prisiljeni na konstruiranje različitih hipotetičkih modela o prošlosti i populacijama ovog prostora.

Riječ je o području kroz koje su vodile česte komunikacije, bilo kopnene ili vodene, zbog blizine rijeke Save koja se ulijeva u još veću i značajniju rijeku, Dunav. Geografski položaj je bio presudan za historijski tok kroz koji je bosanska Panonija prolazila, jer se nalazila na putu koji je

spajao sjevernu i sjeverozapadnu Evropu sa jugom, Grčkom, Malom Azijom te daljim krajevima na istoku, odakle su vrlo često dolazili nomadi. Stanovništvo koje je živjelo na ovim prostorima veoma često je bilo miješano sa nomadima, a kasnije i sa Indoevropljanima, da bi nešto kasnije ovaj prostor zahvatila i kultura polja sa žarama. Iz pretpostavljenih procesa o daljoj prošlosti, bilo migracijskih ili ipak autohtonih, došlo je do formiranja bosansko panonskih zajednica koje su u kasnijim djelima antičkih pisaca identificirane kao integralni dio šireg ilirskog konglomerata.

Prostor bosanske Panonije je obrađivan u zasebnim cjelinama, odnosno određeni arheolozi i historičari su se u sklopu svojih sinteza doticali i ovog prostora, te je ostalo nekoliko značajnih djela koji se tiču sjeverne Bosne kao takve. Dolaskom Austro-Ugarske na prostor Bosne i Hercegovine, arheološka istraživanja su podignuta na veći i značajniji nivo. Osnivanjem Zemaljskog muzeja 1888. g. u Sarajevu (Spomenica 1999, 13), ustanovljena je podloga za publiciranje naučnih radova kroz Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM) gdje je objavljen veliki broj naučnih radova koji su se bavili proučavanjem najprije gradina pa i naselja na ovom prostoru, te bilješkama sa arheoloških nalazišta. Jedno od najznačajnijih nalazišta na prostoru bosanske Panonije je svakako naselje Donja Dolina, kojim se od osnivanja muzeja bavio Čiro Truhelka. Godine

1901. u Glasniku Zemaljskog muzeja objavio je članak pod nazivom „Prehistorička sojenica u koritu Save kod Donje Doline“ (Truhelka 1901) i to je samo jedan od mnogih radova koje je on posvetio ovom naselju. Naime, tokom kasnijih godina istraživanja su nastavljena te on 1902. g. također u GZM-u objavljuje novi članak pod naslovom „Sojenica kod Donje Doline“ (Truhelka 1902). Dvije godine kasnije objavio je nova tri članka pod istim naslovom gdje se nadovezao na ranija istraživanja vršena u periodu između 1902. i 1904. (Truhelka 1904), da bi 1906. g. objavio dva nova članka o Sojenici kod Donje Doline koja govore o petom iskopavanju vršenom 1904. g. (Truhelka 1906). Nakon iscrpnih i aktivnih iskopavanja Donje Doline, istraživanja su jedno vrijeme prestala da bi se 1929. g. pojavio jedan članak kojeg je napisao Mihovil Mandić pod naslovom „Izveštaj o djelimično nastavljenom otkapanju prethistorijske sojenice u D. Dolini kod Bos. Gradiške 1928. g.“ (Mandić 1929). Ipak najznačajniju ulogu pri istraživanju Donje Doline imao je Zdravko Marić, koji je iza sebe ostavio detaljne i iscrpne nalaze vršenih iskopavanja objavljenih u povećem članku 1964. g. (Marić 1964) Pored Donje Doline, Zdravko Marić je 1961. g. objavio članak „Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba“ (Marić 1961a). Iste godine objavio je i rad „Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine“ (Marić 1961b). U sklopu simpozijuma o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Marić je objavio članak pod naslovom „Problem sjevernog graničnog područja Ilira“ (Marić 1964), a već iduće godine u časopisu Odjek, pisao je na temu „Panoni zaboravljeni narod“ (Marić (1965) te na taj način ostavio značajan doprinos prilikom izučavanja prahistorije bosanske Panonije, posvećujući, između ostalog, pažnju problematiziranju pitanja Ilira i Panona.

Period poslije Drugog Svjetskog rata je bio najplodniji kada je u pitanju prahistorija Bosne i Hercegovine, kao i bosanske Posavine. Veliki doprinos arheološkim istraživanjima bosanske Panonije od najranijih vremena doprinijeli su Đuro Basler, Alojz Benac i Borivoj Čović. Jedan od najznačajnijih arheologa koji su se bavili paleolitom i mezolitom Bosne i Hercegovine, svakako jeste Đuro Basler, koji je vršio sistematska iskopavanja na mnogim paleolitskih lokalitetima. Naime, on je objavio nekoliko sintetskih pregleda o paleolitskim nalazištima, njihovim karakteristikama, hronološkom mjestu i široj kulturnoj pripadnosti. Godine 1960. u časopisu Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne (ČGT), objavio je rad na temu „Arheološko nalazište Crkvina u Makljenovcu kod Doboja“ (Basler 1960), a tri godine kasnije „Paleolitska nalazišta u sjevernoj Bosni“ objavljen u GZM (Basler 1963). Sedamdesetih godina 20. st., u časopisu ČGT, objavio je nekoliko radova koji govore o paleolitskim nalazištima sjeverne Bosne, od kojih je bitno izdvojiti radove „Dvije paleolitske stanice u dolini Ukrine“ (Basler 1973), „Paleolitsko nalazište na Krčevini u Maloj Brijesnici kod Gračanice“ (Basler 1978), te „Neki problemi paleolitika u sjevernoj Bosni“ (Basler 1980). U okviru Praistorije Jugoslavenskih zemalja (PJZ), objavljene 1979. g. u Sarajevu, pisao je na temu „Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini“, te „Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Bosni i Hercegovini“ (Basler 1979a,b).

Profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu i član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Alojz Benac, iza sebe je ostavio veliki broj naučnih članaka te samim time i neprocjenjiv doprinos u nauci. Obim njegova istraživanje se uglavnom odnosio na period neolita i eneolita, ali je pisao i o Ilirima, njihovoj historiji i etnogenezi, nudeći svoje odgovore na određena pitanja koja su dugo

vremena aktivna u historiografiji. Već prva iskopavanja koja je Benac poduzeo 1947. – 1949. godine, bila su vezana za neolit i eneolit, gdje je između ostalih iskopavao pećinu Hrustovaču u sjeverozapadnoj Bosni, i 1948. g. objavio članak u GZM pod naslovom „Završna istraživanja u pećini Hrustovači“ (Benac 1948). Istraživanjima gradine Zecova kod Prijedora, najznačajnijeg nalazišta vučedolske grupe južno od Save, Benac je unaprijedio dotadašnja znanja o vučedolskoj kulturi i njene uloge u ranom bronzanom dobu. U okviru prvog broja ČGT 1957. g., Benac je objavio rad na temu „Neke nove prethistorijske kulture u sjeveroistočnoj Bosni“, a 1961. u GZM-u, rad „Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita (Benac 1961). Godine 1956., Benac je u GZM-u objavio članak pod naslovom „Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora“ (Benac 1956), a tri godine kasnije „Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora“ (Benac 1959). Pored istraživanja Zecova, Benac je objavio i nekoliko drugih članaka koji su doprinijeli izučavanju prahistorije bosanske Posavine, poput „Pivnica kod Odžaka I neki problem kostolačke kulture“ objavljenog 1962. (Benac 1962), te „Kameni kalupi sa Pivnice“ iz 1967. g. (Benac 1967). Dvije godine kasnije, u okviru GZM, Benac je objavio rad pod naslovom „Prilozi za proučavanje neolita u sjevernoj Bosni“ (Benac 1964a), gdje je u značajnoj mjeri pažnju posvetio prostoru bosanske Panonije. Od velikog značaja je svakako i rad „Prediliri, Protoiliri i Prailiri, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba“, objavljen u Godišnjaku Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Benac 1964b), gdje su se tražili korijeni Ilira pri čemu je posvećena pažnja sjevernim dijelovima Bosne i Hercegovine. Benac je nastavio sa proučavanjem etnogenetskih procesa, te 1973. g. objavljuje rad na temu „O identifikaciji ilirskog etnosa“ (Benac 1973). Prilikom pisa-

nja Praistorije Jugoslavenskih zemalja 80-tih godina 20. st., Benac je pisao o etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji (Benac 1987), prilikom čega se doticao prostora bosanske Panonije kroz problematiziranje pitanja Ilira i Panona.

Pored Benca, značajnu ulogu u proučavanju prahistorije Bosne i Hercegovine imao je Borivoj Čović. Godine 1958., u GZM objavio je članak pod naslovom „Barice – nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice“ (Čović 1958), a iduće godine u časopisu Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, pisao je na temu „Tragovi preistorijskih migracija u sjeveroistočnoj Bosni“ (Čović 1959). Zatim, 1962. g. u GZM-u je objavio članak pod naslovom „Gradinsko naselje na Kekića Glavici“, a tri godine kasnije „Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni“ (Čović 1965) Godine 1976. g. u Godišnjaku Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine objavio je rad na temu „Metalurška djelatnost vučedolske kulture u Bosni“ (Čović 1976a). Iste godine je objavio svoju najznačajniju knjigu pod naslovom „Od Butmira do Ilira“ (Čović 1976b), koja je bila usmjerena ka edukaciji šire kulturne javnosti o historiji ovih prostora. Pored Truhelke i Marića, i Čović je pisao o naselju Donja Dolina kod Sanskog mosta, te je objavio nekoliko radova na tu temu od kojih vrijedi istaći „Donja Dolina“ (Čović 1961), i „Grupa Donja Dolina – Sanski Most“, objavljen u okviru Praistorije Jugoslavenskih zemalja (Čović 1987).

Postoji još nekoliko radova koje vrijedi istaći, a tiču se problematike bosanske Panonije tokom dugogodišnjeg razdoblja prije nove ere. Nezaobilazna je svakako Milica Kosorić, čija je osnovna preokupacija bila usmjerena ka proučavanju prahistorije Podrinja, prilikom čega se i doticala sjeveroistočne Bosne. Godine 1965. napisala je članak objavljen u časopisu Članci i građa za kulturnu istoriju

Istočne Bosne pod naslovom „Praistorijska nekropola u selu Dvorovima kod Bijeljine“ (Kosorić 1965), a dvije godine kasnije „Neolitsko naselje u selu Batkoviću kod Bijeljine“ (Kosorić 1967). Također, u ČGT, ona je 1970. g. objavila rad „Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu Brdo u Donjoj Mahali kod Orašja“ (Kosorić 1970), da bi 1976. god. objavila svoju doktorsku disertaciju „Kulturni, etnički i hronološki problem ilirskih nekropola Podrinja“ (Kosorić 1976), koja se dotiče sjeveroistočnih krajeva Bosne i Hercegovine. Četiri godine kasnije, pisala je na temu „Praistorijska naselja na području Spreče“ (Kosorić 1980), a 1982. g. nešto veću pažnju je posvetila sjevernoj Bosni, te objavljuje rad na temu „Rezultati istraživanja praistorijskih naselja na području Semberije“ (Kosorić 1982).

U okviru PJZ, posebno treba istaći radove Ksenije Vinski-Gasparini „Kultura polja sa žarama sa svojim grupama“ (Vinski-Gasparini 1983), te Borislava Jovanovića „Keltska kultura u Jugoslaviji“ (Jovanović 1987). Za proučavanje kostolačke grupe, značajan je i rad Borislava Jovanovića objavljenog u Godišnjaku na temu „Obredi sahranjivanja u kostolačkoj grupi“ (Jovanović 1976). Proučavanjem keltskog uticaja na Panoniju, bavila se Fanula Papazoglu u djelu „Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba“ objavljenom 1969. g (Papazoglu 1969). Stojan Dimitrijević, Tihomila Težak Gregl i Nives Majnarić Pandžić su koautori knjige koja nosi naslov „Prapovijest“ (Dimitrijević, Gregl, Pandžić 1998), i koja je obuhvatila periode od paleolita do mlađeg željeznog doba. Pregled kasnog bronzanog doba na prostoru sjeverne Bosne dali su Adnan Kaljanac i Edin Šaković, koji su u okviru Gračaničkog glasnika napisali članak pod naslovom „Barice- Gređani: kulturna grupa kasnog brončanog doba u Slavoniji i sjevernoj Bosni“ (Kaljanac, Šaković 2009). Hrvoje Kalafatić je 2011. g. objavio rad pod naslovom „Prilog poznavanju odnosa grupe Barice-Gređani,“berberinskog tipa hatvan-

ske kulture“, „brodske kulture“ i „posavske kulture“ objavljen u časopisu *Opvscvla archaeologica* (Kalafatić 2011). Iste godine je u okviru Godišnjaka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Blagoje Govedarica objavio članak „Gdje i kada je postojalo bakarno doba“ (Govedarica 2011). Dakle, nameće se zaključak da su rezultati istraživanja bosanske Panonije uglavnom publicirani preko Glasnika Zemaljskog muzeja, Godišnjaka Akademije nauka i umjetnosti BiH te časopisa Članci i i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, koji su oko sebe okupljali neke od najznačajnijih arheologa 20. st., i čiji rad će dugo vremena predstavljati temelj za neka novija istraživanja.

BIBLIOGRAFIJA

- BASLER Đ. (1960), Arheološko nalazište Crkvina u Makljenovcu kod Doboja. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 4, 1960, 75-89.
- BASLER Đ. (1963), Paleolitska nalazišta u sjevernoj Bosni. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 18, 1963, 5-24.
- BASLER Đ. (1973), Dvije paleolitske stanice u dolini Ukrine. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 10, 1973, 7-17.
- BASLER Đ. (1978), Paleolitsko nalazište na Krčevini u Maloj Brijesnici kod Gračanice. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 12, 1978, 5-9.
- BASLER Đ. (1979a), Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini. *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Tom 1, 1979, 313-331.
- BASLER Đ (1979b), Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Bosni i Hercegovini. *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Tom 1, 1979, 331-357.
- BASLER Đ. (1980), Neki problemi paleolitika u sjevernoj Bosni. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 13, 1980, 93-103.
- BENAC A. (1948), Završna istraživanja u pećini Hrustovači. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 3, 1948, 3-41.

BENAC A. (1957), Neke nove prethistorijske kulture u sjeveroistočnoj Bosni. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 1, 1957, 209-211.

BENAC A. (1956), Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 11, 1956, 146-166.

BENAC A. (1959), Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 14, 1959, 13-51.

BENAC A. (1961), Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 15-16, 1961, 39-78.

BENAC A. (1962), Pivnica kod Odžaka i neki problem kostolačke kulture, *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 17, 1962, 21-40.

BENAC A. (1964a), Prilozi za proučavanje neolita u sjevernoj Bosni. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 19, 1964, 129-142.

BENAC A. (1964b), Prediliri, Protoiliri i Prailiri, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* 4, 1964, 59-95.

BENAC A. (1967), Kameni kalupi sa Pivnice. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 21-22, 1967, 155-160.

BENAC A. (1973), O identifikaciji ilirskog etnosa. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja*, 9:93-108.

BENAC A. (1987), O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji. *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Tom 5, 1987, 737-805.

ČOVIĆ B. (1958), Barice – nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 13, 1958, 77-96.

ČOVIĆ B. (1959) Tragovi preistorijskih migracija u sjeveroistočnoj Bosni. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 3, 1961, 5-19.

ČOVIĆ B. (1961), *Donja Dolina. Necropole de l' age du fer.* Inventaria archaeologica, fasc. 3, 1961., Beograd, Y21-Y30.

ČOVIĆ B. (1962), Gradinsko naselje na Kekića Glavici. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 17, 1962, 41-61.

ČOVIĆ B. (1965), Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 20, 1965, 27-145.

ČOVIĆ B. (1976a), Metalurška djelatnost vučedolske kulture u Bosni. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* 13, 105-115.

ČOVIĆ B. (1976b), *Od Butmira do Ilira.* Veselin Masleša, Sarajevo 1976.

ČOVIĆ B. (1987), Grupa Donja Dolina – Sanski Most. *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Tom 5, 1987, 232-286.

DIMITRIJEVIĆ Z., TEŽAK GREGL T., PANDŽIĆ N. (1998), *Prapovijest.* Naklada Naprijed, Zagreb 1998.

GOVEDARICA B. (2011), Gdje i kada je postojalo bakarno doba. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* 40, 2011, 45-63.

JOVANOVIĆ B. (1976), Obredi sahranjivanja u kostolačkoj grupi. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* 13, 1976, 131-143.

JOVANOVIĆ B. (1987), Keltska kultura u Jugoslaviji. *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Tom 5, 1987, 805-855.

KALAFATIĆ H. (2011), Prilog poznavanju odnosa grupe Barice-Gređani, "berberinskog tipa hatvanske kulture", "brodske kulture" i "posavske kulture. *Opuscula Archaeologica* 35, 2011, 41-65.

KALJANAC A., ŠAKOVIĆ E. (2009), Barice- Gređani: kulturna grupa kasnog bronzanog doba u Slavoniji i sjevernoj Bosni. *Gračanički glasnik* 27, 2009, 78-90.

KOSORIĆ M. (1965), Praistorijska nekropola u selu Dvorovima kod Bijeljine. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 6, 1965, 83-90.

KOSORIĆ M. (1967), Neolitsko naselje u selu Batkoviću kod Bijeljine. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 7, 1967, 21-27.

KOSORIĆ M. (1970), Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu Brdo u Donjoj Mahali kod Orašja. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 8, 1970, 41-43.

KOSORIĆ M. (1976), *Kulturni, etnički i hronološki problem ilirskih nekropola Podrinja.* Muzej istočne Bosne, Tuzla 1976.

KOSORIĆ M. (1980), Praistorijska naselja na području Spreče. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 13, 1980, 103-116.

KOSORIĆ M. (1982), Rezultati istraživanja praistorijskih naselja na području Semberije. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 14, 1982, 121-132.

MANDIĆ M. (1929), Izvještaj o djelimično nastavljenom otkapanju prethistorijske sojenice u D. Dolini kod Bos. Gradiške 1928. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 41:33-40

MARIĆ Z. (1961a), Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 15-16, 1961, 151-171.

MARIĆ Z. (1961b), Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 5, 1961:43-67.

MARIĆ Z. (1964a), Donja Dolina. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 19, 1964, 5-128.

MARIĆ Z. (1964b). Problem sjevernog graničnog područja Ilira, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* 4, 1964, 177-215.

MARIĆ, Z. (1965), Panoni zaboravljeni narod. *Odjek* 18.

PAPAZOGLU, F. (1969), *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1969.

TRUHELKA Ć. (1901), Prehistorička sojenica u koritu Save kod Donje Doline. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 1901, 227-288

TRUHELKA Ć. (1902), Sojenica kod Donje Doline. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1902, 129-540.

TRUHELKA Ć. (1904), Sojenica kod Donje Doline, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1904, 91-98, 225-236, 441-448.

TRUHELKA Ć. (1906), Sojenica kod Donje Doline. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 1906, 217-229.

VINSKI-GASPARINI K. (1987), Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Tom 4, 1983, 547-647.

MITOLOGIJA KAO HISTORIJSKI IZVOR

Sanda HASAGIĆ
(Univerzitet u Sarajevu)

Uvod

Najjednostavnije rečeno *mit* označava priču, odnosno predanje.¹ (Graves i Patai 1969; Payment 2006; Schomp 2007). Svaki narod ima svoje mitove, ali najpoznatiji su grčki mitovi u kojima su velikim dijelom svoje utemeljenje našle druge civilizacije i kulture preuzimajući ih i prilagođavajući svom životnom prostoru, crpeći iz njih pogodan materijal i vremenom ih pretvarajući u historijske izvore prostora i vremena o kojem svjedoče. Pomoću mi-

tova moguće je pratiti kontinuitet života na određenom području i sagledati ga kroz kulturološke vrijednosti koje, historija kao nauka, te mit kao izvor, baštine sa sobom.

Mitovi su priče koje su se pnosile prvobitno narativnim putem, a vremenom se nametnula potreba i za njihovim zapisivanjem kako bi se sačuvali u što vjerodostojnijem obliku. Njihov cilj nije bio samo da ljudi uvide greške i rade na poboljšanju života i ličnosti, nego i da se uz pomoć tih priča povežu sa prošlošću tragajući za vlastitim identitetom i porijeklom, u isto vrijeme povezujući se sa bogovima, te na taj način ostavljajući utisak posebnog porijekla zajednice iz koje dolaze. Mitologija je korištena kao sredstvo pomoću kojeg se čovjek povezivao se sa prirodom, te okruženjem u kojem je živio, istovremeno stavljajući ga pod kontrolu, koju je uspostavljao i pravdao uz pomoć priča koje su vremenom dobile mitološki karakter. Također, koristili su se za prepričavanje historijskih događaja, ali su putem mitova baštinili i održavali tradicije svojih predaka, njihova uvjerenja i običaje, prenoseći ih tako s koljena na koljeno. Mit često objašnjava čovjekovu ulogu i svrhu njegovog života na ovom svijetu, te nagovještava put kojim će krenuti nakon smrti. Mitovi služe i kao objašnjenje za nastanak društvenih organizacija, gradova, te neprijateljstva između država. Obzirom da je teško odvojiti mit od religije, on može poslužiti i kao historijski izvor pomoću

1 Ovo je najjednostavnija definicija riječi *mit* i kao takvu potrebno je dodatno objasniti. Mitovi su dramske pripovijesti koje predstavljaju svijetsku povelju što ili opravdava nastajanje drevnih institucija, običaja, obreda i vjerovanja na području njihovog postojanja ili odobrava izmjene. Mit služi kao sažeta potvrda nejasnih znakova, obreda i društvenih običaja. Mitove nije moguće posmatrati samo kao priče jer oni predstavljaju puno više od toga za antičkog čovjeka. Antika je period kada mitovi predstavljaju jedan od najvažnijih segmenata ljudskog života. Pored toga iz njih se izvlače i pouke koje će biti primjenjivane u budućnosti. Mit je služio i kao objašnjenje prirodnih fenomena. Grci nisu razumijeli zemljotres kao prirodnu pojavu podrhtavanja tla. Objašnjenje su pronalazi u tome što su smatrali da se zemlja trese jer Posejdon kažnjava svoje neprijatelje. Mit je moguće definisati kao prepričavanje ritualne mime koja se javno izvodila na narodnim svetkovanima, a koja se nalazila likovno zabilježena na pečatima, zdjelama, ogledalima, škrinjama, štitovima i tapiserijama.

kojeg se nastoji opravdati nastanak neke građevine koja je imala religijsku svrhu² (Grevs 1969). Također, problem predstavlja odvajanje mita i legende, koje nije moguće posmatrati kao isto, iako često isprepleteni sačinjavaju jednu cjelinu. Ovome je posebnu pažnju posvetio Adnan Kaljanac u svom radu *Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca*.³ (Kaljanac 2010; Frazer 2002)

Zahvaljujući svojoj raširenosti i velikoj upotrebi, ali i zapamćenosti u ljudskoj svijesti, mitovi se koriste kao historijski izvori koji služe za proučavanje jedne velike vremenske epohe, gdje na sebi svojstven način daju živopisan opis ljudi, mjesta i događaja, te pomažu u shvatanju načina života, uloge pojedinca, vjerovanja, nadnaravnosti, svakodnevnih običnih, te neobičnih situacija u kojima se čovjek nalazio. Ipak, ne treba zaboraviti da mitovi predstavljaju političku stvarnost vremena u kojem su nastali. Posmatrajući ih kao odraz političke stvarnosti tog vremena, mitovi pružaju kvalitetan, a ne tako rijetko i jedini izvor vremena o kojem svjedoče. Zahvaljujući mitološkim pričama sačuvani su opisi mnogobrojnih događaja koji

2 Dobar primjer mita kao historijskog izvora pomoću koje je moguće pratiti svijest antičkog čovjeka o prirodnoj promjeni godišnjih doba je mit o otmici Perzefone. U ovom mitu Perzefona je oteta od strane Hada, koji je bio zaljubljen u nju. Njena majka, Demetra je tugovala i tražila od bogova pomoć da spasi svoju kćer iz Podzemlja. Dogovoreno je da Perzefona tri mjeseca u godini živi u Podzemlju, a ostali dio godine je slobodna da bude sa svojom majkom. Tako Demetra, tugujući zimi, zemlji daje nepolodno tlo, a kada se Perzefona vrati, ona od sreće zemlju daruje zelenilom i cvijećem.

3 Ponekad distinkcija između mitova i legendi nije potpuno jasna i nemoguće je razdvojiti jedno od drugog kako je to uradio J.G. Frazer. Međutim, iako nerazdvojni, mitovi i legende kao kulturološki artefakti su zahtijevali fundamente na kojima su nastajali.

su od velikog historijskog značaja i koji su ostavili dubok trag u historiji čovječanstva. Zbog njihove važnosti u historijskom pogledu i poruke koja se može izvući iz mitova, potrebno ih je proučavati i čitati jer to odvodi pojedinca daleko u prošlost, gdje se čovjek pokušava snaći u situaciji koja je zadesila glavnog protagonista, ali i na njegovim greškama ili uspjesima moguće je izvući pouku koja je primjenjiva i za današnji stil i način života. Poznato je kako su neki mitovi široko rasprostranjeni, te prisvojeni od strane mnogobrojnih kultura.⁴ Ovo znači da se mitovi ne mogu smatrati isključivo tvorevinom jedne kulture, nego se trebaju posmatrati kroz prizmu manjih zajednica, civilizacija ili kultura koje su zajedno u interakciji dovele do stvaranja istih. (Calame 2003) To implicira njegov dinamičan karakter, te ekspanziju prenoseći se od zemlje do zemlje, što utječe na njegovu neunificiranost. U svakodnevnom govoru pojedinaca moguće je čuti mnogobrojne rasprave koje su usmjerene na definisanje i razlikovanje *prave istine* od mita, umanjujući nesvjesno njegovu vrijednost i autentičnost kao historijskog izvora.

Prva pisana mitološka djela, historijska nauka može zahvaliti antičkim piscima Homeru i Hesiodu, koji se s pravom mogu smatrati začetnicima procesa spašavanja mitova od zaborava, te prenošenja njihovog značaja poruke budućim naraštajima.⁵ (Grevs 1969) Njihova djela

4 Rasprostranjenost pojedinih mitova širom svijeta se u prvom redu odnosi na grčke i rimske mitove, koji su svoj odraz ostavili i u pričama abrahamističkih religija. Robert Grevs zastupa mišljenje da su Grci svoje mitove preuzeli od Jevreja ili Feničana.

5 Robert Grevs oduzima ovu pionirsku titulu u zapisivanju mitova od *Homera i Hesioda*. Prema Grevsu Aleksandrinac Kalimah, Ovidije ili Ceces iz Bizantije daju raniju i pouzdaniju verziju mita nego *Hesiod* ili *Homer*.

su važan izvor za proučavanje antičke historije. Prema njihovom pisanju danas je moguće zaključiti da su mitovima pristupili kao svakodnevnim događajima. Međutim, opasno je donositi ovakve zaključke jer raspoložive informacije i historijski izvori ne daju siguran podatak da li se tu radilo samo o mitovima ili su pristupili opisu svakodnevnice, od nje stvarajući vlastiti mit koji će vremenom postati duboko ukorijenjen u svijest čovjeka i samim tim posmatran kao vjerodostojno svjedočanstvo, koje je trebalo zabilježiti i opisati. Upravo je Homerova *Ilijada* najbolji primjer upotrebe mita kao historijskog izvora. Njen postanak se datira u VIII-VII stoljeće st.e. i kao izvor služi za proučavanje kasno-mikenskog razdoblja. *Ilijada* se konkretno odnosi na Trojanski rat, kojeg su vodili Ahejci protiv trojanskog kralja Prijama. (Maretić 1956) Prateći *Ilijadu* kao historijski izvor moguće je djelimično dobiti saznanja o izgledu tadašnjih brodova, zaraćenim stranama, junacima tog doba i njihovom vjerovanju u bogove, koji čas sudjeluju u ratu, čas su nijemi posmatrači.⁶ Također, vrijednost *Ilijade* kao historijskog izvora se krije u činjenici da je kroz nju moguće dobiti uvid u neprijateljstvo između dva grada-države tog doba. Starogrčki filozof Aristotel u *Poetici* mit tumači kao fabulu. Platon razlikuje mitologiju kao fenomen narodne mitologije u svom nacionalnom interpretativnom diskursu i filozofsko-simbolički tumači mit. Prema Platonu mitologija je tvorevina nadahnutih pjesnika, odnosno tvorevina neobrazovanih ljudi koji nastoje u svom sjećanju rekonstruisati prošle događaje.⁷ Za Platona je mit *logos* (λόγος) o bogovima,

6 Ova saznanja se temelje na interpretaciji naučnika i često su u većoj mjeri prilagođena onome što želimo saznati, a ne onome što direktno iz izvora možemo dobiti.

7 Platon je na pjesnike gledao kao na neobrazovane likove koji

božanskim bićima, herojima (Platon 329). U antici ne postoji odvojeno tumačenje mita i religije, jer su oni jedno. Kroz mitove se ispoljavaju religijska uvjerenja i nema ih potrebe odvajati.

Celestin Tomić u radu *Mit i religija*, mit shvata kao središte rasprava posljednjih stoljeća u filozofiji i teologiji. On objašnjava definiciju mita sa filozofskog, prosvjetiteljskog, racionalnog i pozitivističkog stajališta⁸ (Tomić 1991). Šeling se prvi trudio da prevaziđe takvo shvatanje mita pokazujući u svojoj filozofiji mitologije unutrašnju nužnost i istinitost mitskog predanja. Pindarovo interesovanje za istinitost mitskog predanja je dovelo do gubljenja drevne naivnosti usmene mitske tradicije i mit je od tada počeo da se tumači kao izmišljotina. Kasnije je Ničeova filozofija afirmisala mit kao princip najdubljeg pokretača i stvaralačkog vrela svake kulture. Početkom XX veka i društvene nauke počinju da uzimaju u obzir tumačenje mita kakvo je postojalo u arhaičnim društvima gdje mit označava *istinitu priču*. (Eliade 1970) Poseban doprinos u izučavanju mitološke građe dao je Robert Greys, koji je u svojoj knjizi *Grčki mitovi* nastojao na jednom mjestu

svojim djelima vladaju velikim masama ljudi. Svoj stav o psihologiji (koju treba shvatiti kao učenje o duši) Platon je djelimično predstavio kroz mitove. Teško je reći u koliko je mjeri on ozbiljno pristupao mitološkoj građi.

8 U filozofiji je jasno primjetan problem neotičke vrijednosti mita: mit je čista priča i prema tome suprotan je istini. Prosvjetiteljstvo, racionalizam i pozitivizam vide u mitu priču, izričaje religiozne naive i praznovjera, izvan logističkih i racionalnih tokova, sve izmišljeno, ishitreno, djetinjasto i naivno. Religija je po Tomiću skup mitova, obreda i zakona kojima čovjek želi uspostaviti odnos sa božanstvom.

sistematizirati i skupiti sve poznate mitove⁹ (Grevs 1969). Poražavajuća činjenica je da bosanskohercegovačka historiografija ne vodi računa o ovom izvoru, koji je samim tim zanemaren i bez posebne pažnje tretiran u procesu proučavanja historije ovih prostora. Neproučavanjem mitova zanemaruje se njihovo bogatstvo koje oni u sebi nose. Također, neproučavanje dovodi do prekida kontinuiteta stvaranja života na ovim prostorima i otuđivanja od kulturološke baštine koja kroz mitološku građu daje poseban doprinos historiji.

Istraživanje mitova je naučnike dovelo do zaključka da su mitovi nastali kao rezultat sposobnosti ljudskog uma. Sa ovakvim shvatanjem se slažu Claude Lévi Strauss, Vladimir Jakovljevič Propp, Mircea Eliade, Robert Grevs i mnogi drugi naučnici koji su se bavili mitovima, kako sa historijskog, tako i sa lingvističkog, sociološkog, religijskog, antropološkog, psihološkog i drugih gledišta. Kroz proces istraživanja mitova mnogobrojni naučnici su naišli na prepreku neslaganja istog mita sa različitih gledišta (lingvistička i antropološka škola).

Prema Nedimu Mušoviću, mitovi se mogu posmatrati kao alegorijske slike koje posjeduju demokrativno-narativni karakter. Istražujući smisao mitoloških priča potrebno je voditi računa o imenima, vremenu i sudbini junaka. Nije

9 Prema Grevsu prave mitove treba razlikovati od: a) filozofskih alegorija, kao u *Hesiodovoj kosmologiji*, b) "etioloških" tumačenja mitova koja danas više nisu razumljiva (npr. Mit o Admetu koji je upregao lava i divljeg vepa u svoja kola), c) satire ili parodije, kao u Silenovoj priči o Atlantidi, d) sentimentalne pripovjetke kao što je legenda o Narkisu i Ehi, e) Herojskih saga, kao što je osnovni zaplet *Ilijade*, f) realistične pripovjedi kao što je Odisejeva posjeta Fajačanima.

rijeđak slučaj da jedan mit ima više verzija. Postavlja se pitanje šta uraditi u tom slučaju? Kako ispravno odrediti koja je verzija mita pravovjerna? Greška bi bila da se vrši eliminacija u ovakvom slučaju kada jedan mit ima više verzija. Po Grevsu sve verzije je potrebno posmatrati kao odvojene cjeline, koje se ne smiju izdvajati iz zajedničkog konteksta. Svi narodi starih civilizacija, baš kao i danas, imali su širok dijapazon mitoloških priča koje su obuhvatale raznovrsne priče o junacima toga doba, bogovima, polubožanstvima i natprirodnim bićima. Ovakve priče i pojave mogu se posmatrati kao produkt ljudske mašte koja svojim značenjem i svojom ljepotom uzdiže mitologiju toga naroda iznad mitologije ostalih kultura i civilizacija. Moguće je pronaći veliku sličnost između mitova u različitim kulturama. Objašnjenje za ovo vjerovatno se pronalazi u tome da su se ljudi susretali sa istim stvarima, bilo poteškoćama, nedaćama ili pozitivnim stvarima.

Izvor mitova je u ljudskom osjećaju zavisnosti od nepoznatih sila, odnosno čovjek je svjestan da svojom snagom treba raditi na tome da upozna i prilagodi svoj život silama prirode. Antički čovjek je duboko religiozan, o čemu svjedoče ostaci mnogobrojnih hramova podignutih u čast bogova. Međutim, pogrešno je shvatanje da su hramovi služili samo za vjerske obrede ili su podizani isključivo iz religioznih razloga. Naime, isti se trebaju shvatiti i kao potvrda stepena civilizacijskog razvoja, ekonomskom i političkom životu. Današnje shvatanje mita ukazuje na nadahnuto iskazivanje *riječi božije* ili onoga što je davna prošlost, a što je toliko značajno ili utjecajno da vrijedi ponovo spomenuti. Mit predstavlja one događaje, ličnosti ili djela koja su egzistencijalno vezana za identitet određene zajednice. S tim u vezi predstavlja i historijski izvor za to područje. Izvan okvira te zajednice, mitske tvo-

revine mogu biti posmatrane kao manje ili više uspješne umjetničke tvorevine, a ponekad i kao vješto smišljene laži (Mušović 2011). Bogato razvijen mitološki sistem jedan je od sastavnih dijelova antičkog naslijeđa kojeg je helenska književnost naslijedila od prethodnih perioda kulturnog i društvenog razvitka. Mitove ne treba i oni se ne mogu posmatrati kao odjednom nastale tvorevine. Za njihovu preobrazbu u današnji oblik bio je potreban prolazak kroz mnogobrojne faze.¹⁰

Grčki mitovi govore o porijeklu prirodnih pojava, predmeta materijalne kulture, vjerskim obredima i sličnim stvarima sa kojima su svakodnevno dolazili u dodir. U mitovima su najčešće istaknute dvije primarne kategorije likova. Na prvom mjestu su besmrtni bogovi, kojima se pripisuju likovi, mane i vrline koje posjeduje i običan čovjek. S druge strane postoje smrtnici, polubogovi, heroji koji u mitovima imaju funkciju plemenskih vođa, slavnih predaka, osnivača gradova, putnika, sveštenika itd. Jedan od najboljih mitova koji svjedoči o kulturološkom naslijeđu i osnivanju nekog grada je svakako mit o Romulu i Remu, osnivačima grada Rima. Ovaj mit, posmatran kao historijski izvor, predstavlja i odrednicu za uspostavljanje rimskog i julijevskog kalendara (*Ab urbe condita*). Usmena i pismena predanja ne predstavljaju jedinu mogućnost prepričavanja mitova. Oni su svoje mjesto pronašli i u likovnoj umjetnosti, vajarstvu i reljefima kroz čije prikaze svjedoče o jed-

10 Borba između dobra i zla, kažnjavanja ili pohvaljivanja junaka, smrt i uskrnuće, pohvale ili božije kazne, silazak u podzemni svijet, kult predaka i kult prirode, animizmi, magije, rađanje i stvaranje... sve su to uobičajni manifestacioni oblici i siže grčkog mita. Slučajno ili ne, u većoj ili manjoj mjeri ovakve stvari zastupljene su i kod drugih naroda, ali svoje mjesto su pronašli i u abrahamskim religijama.

nom minulom periodu¹¹ (Mušović 2011). Najbolji način za razumijevanje mitova je proučavanje kulture u kojoj je mit nastao (Bonnefoy 1992; Schomp 2007). Mitologija je dugo vremena smatrana metaforom stvarnosti koju su koristile generacije čovječanstva sa namjerom da, kroz univerzalnu poruku, dovedu ljude u sklad sa društvom u kojem žive. Danas mitologija predstavlja dokaz početka stvaranja civilizacije u jednom ciklusu koji svjedoči o razvoju čovjekovog mišljenja o njegovom odnosu prema svijetu koji ga okružuje (Mušović 2011).

Čovjek modernog doba mitove posmatra sa tri različita aspekta: kao priču, kao vjersko svjedočenje ili kao historijski dokument (Fiodorov 2000). Mitove je moguće podijeliti na etičke, metaforičko-alegorijske i historijske (Mušović 2011). Historijska nauka po pitanju mita kao historijskog izvora je unutar sebe podijeljena. U okviru historiografije se vode polemike da li je moguće mit posmatrati kao vjerodostojan izvor. Ipak, proučavanje mitova historičara može brzo odvesti na pogrešan put, jer je ponekad teško saznati istinu oslanjajući se samo na mitove (Calame 2003). Na ovo je potrebno obratiti posebnu pažnju jer je kroz historiju, mit gubio svoju djelotvornost i stvarane su pogrešne predstave o nekim stvarima kako bi se uljepšala slika ili priča prilagodila vremenu. Primjetan je i pohvalan napor u historijskoj nauci da se mitovi istraže u što većem broju i sa što šireg aspekta gledanja, pokušavajući se uklopiti u vremenske i političke okvire njihovog nastajanja. Antičkom čovjeku mit je služio za

11 Antička mitologija nije svoje mjesto kao izvor pronašla samo u književnosti, nego i u likovnoj i keramičkoj umjetnosti, kao i u arhitekturi. Antička mitologija služi kao bogat izvor inspiracije, te kao izvor društvene interpretacije u kojoj se mogu tražiti počeci zapadno evropske kulture i civilizacije.

objašnjenje nejasnih znakova. Priče mitološkog karaktera su se prenosile sa koljena na koljeno, usmenim putem i bile su obogaćene mnogobrojnim sadržajem.

Zaključak

Ljudi kroz svoj životni ciklus prolaze kroz mnogobrojne faze razvitka koje utječu na formiranje njihove ličnosti i daju refleksiju na okruženje u kojem žive na taj način djelujući na slijed događaja koji će vremenom početi da se posmatra kao historija. Okruženi nepoznatim prirodnim pojavama, te problemima koji ih svakodnevno okružuju uz pomoć mašte pokušavaju da stvore nešto natprirodno, što će im pomoći da prebrode životne poteškoće sa kojima su se susreli. Mitovi su priče sa kojima se svakodnevno susrećemo i svjesno ili nesvjesno sudjelujemo u njihovom stvaranju. Antički mitovi su za ljude tog vremena predstavljali zvijezdu vodilju ili neki index ponašanja, te put koji je potrebno slijediti kako bi se osigurala naklonost bogova. Upravo je to razlog zbog kojeg je mitove moguće posmatrati kao historijske izvore, te svjedoke minulog vremena, jer se kroz mitove nastale na određenom području nastoji prikazati situacija i običaji tog društva, te njihova kulturološka svijest i razvijenost. Mitovi nisu priče koje su nastajale samo u antičkom periodu. Savremeni čovjek svakodnevno sudjeluje u stvaranju priča na koje će se kroz izvjestan period gledati kao na mit o pojedincu tog vremena u kojem je nastala priča. Grčka mitologija, ali i kultura su u velikoj mjeri uticale na rimsku, odakle su se proširile širom svijeta stvarajući temelje zapadne civilizacije, čineći dio cjelokupnog izgleda kulturološkog naslijeđa i historijske baštine.

LITERATURA

Izvori

Homer, Ilijada, priredio Tomo Maretić, Nolit, Beograd, 1956. (preveo Miloš N. Đurić)

Platon, The Republic, tekst preuzet sa <http://www.idph.com.br/conteudos/ebooks/republic.pdf>, izdato 2002.

Literatura:

BONNEFOY Y. (1992), *Greek and Egyptian mythologies*. The University of Chicago Press, Chicago 1992.

CALAME C. (2003), *Myth and History in Ancient Greece*. Princeton University Press 2003.

FRAZER J.G. (2002), *The Golden Bough*. Mineola, New York 2002.

ELIADE M. (1970), *Mit i zbilja*. Matica Hrvatska, Zagreb 1970.

FIODOROV M. (2000), *Mitovi i legende cijelog svijeta*. Svjetlost, Sarajevo 2000.

GRAVES R., PATEI R. (1969), *Hebrejski mitovi*. Beograd 1969.

GRAVES R. (1969), *Grčki mitovi*, Nolit, Beograd, 1969.

KALJANAC (2010), Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 39, 2010.

KLAIĆ B. (1966), *Veliki rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb 1966.

MUŠOVIĆ N. (2011), *Grčka mitologija kao početak stvaranja civilizacije*. Novi izraz za književnu i umjetničku kritiku, 2011.

PAYMENT S. (2006), *Greek Mythology*, The Rosen Publishing Group 2006.

SCHOMP V. (2007), *The Ancient Greeks*. Marshall Cavendish, 2007.

TOMIĆ C. (1991), Mit i religija, hrcak.srce.hr/file/82258 (12.04. 2013., 18:14)

BRAK, PORODICA I SEKSUALNOST U GRČKOM I RIMSKOM DRUŠTVU, UZ POSEBAN OSVRT NA NEKE KULTOVE U DALMACIJI

Senaid BOLIĆ
(Univerzitet u Sarajevu)

Uvod

Prije nego se krene s izučavanjem problema seksualnosti, braka i porodice u rimskom društvu, da bi se uspješno osvijetlilo porijeklo nekih pojava u rimskom društvu, a koje su direktno proistekle iz grčke civilizacije, potrebno je izreći par riječi o seksualnosti, braku i porodici u Staroj Grčkoj, jer i u ovom segmentu života, rimska civilizacija je poprimila znatne uticaje iz grčke civilizacije.

U Staroj Grčkoj, ženi je nametnuta obaveza rađanja potomstva kao osnovna njena zadaća, bez ikakve veze s osjećanjima i međusobnim naklonostima između supružnika. Štaviše, teško je i pronaći primjere u kojima su muškarac i žena u Grčkoj stupali u bračnu zajednicu iz ljubavi.¹ Žena kao osnovni dio *oikosa* morala je da obavi tu svoju osnovnu funkciju, inače njen život postaje besmislen. S druge strane, muškarac je živio sasvim slobodno, bez ograničenja svog društvenog života na kućanstvo tj. *oikos*, pošto je svaki muškarac u Grčkoj manje-više učestvovao u životu svog *polisa*. Za svakog muškarca kako mladića tako i starijeg, bez obzira na bračni status bilo je normalno posjetiti javnu kuću u cilju zadovoljenja svo-

jih seksualnih potreba. Osim javnih kuća, muškarci su slobodno mogli uživati u pederastiji, homoseksualnom odnosu itd.. Jedino za što bi muškarac mogao biti javno osuđen jeste spolni odnos s udatom ženom.

Za ženu je bilo ključno da bude vjerna svom mužu, drugi muškarci nisu dolazili u obzir dok su muškarci provodili sasvim slobodan život.

Demosten piše:

*“Imamo hetere za zadovoljstvo, robinje da se pobrinu za naše dnevne potrebe i supruge da odgajaju naše zakonske nasljednike i da budu vjerne zaštitnice naših domaćinstava.”*²

Osim toga, žene su smatrane podložnijim uticajima *erosa*, kojeg Grci opisuju kao zastrašujućeg, socijalno destruktivnog, koji ženu i fizički i emotivno i mentalno oslabljuje i iscrpljuje (Johnson, Ryan 2005, 2). Stoga se ženama zabranjivalo da npr. same posjećuju odaje robova, muške pijanke ili *simpozije*.³

1 Istina, u nekim književnim djelima pronalazimo primjere iskrene supružanske ljubavi kao npr. iz među Odiseja i Penelope ili Hektora i Andromahe, ali to su više primjeri idealnog braka nego životne realnosti (N.A.).

2 Dem. *LIX*, 122.

3 Simpoziji su bila večernja druženja u kojima su učestvovali muškarci, ali i prostitutke (N.A.).

Pederastija⁴ je bila česta pojava u grčkom društvu. Međutim, odnosi između dva muškarca nisu uvijek bili samo fizičke prirode ili u potrazi za fizičkim zadovoljstvom. Najčešće se taj odnos razvijao dugo vremena u sferi emocija da bi tek na kraju (ali ne i nužno) prerastao u fizički odnos, ili ono što se u moderno vrijeme naziva pederastija. Ovakva vrsta odnosa obično se javljala između starijeg muškarca, odraslog građanina i mladića između 12 i 17 godina – budućeg građanina.⁵ Ovakav odnos smatran je dijelom obrazovanja, odrastanja i sazrijevanja, kako u Ateni tako i u Sparti.⁶ Pod uticajem starijeg muškarca, mlađi muškarac bi se polako iz dječijeg svijeta prebacivao u svijet odraslih. Ovakvi odnosi nisu smatrani prijestupom u grčkom svijetu, niti su izazivali bilo kakvu vrstu osude, štaviše smatrani su poželjnima i korisnima. Ljubav između muškaraca u Staroj Grčkoj nalazila je često potvrdu i u umjetnosti, posebno kiparstvu, a među najslavnija djela koja prikazuju ljubav između muškaraca svakako spadaju statue Harmodiusa i Aristogeitona.⁷

Tokom II. i I. st. pr. n. e. val grčkih uticaja nezaustavljivo se širio Rimskom državom. Uzimajući u obzir činjenicu da

je pederastija predstavljala važan dio grčkih tradicija, ne bi bilo pogrešno pretpostaviti da je u tom periodu došlo do određenih promjena i u stavovima Rimljana, u smislu prihvatanja i prakticiranja pederastije i homoseksualnosti, posebno među aristokracijom (Williams 1999, 65-66).

Rimljani su uvijek isticali da je pederastija originalno grčki običaj, i da je taj običaj u Rim došao posredstvom helenističkog uticaja. Tako Kornelije Nepot u predgovoru svom djelu “*O istaknutim vojskovođama stranih naroda*” kaže: “*U Grčkoj se smatra čašću za mladića da ima što više ljubavnika*”⁸ Na istom mjestu Kornelije Nepot kaže da su sve te navike (uključujući i pederastiju) kod Rimljana smatrane “*dijelom sramotnim, dijelom lošim i u suprotnosti s ugledom*.”⁹ U svojoj petoj knjizi *Tusculanae Disputationes*, Ciceron navodi Dionizija, tiranina Sirakuze, kao čovjeka duboko nesrećnog zato što ne može vjerovati nikome od onih koje voli iako je bio dovoljno sretan da ima mnoge prijatelje i “*imao je prema običaju Grka određene mladiće pridružene mu u ljubavi*.”¹⁰ U Ciceronovom djelu *De Republica* nalazi se podatak da je “*sramota za mladiće* (misli se na Grke, N.A) *ukoliko nisu*

4 U radu se izrazi kao što su pederastija ili homoseksualni odnosi koriste čisto radi razumljivosti teksta. Značajno je napomenuti da Rimljani, pa čak ni Grci nisu koristili takve izraze za takve odnose, nego je sama uloga prilikom odnosa bila u centru pažnje, te stoga izrazi za cjelokupan interkurs nisu bili ni razvijeni. (N.A)

5 Ovdje se posebno mora naglasiti činjenica da se takva vrsta naklonosti i fizičkog odnosa mogla razvijati između muškaraca i to slobodnih građana bez osude javnog mnijenja. U odnosu na Rim to je značajna razlika jer kako se vidi iz daljnjeg izlaganja postoje značajne distinkcije u Rimu u vezi s takvom vrstom odnosa. (N.A).

6 Plutarh u Likurgovom životopisu daje podatke o istospolnim odnosima u Sparti. (N.A)

7 O Harmodiusu i Aristogeitonu vidjeti William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, 1870, str. 350 – 351.

8 Corn. Nep. pr. 4: “*laudi in Graecia ducitur adolescentulis quam plurimos habuisse amatores.*”

9 Corn. Nep. pr. 5 - 8: “*quae omnia apud nos partim infamia, partim humilia atque ab honestate remota ponuntur. Contra ea pleraque nostris moribus sunt decora, quae apud illos turpia putantur. Quem enim Romanorum pudet uxorem ducere inconvivium? Aut cuius non mater familias primum locum tenet aedium atque in celebratitate versatur? Quod multo fit aliter in Graecia nam neque in convivium adhibetur nisi propinquorum neque sedet nisi in interiore parte aedium, quae gynaeconitis appellatur, quo nemo accedit nisi propinqua cognatione coniunctus.*”

10 Cic. Tusc. V, 58: “*haberet etiam more Graeciae quosdam adolescentis amore coniunctos.*”

*imali ljubavnike*¹¹ Na drugom mjestu u djelu *Tusculanae Disputationes* Ciceron kaže: “Meni se čini da ova praksa ima svoje porijeklo u gimnaziji kod Grka, gdje su ovakve ljubavne afere dozvoljene.”¹²

Svi ovi komentari imaju za cilj na neki način ograditi Rim od grčkog običaja pederastije. Čini se da je Rimljanima više smetalo to što su mnogi u Rimu (misli se na aristokrate) prihvatili grčki luksuz i zajedno s njim i druge običaje uključujući i pederastiju koji su postepeno vodili do opadanja tradicionalnog rimskog morala. Tradicionalisti su se teško mogli pomiriti s činjenicom da među mladim Rimljanima sve više raste zanimanje za pijanke, skupe prostitutke i ostale luksuze, nego za pitanja kao što su politika, rat ili porodica. Polibije na jednom mjestu posebno jasno govori o tome:

*“Neki od tih mladića su se ubrzo predali dječacima, drugi ženskim prostitutkama, a mnogi uživanjima u muzici i pijankama, te pretjerivanju koje ide zajedno s tim usvojivši brzo popustljivost Grka za vrijeme rata s Perzejem.”*¹³

Rat protiv Perzeja je trajao od 171. – 167. godine, a sam Polibije je kao talac nakon pobjede Rimljana doveden u Rim. Dalje Polibije stavlja u usta Katona Starijeg slijedeće riječi:

11 Cic. Rep. IV, 3: „*opprobrio fuisse adolescentibus si amatore non habeunt.*“

12 Cic.Tusc. IV, 70: „*mihi quidem haec in Graecorum gymnasiis nata consuetudo videtur in quibus isti liberi et concessi sunt amores*“

13 Polib. XXXI25.4: „οἱ μὲν γὰρ εἰς ἐρωμένους τῶν νέων, οἱ δ' εἰς ἐτ αἶραζεῖς ἐκέχυντο, πολλοὶ δ' εἰς ἀκροάματα καὶ πότους καὶ τὴν ἐντοῦτ οἰς πολυτέλειαν, ταχέως ἡρπακότες ἐν τῷ Περσικῷ πολέμῳ τὴν τῶν Ἑλλήνων εἰς τοῦτο τὸ μέρος εὐχέρειαν.“, *prevod preuzet iz Historiae. Polybius, Theodorus Büttner-Wobst, L. Dindorf, Leipzig, Teubner, 1893.*

*“Tako veliki nedostatak samokontrole s obzirom na takve stvari je pao na mlade ljude da su mnogi od njih kupili mladića za talent ili ćup sušene ribe s Crnog Mora za tri-sto drahmi. Jako uznemiren ovim, Katon je jednom rekao pred ljudima da sasvim jasno iz ovih događaja mogu uočiti kako država ide nagore, kada se zgodni dječaci dovede na pijacu više nego na polja, a ćupovi sušene ribe više nego volovske zaprege.”*¹⁴

Sudeći po tome što su i drugi rimski pisci prenijeli manje više slične reakcije Katona Starijeg na širenje grčkog luksuza i običaja među Rimljanima¹⁵, onda se sa sigurnošću može potvrditi da su se grčki uticaji (a kako se vidi iz riječi Katona Starijeg) sigurno i pederastija, značajno počeli širiti među rimskom aristokratijom, posebno mlađima, a do vremena Cicerona i Katula, tj. pred sam kraj Republike ti su običaji već postali rimska svakodnevnica. Luksuz i razna uživanja su postali uobičajeni među aristokratama, a utjelovljenje uživanja i luksuza postat će rimski imperator i njegov dvor.

Literatura iz ranog perioda imperijalnog Rima nosi svjedočanstva o dubokoj polarizaciji u stavovima o homoseksualnosti i pederastiji u rimskom društvu, varirajući od oštrog osude svakog homoseksualnog odnosa do odobravanja i podržavanja istih. Potrebno je uzeti u obzir i činjenicu da je čest slučaj u literaturi ovog doba da se carevi napadaju upravo argumentima u kojima su sadržane optužbe o njihovim homoseksualnim odnosima, pa je potrebno pojačati oprez pri analizi ovakvih

14 Polib. XXI25.5: καὶ τηλικαύτη τις ἐνεπεπτόκει περὶ τὰ τοιαῦτα τῶν ἔργων ἀκρασία τοῖς νέοις ὥστε πολλοὺς μὲν ἐρώμενον ἡγορακέναι ταλάντου, πολλοὺς δὲ ταρίχου Ποντικοῦ κεράμιον τριακασίων δραχμῶν.

15 Plut. Cat. Mai, VII.2, Diod. XXXVII.3.6, Aten. 6. 109.

tekstova. Isto je potrebno voditi računa o popularnim književnim djelima koja se često uzimaju kao referentna za dokazivanje teorija o općoj raširenosti pederastije među svim slojevima rimskog društva. Rimljani su često koristili upravo književnost da na satirički način i uz određenu dozu ironije govore o stvarima koje ne funkcionišu ili koje nisu prihvaćene u društvu, pogotovo među nižim slojevima.¹⁶

Mnogi u Rimu su s neodobravanjem, pa čak i gnušanjem upozoravali na takve odnose, dok s druge strane postoje primjeri očitog pretjerivanja u svemu. Izvjesno je međutim slijedeće; sudeći prema izvorima koji su dostupni sada, homoseksualne odnose je upražnjavala većinom viša klasa, i to pri tome vrlo često njen najekstragavantniji dio. Iako u grafitima iz Pompeja postoji dosta primjera ljubavi između muškaraca, to ne mora značiti da je takva situacija bila svuda. Čak štaviše, moguće je da je dosta grafita iz Pompeja više služilo za porugu, nego što je bilo realan odraz osjećanja autora.¹⁷ Niži sloj, vjerovatno nije imao ni vremena ni novca da sebi priušti takva "zadovoljstva", ali ipak ostaje nepoznanica koliko je homoseksualnost zaista bila zastupljena u društvu. Izvjesno je samo

16 Posebno iscrpna obavještenja o seksualnom životu pojedinih careva nalaze se kod Svetonija, koji je često zapisivao popularne priče koje su kružile Rimom o ličnom životu careva. Usporediti: Suet. *Tib.* 43 – 44.

Suet. *Ner.* 28 – 29, ali i podatke koje donosi Kasije Dion (Dio. Cass. *LXII*, 6. 4.) filozofi Seneka Mlađi (Sen, *Nat. Quae. I*, 16) i Kvintilijan (Quint. *II*, 2, 14 – 15.).

17 Ova tvrdnja posebno dobija na snazi ukoliko se zna da su Pompeji kako to jedan autor kaže u to vrijeme bili nešto kao St. Tropez danas, dakle destinacija namijenjena elitnom turizmu, te nije ni čudo da se tamo može naći pregršt grafita koji možda i ne bi bili tu da nije bilo takvih gostiju. (N.A.)

da su širenje kršćanstva i pojava vojničkih plemena na granicama Carstva, kao i ubrzan nestanak bogatstva i luksuza koji su označavali I stoljeće doprinijeli ne samo smanjivanju ekstragavancije, skupih zabava itd.. već i pojavi nove vrste braka i uopće nove poglede na seksualnost, porodicu i brak.

Vrste braka u Rimu

Da bi se u potpunosti razumjela uloga porodice u rimskom društvu potrebno je ukazati na vrste braka, položaj žene u braku, i kakve je uopće brak imao uticaje na cjelokupan život rimskog društva. Od samih početaka rimske Republike položaj žene u braku bivao je određen nizom zakona kojima se na neki način regulisao njihov položaj u društvu. Slabost i lakovjernost ženskog spola (*sexus infirmitas*)¹⁸ su bili polazna tačka većine ovih zakonskih akata, koji su uvijek donosili isključivo muškarci. U rimskoj pravnoj teoriji muškarci su uvijek bili u nadređenom položaju dok bi žena bila pod starateljstvom. Moć *pater familias* se protezala na sve članove domaćinstva (*domus*), a on je također raspolagao čitavom porodičnom imovinom.¹⁹ Jedine žene koje nisu potpadale pod moć *pater familias* bile su Vestalke.

Nakon smrti *pater familias*, ženske osobe bi prelazile pod *potestas* najstarijeg muškog srodnika (*agnat*), kao i sinovi koji još nisu dosegli punoljetstvo, ukoliko *pater familias* ne bi prije svoje smrti u oporuci odredio nekog drugog za staratelja. Do kraja Republike starateljstvo je već poprilično

18 U *Codex Theodosianus* se izričito spominje slabost ženskog spola: *Mitior enim circa, eas debet esse sententias, quas pro infirmitate sexus minus ausuras esse confidimus* (397. sept. 4).

19 Gaius, *Inst. I*, 48 – 56, Saller (1994, 102 – 132), Evans Grubs (2002, 20 – 21).

izgubilo na značaju, a Kornelija (majka braće Grah) je vodila veliko imanje i raspolagala ogromnom imovinom bez ičijeg starateljstva, dok u izvorima postoje podaci o transakcijama koje je obavljala Terencija, Ciceronova žena, ali nema nikakvih podataka o njenom staratelju.²⁰ Augustovi zakoni donijeli su ženama mogućnost da se i formalno oslobode starateljstva. Prema tom zakonu (*ius liberorum*) žena koja rodi troje i oslobođenica koja rodi četvero djece bivale su oslobođene muškog starateljstva.²¹

Pater familias je odlučivao da li će se žena iz njegove porodice, udati za muškarca u skladu sa zakonskom formom koja bi ženu oslobodila potestas pater familiasa i stavila je pod moć (*manus*) njenog muža. Ukoliko bi žena prešla pod *manus* svog muža, tj. ukoliko bi izašla iz *potestas* pater familias, onda bi formalno postala dio muževe porodice,

20 O Korneliji vidjeti: Cic. Brut. CIV, 211, Liv. IIXL, 57. 5 – 8, Plin. NH, XXIV, 31, Plut. Gaius Grachus, 4.1; 13.2, O Terenciji: Plut, Cic, XX, 3, XXIX, 2-4, Plin, NH; VII, 158, Cic, Epist, II, 4, XV, 3, IV, 1.5, II, 5, VII, 1.6, III, 12

21 Gaius, Inst, I 145: *Itaque si quis filio filiaeque testamento tutorem dederit, et ambo ad pubertatem pervenerint, filius quidem desinit habere tutorem, filia vero nihilo minus in tutela permanet: Tantum enim ex lege Iulia et Papia Poppaea iure liberorum a tutela liberantur feminae. Loquimur autem exceptis virginibus Vestalibus, quas etiam veteres in honorem sacerdotii liberas esse voluerunt: Itaque etiam lege XII tabularum cautum est.* U vezi ovog zakona, važno je napomenuti da nije sasvim jasno da li dijete mora preživjeti nakon rođenja ili su u zakon ulazila i djeca koja su umirala neposredno poslije rođenja ili u ranom djetinjstvu. Ukoliko bi to bio slučaj, onda bi velika većina žena potpadala pod ovaj zakon, jer većina žena u Rimu ustvari i jeste rađala troje ili više djece, ali je mali broj njih preživljavao. Oslobođenice su svakako bile u težem položaju nego žene koje su bile slobodne od rođenja, jer ne samo da su morale da rode četvero djece, nego su sva djeca morala biti rođena nakon njihovog oslobađanja. Također, mnoge oslobođenice su dobijale slobodu u kasnim godinama kada je vjerovatnoća da će moći roditi četvero djece bila vrlo mala. (N.A)

u imovinskim odnosima bi imala pravo koje uživaju kćerke (formalno), a poštovala bi kult predaka svoje nove porodice. Pod *manus* svog muža žena je mogla preći na tri načina; ili kroz dvije vrste bračne ceremonije tzv. *conferratio* (podjela pira – posebne vrste kolača od žita) ili *coemptio* (formalne prodaje mlade). Treći način je ukoliko bi žena kontinuirano boravila u kući svog muža jednu godinu, tada bi i formalno izlazila iz *pater potestas* i potpadala pod *manus* svog muža.²² Brak bez manusa ima svoju potvrdu još u Zakoniku XII tablica, a s vremenom je postao preovladavajuća forma braka u Rimu. Da bi brak bio valjan i legitiman (*iustum*), nekoliko uslova je moralo biti ispunjeno; muškarac je morao doseći punoljetstvo, a žena je morala biti zrela (spolno), obje strane su morale dati formalni pristanak (*consentium*), ako su samostalne (*sui iuris*), ili ako potpadaju pod moć pater familias taj pristanak bi davali roditelji.²³

Razvodi brakova su se dešavali zbog raznih razloga. Sula se razveo od svoje žene Klelije zbog neplodnosti, dok se Pompej razveo od Mucije zbog preljube. Iz istog razloga se Lukul razveo od Klaudije. (Pomeroy 1995, 157-161). Ukoliko bi žena počinila preljubu, muž je bio obavezan da se razvede od nje, a također je imao pravo na legalno ubistvo preljubnika ukoliko je to želio (McGinn 1998, 110-170).

22 Gaius. Inst. I, 111: *Usu in manum conveniebat, quae anno continuo nupta perseverabat; quia enim velut annua possessione usucapiebatur, in familiam viri transibat filiaeque locum optinebat. Itaque lege duodecim tabularum cautum est, ut si qua nollet eo modo in manum mariti convenire, ea quotannis trinoctio abesset atque eo modo cuiusque anni usum interromperet. Sed hoc totum ius partim legibus sublatum est, partim ipsa desuetudine oblitteratum est.*

23 Ulp, Dig. V, 2: *Iustum matrimonium est, si inter eos qui nuptias contrahunt conubium sit, et tam masculus pubes quam femina potens sit, et utrique consentiant, si sui iuris sunt, aut etiam parentes eorum, si in potestate sunt.*

Potrebno je naglasiti da su u Rimu postojale i bračne zajednice koje nisu bile formalno priznate, ali su u društvu tretirane kao brak. Postoji nekoliko vrsta takvih zajednica, a to su: *matrimonium iniustum*, *concubinatus* i *contubernium*.

Rimski porodični kultovi

Svakodnevni život rimskih građana bio je duboko prožet religioznošću i bez nje je potpuno nezamisliv. Uz izravne potvrde poštivanja određenog božanstva ili kulta u vidu hramova, žrtvenika, svetišta te natpisa i plastičnih spomenika, njihova je religioznost posvjedočena i likovnim prikazima na predmetima za svakodnevnu upotrebu (Sanader 2008, 168). Tradicionalno gledano, Lari i Penati su posmatrani često kao jedina božanstva koja se tretiraju kao isključivo porodična. Međutim, to ipak nije u potpunosti tačno, iako su Lari i Penati zauzimali važno mjesto u rimskoj religiji. Porodična, tj, privatna božanstva Rimljana nikako se ne mogu posmatrati odvojeno od javnih božanstava, kao što se ni rimska porodica nikad nije mogla posmatrati odvojeno od državne strukture koja je uvijek porodici davala najvažnije mjesto. Ni sami rimski pisci ne mogu odrediti granicu između privatnog i javnog. Porodični kultovi su uvijek već imali i potvrdu u javnoj religiji. Uticajima grčke civilizacije na Rim, širi se kult Afrodite i Prijapa, dva božanstva koja su se u antičkom Rimu uvijek dovodila u vezu sa plodnošću, seksualnošću i obnavljanju života, što je ultimativni cilj koji brak i porodica moraju ispuniti. Osim ovih božanstava, poštovana su i božanstva Terra Mater, kao i Bona Dea, a na primjerima iz Dalmacije pokušat ćemo nešto više doznati i o uticajima rimske porodične religije na ova područja.

Neki rimski kultovi na području antičke Dalmacije

Iako skoro sav arheološki materijal pronađen u Dalmaciji potiče mahom iz vremena kad su domaći narodi s tla ove

provincije već bili pokoreni od strane Rimljana, ipak taj materijal dozvoljava da se izvuku i neki konkretni zaključci. Važno je također spomenuti i da veliki broj božanstava poznajemo samo preko njihovih rimskih inačica, tj. poznajemo ih nakon što je provedena tzv. *interpretatio romana*. Ipak, prema tome može se reći da su Iliri na ovom području imali veoma razvijenu religiju i domaći panteon pa se upravo iz tog razloga *interpretatio romana* i mogla provesti u ovolikom obimu (Imamović 1997, 54-55). Na velikom prostoru istočne i sjeveroistočne Dalmacije, tj. BiH (teritorij Mezeja, Ditiona, Autarijata, Pirusta i još nekih plemena), skoro da i nema potvrde o obožavanju autohtonih božanstava, a pogotovo onih koja bi veličala kult porodice, braka ili seksualnosti općenito. Međutim, ne može biti sumnje da su takva božanstva zasigurno postojala kao i određeni rituali, ako se uzme u obzir bogat religiozni život ovih naroda u predrimsko doba osvjedočen na nalazištima poput Atenice i Glasinca. Mora se pretpostaviti da se vjerovanja ovih naroda nisu mogla bitnije razlikovati od vjerovanja nekih susjednih naroda, poput Histra i Liburna koji su sasvim zasigurno imali razvijen kult ženskih božanstava plodnosti i ženske seksualnosti. Za ove krajeve je karakteristično i to da se romanizacija, pa s njom i *interpretatio romana* odvijala dosta sporije u odnosu na obalu, pa se nakon sloma Batonovog ustanka i ne može očekivati intenzivnije prisustvo rimskih kultova na ovom prostoru. Međutim, rimski običaji, pa i stavovi prema braku, porodici i seksualnosti općenito morali su naći načina i da se na ovim prostorima makar u manjoj mjeri rašire među domaćim stanovništvom.

Kada su u pitanju autohtoni kultovi koji se odnose na bračni život, porodicu i poimanje seksualnosti, samo u krajevima koje su naseljavali Liburni i Histri nalazimo konkretna ženska božanstva koja veličaju žensku plodnost i seksualnost, te daju ženi sasvim određenu ulogu u društvenim zbivanjima, kao i određenu svetost. Stručnjaci se

uglavnom slažu da ovi kultovi i božanstva, koja veličaju seksualnost potiču još iz vremena neolitika i predindoeuropskih narodnosnih zajednica, koje su se u Histriji i Liburniji sačuvala u znatno većoj mjeri nego drugdje na ilirskom prostoru (Medini 1984, 3-4). Međutim, sasvim sigurno je u predrimsko vrijeme kult plodnosti bio raširen i u unutrašnjoj Dalmaciji što potvrđuju ritualni predmeti nađeni na više mjesta u BiH, posvećeni upravo veličanju kulta plodnosti. Slični predmeti pronađeni su na širokom prostoru od Korinta do Trsta, pa se s pravom može pretpostaviti da je kult plodnosti bio općeraširen i da je uspio sebi prokrčiti put čak i do udaljenih područja Centralne Bosne na kojima je obitavala i tzv. „kakanjska kultura“ (Čović 1976, 21 i dalje). Jedan od osnovnih simbola ženske seksualnosti i plodnosti kod Ilira u predrimsko doba jeste simbol Velike Majke. Ovaj kult je također preživio i rimsko osvajanje, a njegova antropomorfna svjedočanstva pronađena su na nekoliko mjesta u Dalmaciji između ostalih i u Ribiću kod Bihaća kao i u Crvenici kod Duvna, dakle na prostoru koji većinom naseljavaju Japodi i Liburni (Stipčević 1981, 88). Prema Stipčeviću, ovo ilirsko božanstvo ima velike sličnosti sa prastarom rimskom božicom *Diva Rumina*, kojoj kao i uostalom većini ilirskih božanstava nedostaje mitološka, narativna komponenta. Posebno zanimljiv prikaz ovog kulta u obliku figure gole žene koja na grudima drži dijete u predrimsko doba potiče iz Nesactiuma, a smatra se da je nastao direktno pod utjecajima helenske umjetnosti i to preko grčkih kolonija u Italiji. Slične simboličke figure mogu se pronaći širom helenskog svijeta, te nema sumnje da je i figura iz Nesactiuma koja se inače datira u V. ili najkasnije IV. st. prije nove ere nastala upravo pod utjecajem iz helenskog kulturološkog kruga, iako je proizvod domaće, ilirske umjetnosti. U rimsko doba u Istri i na području Liburna, čitav niz ženskih božanstava domorodaca čija će se imena pojaviti na votivnim spomenicima u svom romaniziranom obliku

inkorporirat će elemente prastarog božanstva Velike Majke i upravo u tim romaniziranim božanstvima sačuvalo se sjećanje na kult plodnosti Velike Majke iz Nesactiuma (Stipčević 1981, 91).

Tri su kulta već u ranoj antici, kada se u Liburniji već intenzivno dešava prva faza romanizacije dobila rimska tumačenja odnosno sinkretizirala se s rimskim božanstvima. Tako je *Heia(Eia)*, čije se porijeklo zbog broja pronađenih spomenika i rasporeda posveta nalazi u Histriji, bila poistovjećena s božanstvom *Bona Dea*, starim italiskim božanstvom zaštitnicom ženske plodnosti i seksualnosti. Druge dvije liburnske boginje svoje rimsko tumačenje dobile su u Veneri, rimskoj boginji koja je simbolizirala ljubav, seksualnost, plodnost i prosperitet, a u rimskoj mitologiji bila je majka rimskog naroda kroz svog sina Eneju. Radi se o boginji Anzotici, božanstvu rimsko – liburnske Enone (Nin), koja je kroz rimsko tumačenje dobila naziv *Venus Ansetica*, i o Iriji, boginji antičke Flanone(Plumin), koja je dobila rimski naziv *Iria Venus*. Također, uz spomenik Anzotici u Ninu, nađen je i spomenik Prijapu, rimskom simbolu muške plodnosti, što predstavlja antropomorfni izraz davnih, predindoeuropskih vjerovanja u kojima ženska plodnost dominira (Medini 1984, 10). U priobalnom dijelu provincije Dalmacije kult Venere je bio prilično popularan, o čemu svjedoči mnogi natpisi i skulpture pronađene širom Dalmacije.

U Saloni je npr. pronađen žrtvenik na kojemu se Venera naziva *Venus victrix Bacca* ali i *Venus Palagia*, kao što svjedoči natpis iz Blata na Korčuli. Ako u ova dva epiteta vidimo utjecaj grčke Afrodite iz dalmatinskih grčkih kolonija, možda se može ustvrditi da je Venerin kult jedan od najstarijih na Jadranu. Dedicanti Veneri su uglavnom žene, mada se ponekad kao dedikanti javljaju i muškarci, koji natpis ili spomenik posvećuju određenoj ženi (Sanader 2008, 173).

Zaključak

U nekoliko navedenih primjera, može se vidjeti kako su rimski religiozni uticaji prodirali na područje Dalmacije. Plodnost, odnosno ženska seksualnost, rađanje i obnavljanje, uvijek su bili u centru religijskih tumačenja starih naroda, pa tako i Rimljana, koji su kroz svoje tumačenje nastojali inkorporirati pradaвні indoeuropske kultove u jedan, rimski religijski sistem. Međutim, naše znanje o bračnim i porodičnim običajima u Dalmaciji u predrimsko i rimsko doba ne može nikako biti potpuno ako se izučava samo s aspekta religije. Stoga, neka ovaj rad bude samo uvod u dublja istraživanja koja će obuhvatiti i druge aspekte života, spomenute u ovom radu.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Ciceron, 1995, Marcus Tullius Cicero, DE RE PVBLICA, James E. G. Zetzel, New York, Columbia University Press
- Ciceron, 1918, Tusculanae Disputationes, M. Pohlenz, Leipzig.
- Ciceron, 1903, Marcus Tullius Cicero, The orations of Marcus Tullius Cicero, C.D Yonge, London, George Bell & Sons.
- Demosten, 1859, Demosthenes with an english commentary, Robert Whiston, London, Whittaker and co.
- Gaj, 1946, The Institutes of Gaius, Parts One and Two, Text with Critical Notes and Translation, Francis de Zulueta, Oxford, Clarendon Press.
- Justinijan, 1870, Iustiniani Digeste, Theodorre Mommsen, Paulus Krueger, Berlin.
- Kasije Dion, 1914, Cassius Dio Cocceiannus, Historiae Romanae, Herbert Baldwin Foster, London, Harvard University Press
- Kornelije Nepot 1999, Kornelije Nepot, O istaknutim vojskovođama stranih naroda, Josip Miklič, Zagreb, Matica Hrvatska.

Plinije Mlađi, 1969, Pliny the Younger, Letters, Betty Radice, Loeb Classical Library.

Plinije Stariji, 1855, Pliny the Elder, The Natural History, John Badstock, London, Taylor and Francis.

Plutarh, 1988, Plutarh, Usporedni životopisi, August Cesarec, Zagreb, Matica Hrvatska.

Polibije, 1988, Polibije, Istorije, Marijana Rici, Novi Sad.

Svetonije Trankvil, 1913, C. Suetonius Tranquillus, The Lives of the Caesars, London, Loeb Classical Library.

Literatura

ČOVIĆ B. (1976), *Od Butmira do Ilira*. Sarajevo, Veselin Masleša 1976.

McGINN T. (2004), *The economy of prostitution in the Roman world: a study of social history and the brothel*, Michigan, The University of Michigan Press 2004.

IMAMOVIĆ E. (1977), *Kultni i votivni spomenici na području BiH*. Sarajevo, Veselin Masleša 1977.

MEDINI J. (1974a), Neki aspekti razvoja antičkih religija na području Japoda, *Arheološka problematika Like*. Znanstveni skup, Otočac, 22-24. IX. 1974, Split, Hrvatsko arheološko društvo (*Izdanja Hrvatskog Arheološkog Društva*, sv. 1).

MEDINI J. (1974b), *Antički kultovi na području ilirskih plemena Histra, Liburna i Japoda*. magistarski rad (rukopis), Zagreb, Filozofski fakultet u Zagrebu 1974.

MEDINI J. (1984), Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Dometi*, 17, 1984, br. 5.

POMEROY S. (1975), *Goddesses, Whores, Wives and Slaves, Women in classical antiquity*. Shocken Books, New York 1975.

SANADER M. (2008), O antičkim kultovima u Hrvatskoj, Split, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 101, vol. 1.

STIPČEVIĆ A. (1981), *Kultni simboli kod Ilira. Građa i prilozi sistematizacije*. Akademija Nauka i Umjetnosti BiH, Sarajevo 1981.

WILLIAMS C. (1999), *Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity*. Oxford University Press 1999.

KRATKI OSVRT NA HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA POLITIČKE HISTORIJE PROVINCIJE DALMACIJE U V. STOLJEĆU S POSEBNIM NAGLASKOM NA DOBA MARCELINA

Edin VELETOVAC

(Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu)

Kasnoantičko razdoblje Rimskog carstva kojem pripada period od vladavine Dioklecijana, pa formalno sve do pada zapadnog dijela rimske države 476. godine u historiografiji je obrađeno veoma obimno. Međutim, isto tako se mora naglasiti da je to prilično relativna konstatacija, budući da ona ovisi od područja do područja koje je nekada pripadalo rimskoj imperiji. Tako su neke provincije poput Galije, Britanije, Panonije i dr. obrađene sa velikim brojem radova iz različitih segmenata historije, dok za neke druge oblasti u koje spada i Dalmacija vlada manjak zainteresovanosti, kako u domaćoj, tako i u svjetskoj historiografiji. Koji su to konkretni razlozi teško je reći, ali može se sumnjati na nedostatak izvora, pa i izostanak bitnijih događaja na njenom prostoru za razliku od njoj susjednih provincija. Do danas nije napisana nijedna monografija koja bi se doticala cjelokupne historije provincije Dalmacije u V stoljeću.

Jedan od naučnika koji se intenzivno bavio historijom rimske provincije Dalmacije sa svih aspekata je bio Grga Novak. Međutim, kao i velika većina ostalih, on se perioda V stoljeća doticao jako malo, pa tako on u svom djelu „Prošlost Dalmacije“ ovo razdoblje obrađuje usputno, te daje samo neke osnovne faktografske podatke, koji će čitaocu na najlakši način prezentirati stanje tog vremena (Novak 1944).

Ipak, autoru ne treba previše zamjerati zbog toga, jer je sama knjiga konceptualizirana tako da obrađuje kompletnu historiju Dalmacije, pa je u neku ruku i razumljivo zašto je ovaj period obrađen na poprilično štur način. Međutim, autoru se s obzirom na vrijeme nastanka djela može prigovoriti određena subjektivnost koja se očigledno može primijetiti u nekim dijelovima knjige.

J. B. Bury jedan od najuglednijih kasnoantičara XX stoljeća, napisao je djelo „History of the Later Roman Empire“ u dva volumena, a koje se i danas smatra jednom od najcjelovitijih studija ovog razdoblja (Bury 1958). Autor se u knjizi bavi periodom od smrti cara Teodozija I koja se dogodila 395. godine, pa sve do kraja vladavine Justinijana, zaključno sa 565. godinom. Teritorij provincije Dalmacije i njen značaj u V stoljeću se provlači kroz čitav prvi volumen u jednom širem kontekstu političke slike, te iako se ne daju neki detaljniji podaci, jako je korisno da se sagleda značaj koji je ona imala u odnosima istočnog i zapadnog dijela rimske imperije. Za doba Marcelina koje traje od 454. – 468. godine autor je obratio malo više pažnje, te iznosi mišljenje da je Marcelin u to vrijeme bio podložan Konstantinopolju, a ne Raveni, što je pitanje koje je i danas još uvijek otvoreno i predmet rasprava u modernoj historiografiji. Autor se također osvrće i na Marcelinov odnos sa Ecijem, prije nego što je ovaj umro, ističući

da su njih dvojica bili prijatelji. Pored toga, Bury navodi i jedan podatak o Marcelinu kao navodnom pretendentu na carsku krunu u zapadnom dijelu Rimskog carstva. Ta informacija je nekoliko decenija kasnije uvjerljivo pobijena od strane Ralph W. Mathisena (1979, 598-603), koji je dokazao da se taj podatak zapravo ne odnosi na Marcelina iz Dalmacije, već na istoimenog pretorijanskog prefekta iz Galije.

Monografija od J. J. Wilkesa „History of Roman provinces – Dalmatia“ (1969) je jedno od najznačajnijih djela koje je napisano o ovoj provinciji (Wilkes 1969, 416-423). Autor se bavi dužim historijskim periodom koji počinje od grčke kolonizacije Jadranskog mora, pa sve do slavenskog naseljavanja ovih prostora. Međutim, kao što je već ranije naglašeno, razdoblju kasne antike, a pogotovo V stoljeća je posvećeno veoma malo pažnje, te je ovo razdoblje obrađeno na svega nekoliko stranica. Ipak, Wilkes je iznio nekoliko zanimljivih zaključaka vezanih za određena historiografska pitanja koja su i danas aktualna u naučnoj zajednici. Prvi se tiče teritorija koji je ugovorom iz 437. godine pripao Konstantinopolju. Kao što je poznato, vjenčanjem Valentinijana III i Licinije Eudoksije određeni dio Ilirika je pripao tadašnjem istočnom caru Teodoziju II. Wilkes, u svojoj monografiji konstatuje da je veliki dio zapadnog Ilirika (Dalmacija i panonske oblasti) predat Istoku, uključujući i najveći dio Dalmacije, ako ne i čitavu (Wilkes 1969, 419). Drugo pitanje o kojem Wilkes iznosi mišljenje, tiče se samog dolaska Marcelina u Dalmaciju, pa tako on bez ikakvih dokaza tvrdi da je sam Eci je postavio dotičnog vojskovođu za zapovjednika u ovoj provinciji, a nakon što je ovaj ubijen, Marcelin je otkazao poslušnost Raveni (Wilkes 1969, 420). Autor, također griješi i po pitanju provale svevskog kralja Hunimunda, gdje on navodi da se ova invazija na prostor Dalmacije dogodila 467. godine, poslije Marcelinove smrti, što ni u kojem

slučaju ne može biti tačno, jer je on upravo tada ratovao protiv Vandala na Sardiniji,¹ a tek naredne 468. godine ga je smrt zadesila na Siciliji (Wilkes 1969, 421).

Mnogo više je posvećivano periodu Dalmacije koji se odnosi se na drugu polovinu V. stoljeća. Tako je u djelu „Generalissimos of the Western Roman Empire“ James Michael O’Flynn (1981) u manjoj mjeri posvetio pažnju karijerama dvije ličnosti, čiji je život i djelovanje vezano za ovo područje – Marcelinu i Juliju Nepotu. O’Flynn se bavio njihovim akcijama na zapadu, kao i odnosima ove dvojice sa visokim dužnosnicima u Raveni. Što se tiče konkretno Marcelina, O’Flynn ga u najvećoj mjeri prikazuje kao glavnog protivnika Ricimera, tada najmoćnije ličnosti Zapada, pa se u takvom tonu i provlači kroz poglavlje u kojem se obrađuje osoba koja je tokom tog perioda bila odgovorna za postavljanje i smaknuće zapadnih rimskih careva. Marcelin se kroz tekst posmatra kao ličnost koja je suštinski bila povezana sa zapadnorimskim dvorom, pa u tom smislu onda i ne čudi autorova indirektna tvrdnja da je Dalmacija prije dolaska ovog zapovjednika bila pod jurisdikcijom ravenskog dvora, iako za takvo mišljenje ne navodi nikakve konkretne dokaze (O’Flynn 1983, 116).

1 Procop. De. bell. Vandal. III. 6, 8.; Iordanes, Getica, LIII. 273. – 274.: *quiescente vero tandem Hunnorum gente a Gothis Hunimundus Suavorum dux dum ad depraedandas Dalmatias transit, armenta Gothorum in campis errantia depraedavit, quia Dalmatia Suaviae vicina erat nec a Pannonios fines multum distabat, praesertim ubi tunc Gothi residebant. quid plurimum? Hunimundus cum Suavis vastatis Dalmatiis ad sua revertens, Thiudimer germanus Valameris regis Gothorum non tantum iacturam armentorum dolens quantum metuens, ne Suavi, si inpune hoc lucrarentur, ad maiorem licentiam prosilirent, sic vigilavit in eorum transitu, ut intempesta nocte dormientes invaderet ad lacum Pelsodis consertoque inopinato proelio ita eos oppressit, ut etiam ipsum regem Hunimundum captum omnem exercitum eius, qui gladio evadissent, Gothorum subderet servituti.*

Jedan od radova koji se direktno bavi odnosom zapadnog Ilirika, a u sklopu njega i Dalmacije sa Istokom i Zapadom je napisao Frank E. Wozniak pod nazivom „East Rome, Ravenna and Western Illyricum“ (Wozniak 1981). U radu, koji je napisan u formi naučnog članka, raspravlja o formalnom i faktičkom suverenitetu nad Dalmacijom, tokom druge polovine V. stoljeća, kao i o vremenu ostrogotske vladavine, pa sve do ponovnog prisajedinjenja Konstantinopolju 536. godine. Veoma značajno je napomenuti da Wozniak obrađuje problem statusa Dalmacije iz 454. godine prilikom dolaska Marcelina na vlast, oko čega i danas historičari imaju podijeljena mišljenja. Autor u radu iznosi jedan pomirljiv stav, u kojem ističe da je Dalmacija formalno – pravno gledajući bila u nadležnosti Istoka, dok se u stvarnosti njome upravljalo iz Ravene.

Od novije literature vrijedi izdvojiti djelo Penny MacGeorge „Late Roman Warlords“ u kojem se u prvom poglavlju obrađuje historija Dalmacije od kraja IV. stoljeća, pa sve do dolaska Marcelina (MacGeorge 2002, 15-67). Posebno je značajna njena rasprava o pripadnosti Dalmacije Raveni ili Konstantinopolju, neposredno prije dolaska Marcelina u kojoj se iznose dokazi, kako za jednu, tako i za drugu stranu. Na veoma ubjedljiv način, MacGeorge analizom izvora dokazuje da je Dalmacija neposredno prije dolaska Marcelina bila pod jurisdikcijom Konstantinopolja. U nastavku poglavlja se obrađuje ličnost ovog značajnog vojnog zapovjednika i njegova karijera, te odnosi sa istočnim i zapadnim dijelom Rimskog carstva. Kao i za Dalmaciju, autorica s posebnom pažnjom secira izvore povezane sa Marcelinom te zaključuje da iako je karijera ovog vojskovođe bila usko koherentna sa politikom Zapada, on je kao i njegov nasljednik Julije Nepot priznavao nadležnost istočnorimskog dvora, te radio prema njihovim nalogima. Vrijedi istaći da autorica veoma

kritički analizira veliki broj izvora, a to se osobito može reći za Prokopija kojem je posvećen i poseban podnaslov u kojem se raspravlja o njegovom odnosu prema drugim antičkim vrelima. U radu se nudi mnogo novih razmišljanja, koje pisac ovog djela u velikoj mjeri potkrepljuje dokazima, dok u određenim situacijama to ipak nije slučaj, što ni u kojem slučaju ne umanjuje njegovu vrijednost.

Posljednja u nizu recentnijih monografija koja je dala veliki doprinos historiografiji u izučavanju provincije Dalmacije u V stoljeću je napisana iz pera Vladimira Posaveca (2007) pod nazivom „Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julije Nepota“. Djelo Posaveca se strogo gledajući bavi jednim užim vremenskim periodom koji traje otprilike jednu četvrtinu stoljeća ili konkretnije razdobljem od 454. – 480. godine. Kada je u pitanju vladavina Marcelina autor iznosi zanimljiva promišljanja koja su u pojedinim slučajevima sasvim opravdana, dok za određena uopšte nema nikakvo uporište. Na ovom mjestu će se istaći samo ona najzanimljivija, jer ograničenost rada ne dopušta dublje razmatranje i analiziranje Posavečeve monografije. Jedno od diskutabilnijih pitanja vezanih za Marcelina je odnos ovog zapovjednika i Nepocijana, ličnosti koja se u ranijoj historiografiji smatrala za njegovog oca. Posavec se drži takve tvrdnje, bez obzira što su novije studije pokazale da se te dvije osobe ne mogu dovesti ni u kakvu konkretnu, a posebno porodičnu vezu (npr. MacGeorge, 2002). Jedan od problema kojih se autor dotiče u knjizi je već ranije spominjano pitanje oko problema jurisdikcije nad provincijom Dalmacijom. U tekstu se navodi da je Dalmacija prije dolaska Marcelina zasigurno bila u nadležnosti zapadnog rimskog cara, a pisac takvu tvrdnju brani razmišljanjem da Zapad nikad nije ni prepustio Dalmaciju istočnom caru. U nastavku teksta, autor svoju tvrdnju opravdava promišljanjem da je Dalmacija morala biti pod

vlašću zapadnog dijela Rimskog carstva s obzirom da se Marcellin pobunio protiv Valentinijana III. Autorova tvrdnja se lako može negirati sa činjenicom da se u Prokopijevom navodu, odakle zagovornici ove teorije i izvlače inspiraciju, nigdje ne spominje da je dotični vojskovođa prilikom otkazivanja svoje poslušnosti zapadnom caru, otuđio i teritoriju Dalmacije od njegove nadležnosti. Također, vrijedi naglasiti da autor u djelu ne navodi izvorni podatak od velikog značaja, a tiče se provale svevskog kralja Hunimunda u oblasti Dalmacije, koja se dogodila za vrijeme Marcellinovog izbjivanja i rata protiv Vandala na Sardiniji. Ipak, bez obzira na manje nedostatke kojih nije oslobođeno nijedno djelo, dotična monografija predstavlja vrijedan doprinos historiografiji za proučavanje ovog vremena.

Zaključak

Proučavanje kasnoantičkog razdoblja u historiji provincije Dalmacije, pa samim time i njenog političkog segmenta je u domaćoj historiografiji u velikoj mjeri ostao zanemaren. To se najviše odnosi na period V stoljeća, a osobito za njegovu prvu polovinu gdje postoji veoma mali broj naučnih radova koji bi se dotakli ključnih, ali još uvijek na nezadovoljavajući način riješenih problema. Doba Marcellina je obrađeno u mnogo većoj mjeri, o čemu govori i broj studija koji su se direktno ili indirektno bavili tom vrstom problematike. Iako su neka pitanja vezana za to razdoblje i danas predmetom debate u naučnoj zajednici, ohrabruje činjenica da se u zadnje vrijeme sve veći broj istraživača bavi njihovim rješavanjem. Kroz prikaz radova navedenih u ovom tekstu, može se steći jedna okvirna slika u vezi problema koji i danas zaokupljaju pažnju istraživača, te u kolikoj mjeri su oni obrađeni. Može se primijetiti da se među navedenim studijama nalaze

pretežno inostrani autori, dok se samo dvije monografije iz pera domaćih autora bave ovom problematikom, od kojih jedna samo usputno spominje ovaj period, dok se druga veoma detaljno bavi ovom tematikom. Za nadati se je da će u bliskoj budućnosti sve veći broj domaćih stručnjaka obratiti pažnju na ovaj veoma važan period u historiji provincije Dalmacije.

BIBLIOGRAFIJA

Izdanja izvora

Anonimni Valesijan 1892; *Anonymi Valesiani pars posterior* u MGH vol. IX., *Chronica minora saec. vol. I*, Theodorus Mommsen, Berolini: Apud Weidmannos.

Auktari Hauniensis 1892; *Auctarii Hauniensis* u MGH vol. IX., *Chronica minora saec. vol. I*, Theodorus Mommsen, Berolini: Apud Weidmannos.

Cassiodor Senator 1886; *The Letters of Cassiodorus*, Thomas Hodgkin, London: Henry Frowde.

Cassiodor Senator 1894; *Cassiodori Senatoris chronica ad. a. DXIX.* u MGH vol. XI., *Chronica minora saec. vol. II.*, Theodorus Mommsen, Berolini: Apud Weidmannos.

Claudius Claudianus 1922; *Claudian I*, Maurice Platnauer, London: William Heinemann. New York: G. P. Putnam's sons.

Claudius Claudianus 1956; *Claudian II*, Maurice Platnauer, London: William Heinemann LTD.

Codex Theodosianus 1905; *Theodosiani libri XVI. cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, in two volumes, Th. Mommsen et Paulus M. Meyer, Berolini: Apud Weidmannos.

Comes Marcellinus 1894; *Marcellini v. c. comitis chronicon ad. a. DXVIII. continuatum ad. a. DXXXIV.* u MGH vol. XI., *Chronica minora saec. vol. II.*, Theodorus Mommsen, Berolini: Apud Weidmannos.

Comes Marcellinus 2006; *Prejasni muž Komes Marcellin*, *Kronika*, Bruna Kuntić – Makvić, Zagreb: Latina et Graeca.

Consularia Konstantinopolitana 1892; *Consularia Constantinopolitana ad. a. CCCXCV. cum Hydatii ad. a. CCCCLXVIII. accedunt consularia chronici paschalis* u MGH vol. IX., *Chronica minora saec. vol. I*, Theodorus Mommsen, Berolini: Apud Weidmannos.

Corpus Iuris Civilis 1892; *Corpus Iuris Civilis, volumen secundum*, Paulus Krueger, Berlin: Apud Weidmannos.

Enodije 1885:: *Magni Felicis Ennodi, Opera* u MGH vol. VII., Fridericus Vogel, Berolini: Apud Weidmannos.

Evagrije 1846; *Evagrius, Ecclesiastical History from A. D. 431. to A. D. 594.*, London: Samuel Bagster and Sons.

Fasti Vindobonensis 1892; *Fasti Vindobonensis priores cum excerptis Sangallensibus* u MGH vol. IX., *Chronica minora saec. vol. I*, Theodorus Mommsen, Berolini: Apud Weidmannos.

Fasti Vindobonensis 1892; *Fasti Vindobonensis posteriores*, u MGH vol. IX., *Chronica minora saec. vol. I*, Theodorus Mommsen, Berolini: Apud Weidmannos.

Hidatije 1894; *Hydatii Lemici continuatio chronicorum Hieronymianorum ad. a. CCCCLXVIII.* u MGH vol. XI., *Chronica minora saec. vol. II.*, Theodorus Mommsen, Berolini: Apud Weidmannos.

Ivan Malala 1831; *Ioannes Malala u Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae vol. XIV.*, Eiusdem Niebuhrii, Imm. Bekkeri, L. Schopeni, Bonnae: Impensis ed. Weberi.

Jordanes 1882; *Iordanis, Romana et Getica*, Berolini: Apud Weidmannos.

Jordanes 1915; *The Gothic History of Jordanes*, Charles Christopher Mierow, London: Humphrey Milford, Oxford University Press.

Jeronim 1892; *Saint Jerome u Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church, series II, volume III*, Henry Wace and Philip Schaff, Oxford: James Parker and Company. New York: The Christian Literature Company.

Jeronim 1893; *Saint Jerome u Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church, series II, volume VI*, Henry Wace and Philip Schaff, Oxford: James Parker and Company. New York: The Christian Literature Company.

Malhus 1851; *Malchus u FHG volumen quartum*, Carolus Mullerus, Parisiis: Ambrosio Firmin Didot.

Notitia Dignitatum 1840; *Notitia Dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis*, Edvardus Bocking, Bonnae: Impensis Adolphi Marci.

Paschale Campanum 1892; *Paschale Campanum* u MGH vol. IX., *Chronica minora saec. vol. I*, Theodorus Mommsen, Berolini: Apud Weidmannos.

Photi 1824; *Photii Bibliotheca*, Immanuelis Bekkeri, Berolini: Typis et Impensis Ge.Reimeri

Prisk 1870; *Prisci Fragmenta* u HGM vol. I., Ludovicus Dindorfius, Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri.

Prokopije 1916; *Procopius vol. II.*, H. B. Dewing, London: William Heinemann. New York: G. P. Putnam's Sons.

Sidonije 1963; *Sidonius, Poems and Letters vol. I.*, W. B. Anderson, London: William Heinemann LTD.

Sidonije 1915; *The Letters of Sidonius vol. II*, O. M. Dalton, London: Humphrey Milford.

Sokrat 1890; *Socrates u Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church, series II, volume II*, Henry Wace and Philip Schaff, Oxford: James Parker and Company. New York: The Christian Literature Company.

Sozomen 1890; *Sozomenus u Nicene and Post – Nicene Fathers of the Christian Church, series II, volume II*, Henry Wace and Philip Schaff, Oxford: James Parker and Company. New York: The Christian Literature Company.

Sudin Leksikon 1705; *Suidae Lexicon tomus I.*, Aemilii Porti – Ludolphus Kusterus, Cantabrigia: Typis Academicis.

Sudin Leksikon 1705; *Suidae Lexicon tomus II.*, Aemilii Porti – Ludolphus Kusterus, Cantabrigia: Typis Academicis.

Sudin Leksikon 1705; *Suidae Lexicon tomus III.*, Aemilii Porti – Ludolphus Kusterus, Cantabrigia: Typis Academicis.

Teofan 1997; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Cyril Mango and Roger Scott, New York: Oxford University Press Inc.

Viktor Vitensis 1879; *Victoris Vitensis, Historia* u MGH volume III, part I., Carolus Halm, Berolini: Apud Weidmannos.

Zosim 1814; *The History of Count Zosimus sometime Advocate and Chancellor of the Roman Empire*, London: J. Davis.

Literatura

BASLER Đ. (1984), Kasnoantičko Doba. U: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, 309 – 373.

BASLER Đ. (1986), *Kršćanska Arheologija*. Crkva na kamenu, Mostar 1986.

BURY J. B. (1958), *History of the Later Roman Empire*, Vol. I, Dover Publications inc 1958..

THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY, edited by Cameron, A., Garnsey, P. 2008. Volume XIII, The Late Empire, A. D. 337 – 425, Cambridge Histories Online – Cambridge University Press, New York.

THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY, edited by Cameron, A., Ward – Perkins, B., Whitby, M. 2008. Volume XIV, Late Antiquity: Empire and Successors A. D. 425 - 600, Cambridge Histories Online – Cambridge University Press, New York.

CAMERON A. (2001), *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395 – 600*. Taylor & Francis e – Library 2001.

GRAČANIN H. (2005a), Ilirik u Marcellinovoj Kronici. *Ekonomika i ekohistorija*, vol. I. br. 1, 2005, 9 – 36.

GRAČANIN H. (2005b), Huni i južna Panonija. *Scrinia Slavonica*, vol. V. br. 1, 2005, 9 – 47.

GRAČANIN H. (2006), Goti i južna Panonija. *Scrinia Slavonica*, vol. VI. br. 1: 83 – 126.

BEŠIĆ Z., GARAŠANIN D., GARAŠANIN M., KOVAČEVIĆ J. (1967), *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do kraja XII. Vijek*. Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1967.

HEATHER P. (2007), *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford University Press, New York 2007.

LOCHNER VON HÜTTENBACH F. (1989), *Die römerzeitlichen Personennamen der Steiermark*. Leykam, Graz 1989.

MARTINDALE J. R. (1980), *The Prosopography of the Later Roman Empire: volume 2, AD. 395 – 527*. Cambridge University Press, London 1989.

LARDNER N. (1815), *The Works of Nathaniel Lardner in Five Volumes, Vol. IV*, T. Bensley, London 1815.

MACGEORGE P. (2002), *Late Roman Warlords*. Oxford University Press, New York 2002.

MATHISEN R. W. (1979), Resistance and Reconciliation: Majorian and the Gallic Aristocracy After the Fall of Avitus, *Francia* vol. VII, 1979, 597 – 627.

NOVAK G. (1944), *Prošlost Dalmacije I*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb 1944.

NOVAK N. (2004), *Prošlost Dalmacije*, Marjan tisak, Split 2004.

O'FLYNN J. M. (1983), *Generalissimos of the Western Roman Empire*. The University of Alberta Press, Edmonton 1983.

PHARR C. (2001), *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*. The Lawbook Exchange, LTD., New Jersey 2001.

POSAVEC V. (2007), *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*. Književni krug, Split 2007.

SEECK O. (1921a), *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, vol. V, J.B. Metzler, Stuttgart 1921.

SEECK O. (1921b), *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, vol. VI, J.B. Metzler, Stuttgart 1921.

WILKES J. (1969), *Dalmatia*. Routledge and Kegan Paul, London 1969.

WOLFRAM H. (1990), *History of the Goths*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1990.

WOZNIAC F. (1981), East Rome, Ravenna and Western Illyricum. *Historia* 30, 1981, 351 – 382.

RIMSKE CIGLANE U BOSNI I HERCEGOVINI

Mersiha IMAMOVIĆ

(Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli)

Uvod

Zahvaljujući razvijenoj rimskoj civilizaciji, bosanskohercegovački prostori, a time i zatečeno ilirsko stanovništvo, upoznalo je i usavršilo proizvodnju građevinskog materijala: ciglu i crijep. Ta zanatska djelatnost bila je najintenzivnija u kasnoj fazi principata, što je dovelo do otvaranja brojnih ciglana u Bosni i Hercegovini. Osim vojničkih ciglana koje su radile na bosanskohercegovačkim prostorima, radile su i privatne ciglane, od kojih je njih oko 15- tak obilježavalo svoje proizvode, a preko 20 nije označavalo svoje proizvode. Sigurno je na tlu današnje Bosne i Hercegovine radilo više ciglana, nego što je to utvrđeno.

Ciglane su otvarane na mjestima gdje se nalazila kvalitetnija glina, a čiji je građevinski materijal bio potreban za gradnju javnih i privatnih objekata. Također, je njihovo otvaranje zavisilo od komunikacijske povezanosti, raspoloživosti drvene građe, razvijenosti naselja i sl. Njihovo otvaranje i aktivan rad, doprinio je urbanizaciji bosanskohercegovačkih prostora, dok stanovništvo srednjovjekovne Bosne nije poznavalo ciglu i crijep.

Rimske ciglane u Bosni i Hercegovini

Faktori koji su doveli do otvaranja ciglana

Privredni preobražaj, a potom i privredni uspon, koji je bio najveći krajem II i u prvoj polovini III stoljeća, odra-

zio se na veću i kvalitetniju potrebu u graditeljstvu. Velika eksploatacija ruda željeza i srebra u spomenutom razdoblju, iziskivala je dolazak stručnih rukovodećih organa u bosanskohercegovačkim rudnicima. Pored stručnjaka, dolaze i brojni veterani, strani trgovci i zanatlije sa svojim porodicama. Time se povećao broj stanovništva, a bili su to ljudi koji su posjedovali veća ili manja bogatstva, odnosno mogli su i htjeli su sebi priuštiti ugodniji boravak. Među njima bili su oni koji su poznavali tehniku dobijanja crijepa i cigle. Osim ove zanatske djelatnosti, znatno se poboljšavaju keramičke, kamenorezačke, stolarske i klesarske radinosti. Sve ove novine, usvajalo je i domaće stanovništvo. Iako su i Iliri poznavali određene zanatske poslove, ipak su Rimljani u svim poljima zanatstva bili mnogo napredniji. Njihovo veliko angažovanje na iskorištavanju bosanskohercegovačkih resursa, dovelo je do velikog napredka u zanatstvu.

To najbolje prezentira izvoz predmeta zanatske radinosti. Iako arheološki nalazi uglavnom govore o sitnijoj proizvodnji, predmetima za svakodnevnu upotrebu, ipak su se znatne pozitivne promjene dogodile u pogledu građevinskog materijala. Jedna takva promjena bila je otvaranje domaćih ciglana za proizvodnju crijepa i cigle. S otvaranjem takvih ciglana krenulo se krajem I. stoljeća n.e. (Škegro 1991, 127) Iako su postojale domaće ciglane, nepuna prva dva stoljeća rimske vladavine bh prostorima, ovi su građevinski materijali dopremani iz gradova s obala Jadranskog mora i iz razvijenijih

mjesta Panonije (Pašalić 1967, 123). Uvoz cigle i crijeva prestaje krajem II stoljeća kada primat u proizvodnji građevinskog materijala preuzimaju domaće radionice.

Vrste ciglana

Od ciglarskih radionica na bosanskohercegovačkom teritoriju razlikuju se: vojničke i privatne. Koliko su napredovale najbolje ilustruje prestanak uvoza crijeva i cigle. Iz ovoga je vidljivo da je zanatstvo bilo koncentrisano u municipalnim gradovima, oko vojničkih logora, vila rustika i rudarskih središta. Naslage gline nalazile su se na području Sarajeva, Bugojna, Srebrenice, Jajca, Čapljine, Žitomislića i Potocima (sjeverno od Mostara), zatim Humcima kod Ljubuškog, na Sovićkom polju (Grude i Vučipolje), Barlovićima i Ramićima (sjeverno od Banjaluke), Lješanskom polju kod Skelana, na Duvanjskom polju i Velikoj Kladuši (Pašalić 1984, 241). Ovdje su i otkrivene rimske ciglane. Vjerovatno su iste postojale na mjestu velikih naselja gdje nisu pronađeni tragovi ciglana.

Vojničkih radionica bilo je više jer su ih legije trebale za gradnju svojih logora i za granične potrebe. Za gradnju logora u Hercegovini dovožena je cigla iz Smrdelja (kod Knina) gdje su se nalazile bogate naslage gline. Ovu glinu koristile su vojničke radionice u Smrdeljima, a potom

Sl. 1. K. Patch, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske provincije Dalmacije, GZM 16, 1904, 34.

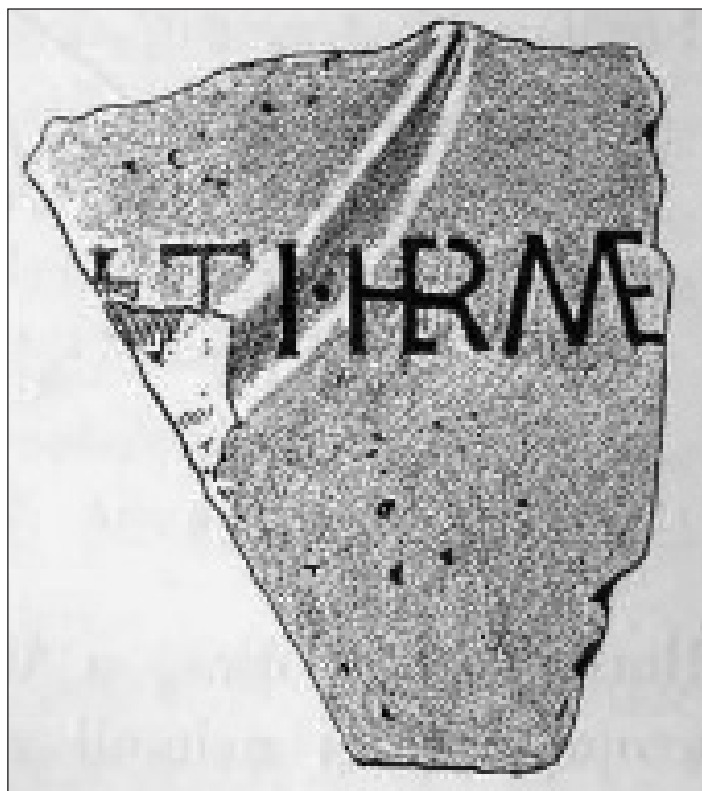
izvozile svoju ciglu. Poznati su žigovi legija VIII Augusta (Atanacković-Salčić 1977, 80-85) i legija IV Flavia felix (Truhelka 1893, 676). Prije djelovanja ovih legija, cigla i crijevi u logor Gračine (Humac) dovožena je iz Italije što potvrđuje žig PANSIANA (Bojanovski 1988, 367). Međutim, pored uvezene cigle, ovdje su djelovale i tri domaće ciglane koje su svojim kvalitetom bile slabije od uvezenih. Ono što se može vidjeti na ovoj cigli je dvostruki pečat: IVNI (B) A/...ENAI, CAI+LI..., NE (Patsch 1904, 34).

Tokom II. i III. stoljeća, u blizini vojničkog logora na Gračinama, ciglu i crijevi je proizvodila Cohors I Belgarum equitata. Na istom logoru bio je utisnut žig VIII. dobrovoljačke kohorte (Pašalić 1960).

U Vitini kod Ljubuškog pronađen je ulomak krovnog crijeva na kojem je bio možda ovaj natpis: C Titi Herme [r(otis)] (Patsch 1896, 193-195). Ovakva cigla pronađena je i u Dračevici kod Proboja i u Gracu kod Neuma.

Od privatnih ciglana III. i IV. stoljeća svoj rad zabilježila je radionica na području Malog Mošunja (*Bistue Nova*). Na komadu crijeva nalazi se žig A V ili (X) (Pašalić 1975, 177). Proizvodnja građevinskog materijala bila je prisutna i na području Sarajeva.

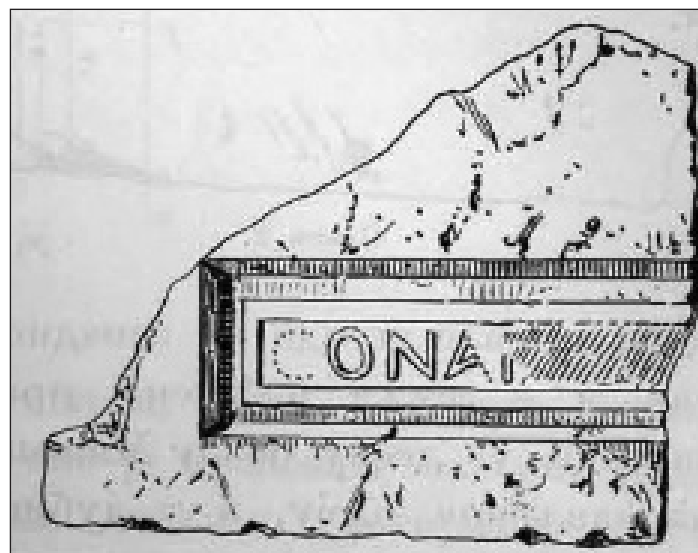
Ovdje je proizvodnja građevinskog materijala, kao i u Domaviji mogla otpočeti još u I. stoljeću, radi banjskog kompleksa i izgradnje naselja. U Domaviji se spominje Grk Saturnius koji je proizvodio krovni crijevi i ciglu. Pronađen je jedan njegov žig SATV (rninus) (Škegro 1991, 128). Sigurne podatke o djelovanju ciglana na području Sarajeva imamo iz III. i IV. stoljeća, vrijeme u kojem je radilo više radionica. Njihovi pečati nose natpise: NIMIXAM (Maksimian) i CONSTA[...] (Patsch 1896, 109; Sergejevski 1947, 19-21).

Sl. 2. K. Patsch, *Arheološke crtice*, GZM, VI/1893, 193.

Ovaj podatak nam govori da je tokom III stoljeća bila pojačana potreba za gradnjom, ali samim tim i da se dosta razvila proizvodnja na području Sarajeva (Ilidža, Stup, Carina, Alipašino polje) koja je zadovoljavala lokalne potrebe.

Ovdje je možda moglo biti i obrtničko središte (Bojanovski 1988, 152). I na mjestu današnjeg sarajevskog naselja Ciglane pronađeni su ostaci rimske cigle, odnosno šupljog crijepa izmiješanog sa zidanom ciglom sa žigom CONAT (Radimsky 1896, 109). Ovdje se radi o privatnom licu koje je proizvodilo građevinski materijal.

Sl. 3. V. Radimsky, *Ostaci rimske ciglane i ciglarske peći u Sarajevu*, GZM 1896, 109.

Prema natpisu *Vivas e[t ama] qui later, [cla (...)] qui ea ce, (perit?)* (Patsch 1898, 496) na cigli iz Rakanskih Barića, vjerovatno je riječ o privatnoj ciglani koja je djelovala u istom mjestu tokom III. stoljeća.

Rudarski centri u poriječju Sane i Japre, zajedno s Argentarijom, imali su svoje lokalne ciglane još u I. stoljeću. Za njima ne zaostaju ni istaknuti poljoprivredni kompleksi u Višićima i Mogorjelu kod Čapljine. U Višićima su (zidovi od trokutaste cigle-bipedales; prizmatične i trapezaste) (Čremošnik 1965, 151-153) pronađeni ostaci crvenkaste i žućkaste gline u sloju po 10 cm, sa prostorijama i četvrtastim pećima za ciglu. Ovdje je također pronađen crijep – imbreks, koji je proizvođen u samoj vili Višići. Osim imbreksa (52 i 54 cm duga i 11 i 14 cm široka), pronađena je i tegula (52x38 i 54x34 cm)

Sl. 4.K. Patsch, Rimska nalazišta u Kotaru Novljanskom. GZM, X/1898, 496.

(Čremošnik 1965, 166). Zanimljiva je jedan krovni crijep sa otvorom koji je vjerovatno služio za svjetlo. U Višićima je pronađen i veliki broj uvezene cigle i crijepa: PANSIANA, COELI, MAXENTIA, T. R. D., M. VAL. DOR. i dr. U Mogorjelu su otkriveni ostaci uvozne cigle i crijepa sa pečatima: SOLONAS, Q (vinti) S(lodius) AMBROSI, NER (onis), CLAVD (i) P(ansiana) (Škegro 1991, 67, 69). U Domaviji je u istočnom dijelu kurije nađeno ostataka imbreksa i cigle. U kupatilu je također nađeno dosta imbreksa i ciglastog beton. U termama u Blagaju na Japri, za izradu poda pronađena je heksagonalna podna cigla visoka 4,5 cm, ali i zidna cigla i crijep u cijelom kompleksu (Basler 1977, 163). Komad čitavog imbreksa pronađen je u Pijavcima kod Jajca, na mjestu nekadašnje rimske ciglane. Njegove dimenzije su: 45 cm dug, širok 38, a debeo 3 cm (Radimsky 1895, 218).

Lokalna proizvodnja mogla je biti prisutna na Proboju kod Ljubuškog, tokom III. i IV. stoljeća. Na jednom rimskom objektu pronađen je ugrađeni materijal s pečatima IVL(i) / COD(ri) i [L(uci)] MALTINI / ABASCANTI (Fiala 1893, 524). Iz Blagaja na Japri potječe fragment cigle iz III. stoljeća ...] QVAL[... / NDT[... (Basler 1977, 149). Teško je reći u kojem periodu su radile ciglane kod Jajca, Ključa, Laktaša, Deliminiuma i Bugojna i dr. Ipak, na osnovu datiranog građevinskog materijala možemo pretpostaviti da je proizvodnja intenzivirana tokom III. stoljeća kako bi se najprije zadovoljile potrebe stanovanja, a za to se opet koristila i drvna građa bosanskohercegovačkih prostora i zemlja za pečenje cigle i crijepa. To znači da se s jedne strane išlo ka iskorištavanju šuma, a s druge pak unaprijeđivalo graditeljstvo.

Područja koja su oskudijevala glinom, morala su ili uvoziti opeku ili se snabdijevati iz najbližih okolnih mjesta. Ilirsko stanovništvo, u građevinarstvu zadržalo je i dalje drvo, posebno u mjestima koja su bila siromašna kvalitetnom glinom. Kod njih se rijetko susreće crijep. To je npr. prisutno u Glamočkom i Livanjskom polju.

Putevi kojima se uvozila cigla i crijep išli su preko Salone i Narone. Rudarska magistrala koja je spajala Sisciju i Salonu, prolazila je dolinom Sane. Najprisutnija uvezena cigla i crijep u Bosni i Hercegovini bila je PANSIANA. Tu je također cigla sa žigom SISCIA koja je bila prisutna u sjeverozapadnoj Bosni. Iskopavanjem bazilike u Blagaju na Japri pronađena je cigla sa žigom SISCIA. U srednjoj i istočnoj Bosni susreće se uglavnom cigla i crijep bez žigova.

Proces dobijanja i upotreba cigle

Smatra se da se cigla najranije je upotrebljavala u Mesopotamiji. Peći su bile od prirodno osušene gline, u obliku lukova, ispod kojih je dopirala vatra. Rimljani počinju

koristiti pečenu ciglu u I stoljeću p.n.e. za javne zidove, a prvo su je počeli koristiti u Siciliji. Iako se u izvorima malo govori o postupku dobijanja cigle, ipak imamo neke podatke za korištenje i tipove pečene cigle koje je dao rimski naučnik Marko Vitruvije Polo u svom djelu "De architectura", kao i Plinije Stariji u svoj knjizi "Istorija prirode" (Healy 1999). Od polovine I st.n.e Rimljani na ciglu i crijep stavljaju inicijale ili pune nazive radionice - vojničke legije ili privatnog lica koje je proizvodilo ciglu. Zidna cigla i krovni crijep bili su otporniji na vlagu i sunce, ali i druge vremenske nepogode. Cigla je pečena u pećima koje su zagrijavane pomoću drveta. Rimska peć pretežno se sastojala iz dva dijela. U donjem dijelu bilo je ložište, a u gornjem cigla i crijep koji su redani u razmaku kako bi toplota slobodno prolazila između njih. Proces pečenja je trajao tri do četiri dana, a potom bi se peć hladila. Peći su bile različitih oblika i veličina (Kalamković 2014, 59), i nisu bile u upotrebi tokom cijele godine, već su bile aktivne pet do sedam puta godišnje.

Zaključak

Brojna vojska i brojni kolonisti, što italiski, grčki i orijentalni, koji su se nastanili na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, nametnuli su jednu novinu u bosanskohercegovačkom graditeljstvu. Novi materijal u graditeljstvu postaje cigla i crijep koji su u mnogome poboljšali kvalitet rimske arhitekture na ovim prostorima. Cigla i crijep prvobitno su uvoženi na tlo današnje Bosne i Hercegovine iz bogatih italijanskih ciglana, od kojih je najpoznatija PANSIANA i najprisutnija je bila u Hercegovini. Druga poznata cigla bila je porijeklom iz Siska, sa pečatom ciglane SISCIA. Ona je uglavnom uvožena u sjeverozapadnu Bosnu. Zastupljena je bila cigla i crijep iz drugih italijanskih radionica čiji je uvoz bio aktivan tokom I stoljeća n.e. U II

stoljeću n.e. dolazi do otvaranja ciglana u Bosni i Hercegovini koje polako potiskuju uvozni građevinski materijal, zadovoljavajući svojim proizvodima vlastito tržište i tako od polovine II n.e. stoljeća sprečavaju uvoz strane cigle i crijepa.

Prema samim žigovima, pronađenim u Bosni i Hercegovini, ciglane se mogu podijeliti na vojničke i privatne. Vojničke su radile za potrebe svojih logora, ali isto tako, brojne privatne ciglane, podmirivale su potrebe mjesnog stanovništva. Njihova najveća djelatnost zabilježena je tokom III stoljeća, kada je na bosanskohercegovačkim prostorima živio najveći broj rudarskih stručnjaka, trgovaca i zanatlija. Ciglane su radile i početkom IV stoljeća, ali sve veća nesigurnost, uticala je i na njihov ograničeni rad, a vjerovatno i na zatvaranje brojnih radionica, što je vidljivo kroz skromnu gradnju objekata iz V. i VI. stoljeća.

LITERATURA

- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ V. (1977), Grčine, Humac, Ljubuški, antički vojnički logor s naseljem. *Arheološki pregled* 19, 1977, 80-85.
- BASLER Đ. (1977), Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre. *Glasnik zemaljskog muzeja* 31/31, 1977, 121-171.
- BOJANOVSKI I. (1988), *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo 1988.
- ČREMOŠNIK I. (1965), Rimska vila u Višićima, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 20, 1965, 147-260.
- FIALA F. (1893), Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 5, 1893, 511-519.
- HEALY J. F. (1999), *Pliny the Elder on science and technology*. Oxford University Press 1999.
- KALAMKOVIĆ S. (2014), *Razvoj hemijske proizvodnje u doba antike na teritoriji današnje Srbije*. Novi Sad 2014.

PAŠALIĆ E. (1960), *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1960.

PAŠALIĆ E. (1967), Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 5, 1967, 111-139.

PAŠALIĆ E. (1975), *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975.

PAŠALIĆ E. (1984), Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere. U: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984, 193-307.

PETROVIĆ J. (1960-1961), Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 15-16, 1960-1961, 230.

PATSCH K. (1986), Dva otiska na ciglanama iz Ljubuškog. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 8, 1896, 193-195.

PATSCH K. (1898), Rimska nalazišta u kotaru novljanskom. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 10, 1898, 493-501.

PATSCH K. (1904), Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske provincije Dalmacije. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 16, 1904, 33-59.

RADIMSKY V. (1895), Arheološke crtice, Rimska ciglana u Pijavcima kod Jajca, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 7, 1895, 217-228.

RADIMSKY V. (1896), Ostaci rimske ciglane i ciglarske peći u Sarajevu. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 8, 1896, 110-112.

SERGEJEVSKI D. (1947), Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* 2, 1947, 13-50.

ŠKEGRO A. (1991), *Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini*. Centar za balkanološka ispitivanja, knj.27, Sarajevo 1991.

TRUHELKA Č. (1893), *Rimske iskopine u Vitini*. Glasnik zemaljskog muzeja 5, 1893, 673-678.

ARHEOLOŠKA LJETNA ŠKOLA – ZECOVİ KOD PRIJEDORA

Dijana KOLJIĆ,
(Univerzitet u Sarajevu)

Neđo MALEŠEVIĆ
(Univerzitet u Banjaluci)

Iskopavanja i istraživanja Zecova i okolice su vođena u periodu od 23/09/13 do 04/10/13 u sklopu ERC TEMPUS projekta, BIHERIT. Radovi su vođeni pod mentorstvom malog tima kojeg su činili profesionalci i studenti doktorskog studija arheologije Univerziteta u Kembridžu (Charles French, Tonko Rajkovača, Gary Marriner, Sean Taylor) uz saradnju sa profesorima i studentima Univerziteta u Banjoj Luci i Sarajevu. Domaćin projekta je Milenko Radivojac, direktor Muzeja Kozare.

Slika 1. Lokalitet Zecovi.

Projekat je imao dva glavna cilja. Prvi je bio da se ispita i istraži arheologija na datom terenu koji je bio već ranije istraživao od strane Univerziteta u Kembridžu. Drugi, teren je vođen kao 'arheološka škola' sa ciljem podučavanja studenata osnovama rada na terenu po vodiču avtora T. Rajkovača 'Kratki arheološki priručnik za iskopavanja' uz pomoć tima sa Univerziteta u Cambridgu.

Također, cilj projekta je bio da se studenti upoznaju sa raznim arheološkim metodama istraživanja, uključujući geofiziku, površinske preglede i bušotine sa svrdlom. Glavni dio terena je uključivao kako da se studenti snose i snalaze sami na terenu u cilju izgrađivanja svojih vještina.

Arheološka ključna pitanja na terenu su bila:

- gabariti nalazišta
- odnos utvrde i platoa
- namjena korištenja platoa u rimsko doba
- prehistorijske aktivnosti na platou

Kako bi se odgovorilo na ova pitanja, istraživanja na terenu sa podijeljena u četiri faze:

- površinski pregled terena
- testne sonde
- magnetometrija i topografska istraživanja
- bušotine sa svrdlom

Metodologija koja je primjenjivana na terenu

Površinski pregledi

Nakon uspostave mreže od 20 m², svaki kvadrat je bio naknadno podijeljen na 10 m². Svaki kvadrat se detaljno pregledavao sa po dva studenta. Većinski dio prikupljenog površinskog materijala je činila keramika i troska, pomoću čijeg mapiranja smo mogli ustanoviti koncentraciju nalaza u pojedinim dijelovima. Rezultati prikupljanja su bili informativni i pokazali su nam veću koncentraciju keramike na sjevernim i sjevero-istočnim dijelovima, a troske na zapadnom rubu samog prostora.

Iskopavanja

Koristeći mrežu od 20 m², na intervalima na svakih 20 m postavljane su ispitne sonde 1x2 m. Sav kontekst je za bilježen po CAU sistemu i sve sonde su imale svoj 'list' sa specifičnim informacijama koje su uključivale i skice istočne strane profila. Otvoreno je ukupno osam testni arheoloških sondi. Testne sonde kao i površinski pregledi su nam jasno dali uvid o tome kako se plato koristio u prošlosti.

Samim površinskim pregledom smo dobili sliku da se aktivno područje nalazi na sjevernoj strani platoa niz padinu prema dolini.

Prikupljeno je velik broj ulomaka prethistorijske keramike duž cijelog platoa, sa većim koncentracijama na pojedinim dijelovima. Daljim analizama postoji mogućnost da se utvrdi da je naselje bar djelomično bilo smješteno na samom platou. Samo nam buduća istraživanja mogu odgovoriti na ova pitanja. Iskopavanja su potvrdila rimsku okupaciju na platou, a njihovu funkciju treba dodatno istražiti.

Slika 2. Testna arheološka sonda.

Slika 3. Arheološki tim, lokalitet Zecovi kod Prijedora.

Iskustvo koje smo dobili na terenu nam je od velikog značaja. Mnogima je to bio i prvi teren, a na kojem su svakako mnogo toga naučili već sa prvim iskustvom. Tim od čije strane smo bili vođeni su pokazali izuzetnu profesionalnost, stručnost i spremnost da nam u svakom

trenutku prenesu znanje. U prelijepom sjećanju će nam ostati i oni naši lični odnosi, i na terenu i van terena, i sa kolegama iz Banja Luke i sa profesorima sa Kembridža. Svakako se nadamo da ćemo nekada u budućnosti opet imati priliku raditi zajedno, a svakako i priliku naučiti nešto novo.

LITERATURA

BENAC A. (1956), Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora. *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 11, 1956, 147 – 166.

BENAC A. (1959), Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora. *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 14, 1959, 13 – 51.

BENAC A., ČOVIĆ B. (1988), Zecovi. Arheološka nalazišta, Regije 1-13. *Arheološki leksikon BIH*, Tom II, Sarajevo 1999, 39.

ČOVIĆ B. (1965), Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni (Zecovi kod Prijedora, Vis u Gradini kod Dervente, Varvara, Pod kod Bugojna, Alihodže). *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 20, 1965, 27 – 146.

RAJKOVAČA T. (2010), *Kratki arheološki priručnik*. Besjeda, Banjaluka 2010.

TERENSKA ISTRAŽIVANJA – LJETNA ŠKOLA U TRAVNIKU NA LOKALITETU ĐELILOVAC

Emina ČALIJA
(Univerzitet u Sarajevu)

Uvod

Prilikom građevinskih radova koji su vršeni radi izgradnje kuće na zemljištu gospodina Mate Kestena na lokalitetu Đelilovac kod Travnika 2012 godine, slučajno su otkriveni predmeti kao što su fragmenti keramike, stakla, željeza itd., za koje je vlasnik pretpostavio da su arheološkog karaktera te o istome obavijestio nadležnu instituciju, Zavičajni muzej u Travniku. Stručnjaci iz muzeja su potom obavili arheološkog pregleda terena te ustanovili i ukazali na mogućnost postojanja arheološkog lokaliteta nakon čega su organizovali istraživanje, prilikom kojeg su pronašli mnoštvo arheoloških nalaza, većinom datiranih u period rimskog doba. Pored fragmenata raznih predmeta, pronađen je i zid dužine 7 metara koji je ostao očuvan u primarnom obliku. Nakon izvršenog arheološkog pregleda ustanovili su da se radi o potencijalno značajnom arheološkom lokalitetu koji zbog veličine i bogatstva nalaza može biti jedno od najvećih otkrića, te da jedna godišnja kampanja neće donijeti potpune informacije, pa je u tom slučaju potrebno izvršiti sveobuhvatnija istraživanja u okviru slijedećih kampanja istraživanja. Naredna kampanja ostvarena je zahvaljujući saradnji Zavičajnog muzeja u Travnika sa Univerzitetom u Sarajevu i Univerzitetom u Tuzli kada je putem BIHERIT projekta (program TEMPUS) izvedena ljetna škola za studente Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i studente Odsjeka za Historiju Filozofskog fakul-

teta u Tuzli u trajanju od mjesec dana, a tretirana je kao nastavak istraživanja na spomenutom lokalitetu.

Istraživanje

Tempus projektom je predviđeno izvođenje tri ljetne škole za studente, a prva od njih je bila upravo na lokalitetu Đelilovac kod Travnika. Ljetna škola na spomenutom lokalitetu započinje 04.08.2013. godine pod vođstvom profesora sa Univerziteta u Sarajevu i Univerziteta u Ljubljani, kao i u saradnji sa arheolozima iz Zavičajnog muzeja u Travniku. Studenti su radili pod rukovodstvom profesorice Darije Grosman iz Ljubljane, koja je pomagala i nadgledala rad mladih studenata. Studentima sa Univerziteta u Tuzli je ovo bio prvi susret sa radom na jednom arheološkom lokalitetu, što potvrđuje i asistent Edin Šaković sa Odsjeka za historiju na Filozofskom fakultetu u Tuzli navodeći da: „*Mi u prvoj godini imamo predmet Arheologija. Do sad se taj predmet svodio uglavnom na teorijsku nastavu jer mi na području Tuzlanske županije nemamo aktivan čak ni muzej koji bi vršio neka arheološka istraživanja i studenti su bili potpuno uskraćeni za taj praktični dio nastave*“.

Studenti su bili podjeljeni u dvije grupe po 15 dana kako bi se što veći broj studenata mogao upoznati sa radom na terenu i steći uvid kako se izvodi arheološki teren i koje se sve metode upotrebljavaju pri arheološkom iskopavanju.

Prva faza istraživanja

Prva faza istraživanja obuhvatala je rekognosciranje i skiciranje terena, s čime se ranije studenti nisu susretali, te se na terenu učilo kako pravilno ispuniti arheološku dokumentaciju koja sačinjava jedan arheološki dnevnik terena.

Arheološki dnevnik terena jako je bitan i ukoliko se pravilno ispuni i vodi, budući istraživači će moći na osnovu podataka u arheološkom dnevniku utvrditi tačan položaj istraženog područja. Fokus istraživanja je bio na mjestu gdje je prethodno otkriven zid dug 7 metara i njegovoj okolini. Prilikom rekognosciranja terena vidljiva je promjena u vegetaciji, ova promjena se očituje na dijelu koji vodi ka prethodno ustanovljenom zidu, što ukazuje na postojanje drugog dijela zida ispod te površine.

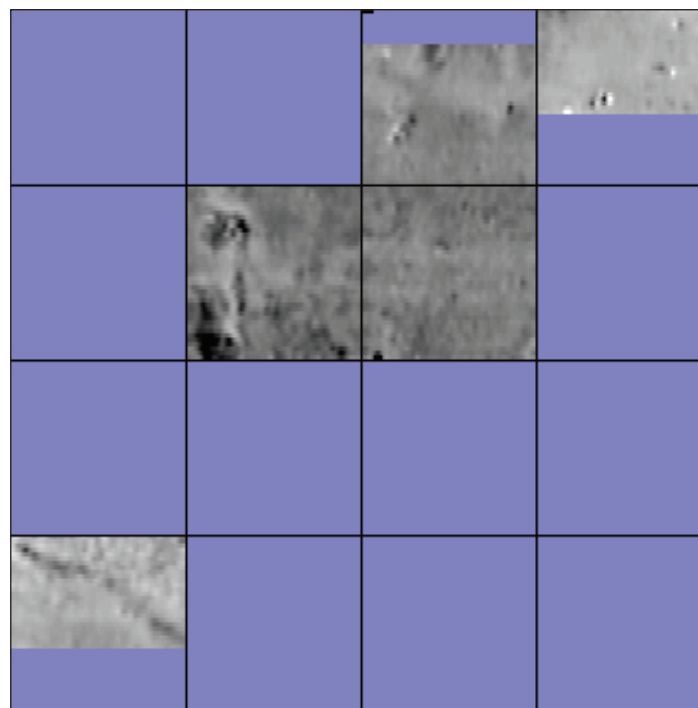
U prvoj fazi istraživanja pored rekognosciranja terena, izvršena su i geofizička snimanja sa magnetometrom tipa FM256. Geofizička snimanja su bila potrebna da bi se precizno utvrdilo postojanje arheologije na mjestu koje

Slika 1. Vegetacijski znaci (soil marks) na terenu (Foto: Emina Čalića).

je trebalo biti istraženo. Snimanja magnetometrom su urađena na cijelom lokalitetu, a ne samo na dijelu koji je iskopavan, međutim na pojedinim mjestima zbog gustine šume i neprohodnosti određenih dijelova lokaliteta snimke nije moglo biti obavljeno snimanje.

Mreže koje su postavljene za geofizička snimanja magnetometrom bile su 20x20 metara. Tačke za postavljanje ove mreže su prethodno bile ustanovljene GPS koordinatama. Putem ovih snimanja ustanovljeno je postojanje zida na njivi koja je bila udaljena od mjesta na kojem su se vršila iskopavanja. Pored geofizičkih snimanja izvršena su i sni-

Slika 2. Snimak magnetometra. U lijevom donjem uglu indikacije postojanje zida ispod površine.

manja totalnom stanicom. Tom prilikom studenti su se mogli upoznati sa radom totalne stanice, i imali su mogućnost da samostalno rade na njoj i izvrše snimanja. Svi studenti su dobili priliku da rade jedan dan sa totalnom stanicom

Druga faza istraživanja

Druga faza istraživanja započeta je otvaranjem sonde, čija je veličina prilikom ove kampanje bila 4x4 metra. Postepeno se uklanjao sloj po sloj, dok se prvi sloj zemlje sačuvao radi ponovnog vraćanja na mjesto iskopine. Postavljanje sonde je uvjetovano blizinom već ranijeg otkrivenog zida te činjenicom da je dosadašnje istraživanje tog djela lokaliteta dalo pozitivne rezultate kada su u pitanju nalazi. Na mjestu gdje je otvorena sonda nalazio se ranije objekat za čuvanje životinja te je razumljivo da se prilikom iskopavanja naišlo na različite predmete kao što su potkovica, željezni ekseri, te na prag koji pokazuje gdje su se nalazila vrata tog objekta. Prilikom istraživanja vodi se arheološki dnevnik, kao što je već ranije u tekstu navedeno, pa će stoga ovi predmeti biti dokumentovani uz fotografiju mjesta na kojem su pronađeni.

Nalazi se odlažu u posebno određene posude za njih. Porred toga, prilikom iskopavanja nailazi se na razne kulturne slojeve, koji se očituju promjenom boje tla, pa se stoga i ta promjena dokumentuje i potvrđuje u Munsellovom priručniku.¹ Kako su iskopavanja napredovala dolazilo je do pojave novim materijala, što je nametalo širenje sonde, te se tako se prvobitna veličina sonde mijenjala. Sonda se proširuje zbog pronalaska ostatka zidova i podnice za koju nije potpuno jasno da li pripada istom periodu kao i zidovi.

1 Provjera boje tla u Munsellovom priručniku se izvodi na taj način da se uzme dio zemlje određenog kulturnog sloja i uporedi se sa indikatorom boja u priručniku.

Slika 3. Rad studenata na totalnoj stanici.

Slika 4. Sonda 2, prvobitno bila 4x4 metra
(Fotografija: Edin Šaković).

Posljednja faza istraživanja

Posljednja faza istraživanja obuhvata završne radove na terenu, što podrazumijeva prektivanje ostataka otkrivenih dijelova zida i ostalih elemenata geotekstilom. Geotekstil ima svrhu da spriječi miješanje materijala kojim su punjeni susjedni slojevi, također ima funkciju filtriranja (Građevinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Institut IGH d.d. Zagreb 2012) i najvažnije funkciju zaštite iskopine, te se na taj način vrši konzervacija nalazišta. Prekrivene iskopine budućim istraživačima ukazuju do kojeg se sloja vršilo iskopavanje. Nakon što su ostaci prekriveni geotekstilom na mjesto iskopine se ponovo vraća zemlja i iskopina se zatrpavaju, a prvi sloj koji se napočetku sačuvao se također vraća i ponovo se formira travnata površina. Zatim pronađeni predmeti se odnose na pranje, te se nakon toga vrši sušenje i sortiranje istih, koji se na kra-

ju pakuju po određenim propisama i prenose u Zavičajni muzej u Travniku gdje se vrši dalja obrada.

Značajni nalazi

Prilikom istraživanja pronađeni su mnogi značajni nalazi na osnovu kojih se može odrediti datacija lokaliteta², a to su ostaci podnice, zidova, ulomci keramike. U prilog

Slika 5. Sušenje i sortiranje nalaza
(Fotografija: Edin Šaković).

2 Sejfuli, Fena, <http://novovrijeme.ba/izvanredni-rezultati-arheoloskih-istrazivanja-u-travniku/>

tome ide činjenica da je u sondi 2 otkriven zid koji je vjerovatno bio pregradni, odnosno koji je odjeljivao jednu prostoriju od druge.

Na mjestu gdje se nalaze ostaci zida dugog 7 metara, pronađeni su značajniji nalazi. Jedan od najznačajnijih nalaza je bronzana pločica s prikazom kulta Dunavskog konjanika. U Bosni i Hercegovini do ovog pronalaska pločica sa prikazom Dunavskog kulta je bilo 5 i to *po jedan iz Halapića kod Glamoča, iz Županjca-Duvna, Ljubuškog, Han-Kumpanije kod Viteza te iz Velike Obarske kod Bijeljine* (Imamović 1977). *Specifikum pločice koja je pronađena na ovom lokalitetu je da je ona izrađena od bronz, dok su prethodno pronađene pločice izrađene od olova* (Imamović 1977) i *vapnenca* (Imamović 1977). Kult Dunavskog konjanika pripada tračkom kultu. Nalazi spomenika ovog kulta su osobito brojni u srednjem Podunavlju, dok znatan broj nalaza potječe iz Salone (Imamović 1977), što se može dovesti u vezi sa spomenutim pronađenim nalazom jer je prilikom geofizičkih istraživanja magnetometrom otkriveno postojanje rimske ceste, za koju se misli da je jedna od glavnih cesta koja je povezivala antičku Salonu sa Argentarijom. Ta cesta prolazila je ovim krajevima, te se na tom putu nalazio i antički grad Bersellum, za koji pojedini autori pretpostavljaju da je na području današnjeg Turbeta.³ Stoga se postavlja pitanje da li postoji mogućnost da je ovaj nalaz prenijet direktno iz Salone na ovaj lokalitet.

Pored ovog nalaza, pronađeni su još novčići Aurelijana i Konstansa, na osnovu čega se ovaj lokalitet može datirati od II – IV stoljeća. Puno ime Aurelijana kada je proglašen carem glasilo je *Lucius Domitius Aurelianus Augustus* i

3 Sejfuli <http://novovrijeme.ba/>
izvanredni-rezultati-arheoloskih-istrazivanja-u-travniku/

vladao je u periodu od 270-275 godine. Za mjesto njegovo rođenja uzima se prostor Balkana (Mesihović 2013). Nadimci koji se vežu za ovog cara su *Restitutor Orbis - obnavljač svijeta, zatim Germanicus, Gothicus*. Ovi nazivi se pojavljuju i na kovanicama (Mesihović 2013). On je izvršio monetarnu reformu, te je tako pri završetku vladavine dao da se na novcima kuju natpisi *Sol Invicti Imperii Romani*. Aurelijan svoj novac kuje u Sisciji i na ovom novcu se nalazi legenda *Divus Claudius* (Hoti 1992). Dok novčić Konstansa na sebi ima žig radionice u Sisciji, što govori u prilog o tome gdje je izrađen. Konstans je sin Konstantina III, vladao u periodu od 337-350 godine (Veh 1990). Siscija je jedna od rijetkih carskih kovnica koju je moguće točno locirati jer su arheološkim sondiranjem u koritu rijeke Kupe, po svoj prilici nađeni njeni ostaci i to na mjestu gdje su prije toga bili otkriveni kalup i brojne kovne pločice (Kos 1998).

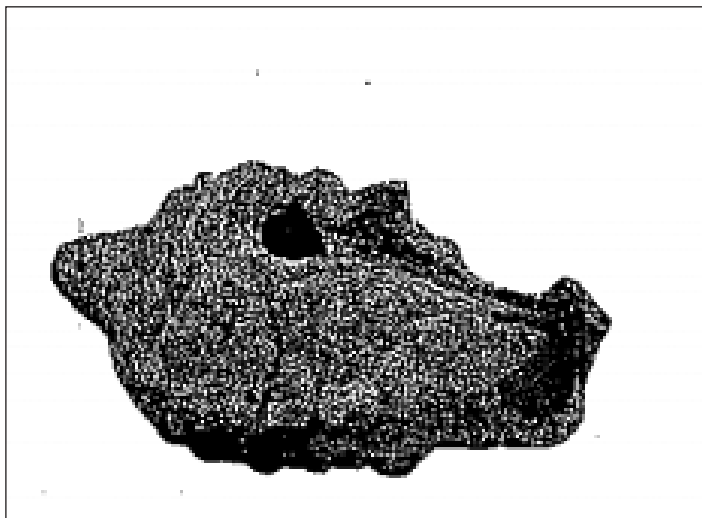
Treba još spomenuti da su na lokalitetu pronađeni mnogi ulomci keramike, stakla, te metalni predmeti kao što su narukvice, prsten, nož itd. Pronađena je velika količina troske koja ukazuje na mogućnost metalurškog centra na ovom lokalitetu ili u blizini istog. Pronađena je i jedna *svjetiljka u obliku šišarike*⁴ koja je značajna iz razloga što predstavlja analogiju sa jedinom dosada pronađenom svjetiljkom ovog tipa na području današnje Bosne i Hercegovine (Busuladžić 2007).

4 Svjetiljka spada u tip figuralnih svjetiljki, koje najčešće imaju oblik ljudske glave, noge, životinja, plodova ili predmeta za svakodnevnu upotrebu. Upotrebljavaju se duži period.

Slika 5. Rimski novčić Aurelijana (antoninianus).

Slika 6. Figuralna svjetiljka u obliku šišarike sa lokaliteta Japra kod Majdaništa.

Zaključak

Nakon svega može se zaključiti da je lokalitet Đelilovac bogat nalazima iz antičkog perioda i da je ovo samo početak istraživanja na ovom lokalitetu. Nalazi koji se datiraju u srednji vijek govore o kontinuitetu življenja, što je od iznimne važnosti i što potiče kako arheologe tako i historičare da nastave istraživanje ovog lokaliteta. Studentima je ovo bila jedinstvena prilika da se upoznaju sa radom na samom terenu (od samog rekognosciranja terana, potom iskopavanja pa do ponovnog zatvaranja istog). Mnogo su naučili o metodama koje se koriste prilikom iskopavanja, o instrumentima koji se koriste na jednom arheološkom terenu kao što su totalna stanica i magnetometar, koji ima mogućnost da snima ispod površine i tako ukaže na postojanje arheologije. Snimci koji su dobiveni prilikom snimanja sa magnetometrom su dokumentovani i poslužiti će budućim istraživačima prilikom istraživanja ovog lokaliteta. Također tačke koje su snimljene sa totalnom stanicom su prenijete u kompjuterski program na kojem se ucrtavaju koordinate i na taj način se dobija tačan položaj snimljenog dijela, te u konačnici i precizan položaj lokaliteta. Ljetna škola je bila jedno ogromno iskustvo za studente i mogli su dosta toga naučiti tokom izvođenja iste što mogu primijeniti na budućim istraživanjima. Što se tiče samog terena, teren je obilovao nalazima i pronađeni su jako zanimljivi predmeti kao što su bronzana pločica sa prikazom kulta Dunavskog konjanika, dva rimska novčića Aurelijana i Konstansa na osnovu kojih se ovaj lokalitet datirao u 2-4 stoljeće n. e., te mnogi fragmenti keramike, stakla i metala. Pronađeni su još ostaci rimske ceste, za koju se hipotetski smatra da je vodila od Salone ka Argentariji. Ukoliko bi ova hipoteza bila tačna to bi doprinijelo boljem razumijevanju ovog područja. Pronađena je i veća količina troske, što upućuje na postojanje metalurškog

centra na ovom području. Kako zbog ovih otkrića, kako zbog nedovolje istraženosti lokaliteta, arheološki radovi na ovom terenu će se sigurno nastaviti u budućnosti.

LITERATURA

BUSULADŽIĆ A. (2007), *Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini*. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2007.

KOS P. (1998), *Leksikon antičke numizmatike*. Hrvatski bibliografski zavod, Zagreb 1998.

HOTI M. (1992), Sisak u antičkim izvorima, *Opuscula archaeologica* 16, No.1, 1992.

IMAMOVIĆ E. (1977), *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo 1977.

MESIHOVIĆ S. (2013), *Edicija XII stoljeća rimskog svijeta*. Sarajevo 2013.

MINTAS I. (2012), Zemljani radovi, 2. Poglavlje, *Opći tehnički uvjeti za radove u vodnom gospodarstvu*, Knjiga 2. *Gradnja i održavanje komunalnih vodnih građevina*, Građevinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Institut IGH d.d., Zagreb –, Zagreb 2012.

SEJFULI A. (2013), <http://novovrijeme.ba/izvanredni-rezultati-arheoloskih-istrazivanja-u-travniku/>

ŠAKOVIĆ E. (2013), http://www.ekapija.com/website/bih/company/photoArticle.php?id=779123&path=rimska_vila_iskopavanje_250813.jpg

VEH O. (1990), *Leksikon rimskih careva, Od Augusta do Justinijana I, 27 g.pr.Kr – 565 godina*. Wurzburg 1990.

O RADU ARHEOLOŠKE ŠKOLE NA LOKALITETU ZAKETUŠA KRAJ SREBRENIKA

Azra ŠARIĆ

(Univerzitet u Sarajevu)

Prahistorijsku gradinu na lokalitetu Grabovik-Zaketuša, iznad sela Straža u općini Srebrenik je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH 2006. godine proglasila nacionalnim spomenikom BiH. Od 27.4.-30.4.2014. godine Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH realizovala je rekognosciranje ovog terena u saradnji sa ekipom stručnjaka s Odsjeka za arheologiju Univerziteta u Ljubljani (prof. dr. Predrag Novaković, doc. dr. Branko Mušić) i preduzećem Arhej d.o.o. iz Ljubljane (mag. Matjaž Novšak i tehničar Jašar Skorupan). Ujedno je održana i arheološka škola za studente s Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i za studente s Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli. Školu su vodili prof. dr. Predrag Novaković s Univerziteta u Ljubljani i članovi Komisije. Na terenu su sudjelovali još doc. dr. Adnan Kaljanac, viši asistent Amra Šaćić, asistent Edin Bujak s Filozofskog fakulteta u Sarajevu, uposlenici Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturnog naslijeđa iz Tuzle, dekan Filozofskog fakulteta iz Tuzle i asistenti s tog fakulteta. Sudjelovalo je 11 studenata, 3 sa Univerziteta u Tuzli i 8 sa Univerziteta u Sarajevu.

Aktivnosti

Istraživanja su provedena na 2 lokacije, na gornjem platou brda Grabovik-Zaketuša te na sjevernoj padini tog platoa. Već prvog dana nam je kiša omela početak radova. Pod vođstvom profesora Predraga Novakovića

učili smo način skiciranja terena. To je bila naša prva aktivnost na gornjem platou. Zatim smo mjerili teren u koracima, te crtali tlocrt nalazišta. Podijeljeni smo u četiri grupe, a unutar svake grupe jedan student je bio crtač skice. Ukupno je izmjereno dužinom istok-zapad 140 m. Drugi i treći dan terena, očistili smo 3 stare, već poznate sonde, u kojima je pronađeno dosta fragmentirane keramike, a zatim je sve dokumentovano (izrada nacrtne, foto i opisne dokumentacije). Zahvaljujući profesoru Novakoviću i saradnicima iz preduzeća Arhej d.o.o. vježbali smo na koji način da posmatramo i dokumentujemo stratigrafiju. Svaki pronađeni nalaz smo dokumentovali, a nakon odlaska s terena, oprali smo keramiku i ostavljali je da se osuši.

U podnožju gradine, na sjevernoj padini brda pronađeno je dosta površinskih nalaza, većinom su to bili fragmenti keramike, ali pronađeni su i komadi troske te jedna kamena strelica. Na toj lokaciji se vršilo geofizičko snimanje. Snimano je magnetometrom koji registruje anomalije na mjestima koja su zadržala termoremanentni magnetizam u odnosu na površinu gdje nema takvih anomalija. Prije same upotrebe magnetometra, podjelili smo teren na četiri kvadrante dimenzija 20x20 m, a unutar takve jedinice mjerenja su se izvodila u paralelnim profilima međusobnim razstojanjem 1 m i u razdaljini 0,5 m uzduž svakog profila. Ovom metodom smo željeli provjeriti postojanje ostataka prahistorijskog naselja.

Zahvaljujući našem profesoru, doc. dr. Adnanu Kaljancu, moje kolege i ja smo još ranije imali priliku upoznati se sa nedestruktivnim arheološkim metodama, a kolega Derviš Hadžimuhamedović i ja smo izrazili posebnu zainteresovanost za geofizičke metode. Na ovom terenu dobili smo priliku vježbati od postavljanja mreže, do same upotrebe magnetometra. Iako nas je tih dana ometala povremena jaka kiša, mi smo uspjeli završiti sve predviđene aktivnosti.

Zašto terenska nastava ima veliki značaj za studente arheologije?

Sa aspekta studenta koji je tek zakoračio u svijet arheologije i koji tek završava drugu godinu studija, teren ima veliki značaj. Spoj teorije i prakse, konkretnog, mukotrpnog, ali metodski jasno definisanog načina da se dođe do novog otkrića. To je uzbudljiv put osvjetljavanja daleke prošlosti.

Pjesnik Hamza Humo je rekao: „...oni koji idu stazama utabanim ne pale svjetla onima koji dolaze.“ Arheolozi ne idu utabanim stazama i zato pale svjetla novim otkrićima „onima koji dolaze“, novim pokoljenjima otkrivaju davno zakopano vrijeme, ljude i običaje.

RADIONICE I KONFERENCIJA (PROGRAM)

REFERATI NA RADIONICI U BANJA LUCI (27. 2. 2014)

- Mitja Guštin (Kopar): Bosanska Krajina, prirodni i kulturni biser
- Gašper Rutar (Ljubljana): Centar za preventivnu arheologiju ZVKDS u Sloveniji i njegov rad
- Andreja Rihter (Ljubljana): Forum slavenskih kultura i njegovi seminari namjenjeni sektorima kulturne baštine i muzejima
- Nika Lužnik (Ljubljana): Kompjuterske vizualizacije arhitekture
- Seta Štuhec (Ljubljana): 3D documentation of archaeological objects
- Tonko Rajkovača (Cambridge): Postojeća infrastruktura i razvojne perspektive preventivne arheologije u BiH
- Milan Horňák (Martin)/Jozef Kostial (Prague): Private sector experience in Slovakia and Czech Republic
- Predrag Lutovac (Berani): Plan istraživanja antičkog lokaliteta Samograd u Crnoj Gori, prijedlog za buduću saradnju
- Irena Lazar (Kopar): Obrazovanje na području baštine kao temelj za razvoj baštine kao ekonomskog resursa (kako razumjeti, štititi i promovisati)
- Zrinka Mileusnić, Irena Lazar (Kopar): Baština, turizam i iskustva projekta BIHERIT (praktični rad učesnika)
- Djana Koljić (Sarajevo), Neđo Malešević (Banja Luka): Arheološka škola na lokalitetu Zecovi kod Prijedora

REFERATI NA RADIONICI U TUZLI (8. 5. 2014)

- Predrag Novaković (Ljubljana): Kratka prezentacija rezultata projekta BIHERIT
- Mitja Guštin (Koper): So – izvor života
- Andrew Lawler (Sarajevo): NGO and Heritage in BiH
- Jelka Pirkovič (Ljubljana): Institute for the protection of Cultural Heritage of Slovenia
- Bojan Djurić (Ljubljana): Koncept preventivne arheologije u Sloveniji
- Gašper Rutar (Ljubljana): Centar za preventivnu arheologiju ZVKDS u Sloveniji i njegov rad
- Irena Lazar, Zrinka Mileusnić (Koper): Obrazovanje na području baštine kao temelj za razvoj baštine kao ekonomskog resursa (kako razumjeti, štititi i promovirati)
- Predrag Novaković (Ljubljana): Studij heritologije u Ljubljani
- Zrinka Mileusnić (Koper): Baština, turizam i iskustva projekta BIHERIT
- Amra Šačić (Sarajevo): Antički epigrafski spomenici kao dio kulturno-historijskog naslijeđa BiH
- Edin Bujak (Sarajevo): Novi popis stećaka Bosne i Hercegovine
- Zijad Halilović (Sarajevo): Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika – nadležnosti, program rada i provedene aktivnosti
- Jesensko Hadžihasanović (Sarajevo): Bibliografska obrada literature o kasnoantičkim utvrđenjima na području Bosne i Hercegovine
- Edin Šaković (Tuzla): Iskustva i zapažanja sa lokaliteta Dželilovac kod Travnika
- Erwin Kamenčanin (Tuzla): Arheološka škola na lokalitetu Zaketuša kod Sebreika
- Mersiha Imamović (Tuzla): Kulturna baština Tuzle

REFERATI NA RADIONICI U SARAJEVU (2. 7. 2014)

Prva sesija – Fokus istraživanja unutar naučnog diskursa bosanskohercegovačke arheologije

- Adnan Kaljanac: Uvodno obraćanje
- Salmedin Mesihović: Razvoj antičke historiografije u Bosni i Hercegovini
- Dženan Brigić: Historijat arheoloških istraživanja bosanskohercegovačko dijela Panonije u kontkstu prahistorije
- Ikbal Cogo: Žene u bosanskohercegovačkoj arheologiji
- Sabina Vejzagić: Značaj i perspektive nedestruktivnih metoda u arheološkim istraživanjima
- Haris Dervišević: Nastanak oblasti islamska umjetnost
- Mersiha Imamović: Rimske ciglane u Bosni i Hercegovini

Druga sesija – Iskustva terenskog rada i u okviru TEMPUS BIHERIT projekta

- Jesenko Hadžihasanović: Tempus BIHERIT kroz prizmu Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika
- Sanda Hasagić: Mitologija kao historijski izvor
- Edin Veletovac: Uticaj Marcelina na politička i vojna zbivanja u rimskoj državi između 454. god – 468. god.
- Senaid Bolić: Brak i seksualnost u grčkom i rimskom društvu, s posebnim osvrtom na područje Dalmacije
- Emina Čalija: Ljetna škola u Travniku
- Almir Mutapčić: Ljetna škola u Prijedoru
- Azra Sarić: Ljetna škola u Srebreniku

REFERATI NA REGIONALNOJ KONFERENCIJI U SARAJEVU (3. 7. 2014)

Session 1: Archaeology: past – present and future

- Predrag Novaković (Ljubljana): History of teaching archaeology in former YU (1945 – 1990)
- Andrew Lawler (Sarajevo) Discovering the archaeologists of Bosnia and Herzegovina
- Blagoje Govedarica (Berlin): Significance of the Tempus BIHERIT for Archaeology development
- Elke Kaiser (Berlin): Perspectives of cooperation in the field of Archaeology

Session 2: Teaching experiences in archaeology and heritage disciplines

- Irena Lazar (Kopar): Teaching Heritage disciplines at the University of Primorska
- Rajna Šosić Kilindžić & Ina Miloglav (Zagreb): Bologna reform at the University of Zagreb
- Mitja Guštin (Kopar): Teaching and researching identity and heritage with students
- Sanda Hasagić (Sarajevo): History as Heritage - application of Bologna system on to History studies
- Aleksander Panjek & Zrinka Mileusnić (Kopar): Heritage and tourism
- Darko Babić (Zagreb): Museology – teaching development and practice at the University of Zagreb
- Staša Babić (Beograd): Importance of evaluation and quality in study process